

102.510

PERO MORAČA

PRELOMNA GODINA
NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA

VOJNO DELO

1 - 38

38-60-

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA PETNAESTA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA - BEOGRAD 1957

UREĐUJE ODBOR

**Odgovorni urednik
pukovnik
Milisav Perović**

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA

Beograd

Inv. Br.: 102-510

Sign.:

PERO MORAČA

PRELOMNA GODINA
NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET KRAJEM 1941
I POČETKOM 1942, POHOD PROLETERSKIH BRIGADA
U ZAPADNU BOSNU, BIHAĆKA OPERACIJA, STVA-
RANJE NOVJ I I ZASJEDANJE AVNOJ-a

Stampa Beogradski grafički zavod — Bulevar V. Mišića 17

PREDGOVOR

Oružani ustanak u Jugoslaviji je već u samom početku najozbiljnije ugrozio pozicije okupatora i domaće reakcije. U toku ljeta i jeseni 1941 godine prostrane dijelove zemlje sa nizom gradova, značajnih komunikacija i privrednih rejona, kontrolisale su ustaničke snage. Narodi Jugoslavije su time jasno manifestovali da su protiv kapitulantske politike izdajničke vladajuće buržoazije. Predvođeni KPJ, oni su krenuli putem borbe za oslobođenje zemlje i stvaranje novog progresivnijeg društveno-političkog sistema.

Takav razvitak primorao je Njemačku i Italiju da već uljeto počnu odvajati pojedine divizije, namijenjene za druge frontove ili druge okupirane zemlje, i da ih angažuju u Jugoslaviji. Istovremeno je otpočeo i proces okupljanja svih domaćih reakcionarnih snaga starog poretka za borbu protiv ustaničkih snaga. Našavši se pred licem zajedničkog neprijatelja, okupator i domaća reakcija ujedinjuju svoje napore protiv Narodnooslobodilačkog pokreta.

Ofanzive okupatora i snaga kontrarevolucije na jedno žarište ustanka za drugim udarile su svoj pečat na razvitak ustanka sve do sredine 1942 godine: ustaničke snage, nedovoljno vojnički i politički učvršćene, otstupale su pred moderno naoružanim i neuporedivo brojnijim okupatorskim snagama i gubile slobodne teritorije, što je zajedno sa masovnim represalijama nad narodom stvaralo povoljne uslove za djelovanje reakcionarnih snaga u smislu

razbijanja jedinstva naroda u ustanku i obrazovanje njihovih vlastitih uporišta. Sve to zajedno sa nizom drugih faktora, kao što su bili uspjesi sila Osovine na svim frontovima, pustoš koju su stvarale okupacione i kvislinške snage, glad i nestaćica svake vrste u uslovima kada ne samo što pomoć nije stizala niotkud, već kada su savezničke vlade priznavale jedino monarhiju i izbjegličku vladu i njenim oružanim snagama u zemlji pružale i moralnu i materijalnu pomoć itd., karakterisalo je situaciju u kojoj se u tom periodu razvijao oružani ustank.

U takvoj situaciji je u najozbiljnijoj formi isticano pitanje da li je u postojećim međunarodnim i unutarnjim uslovima moguće izgraditi vojnu i političku organizaciju oružanog ustanka, koja bi bila dovoljno efikasna i vitalna da bi se preodoljele sve teškoće i osigurao njegov pobeđenosni razvitak.

Svi napori rukovodstva oružanog ustanka u tom periodu bili su usmjereni na traženje adekvatnog odgovora na to pitanje. U toku daljeg razvitka ti naporu su kru-nisani uspjehom. Već u toku 1942 godine stvoreni su novi vojni i politički odnosi u Jugoslaviji i postignuti rezultati koji su pretstavljali prekretnicu u razvitku oslobođilačkog rata i Narodne revolucije. Na kraju 1942 godine na tlu okupirane Jugoslavije pojavila se nova armija — Narodno-oslobodilačka vojska i nova državna organizacija izražena u narodnooslobodilačkim odborima na čelu sa Izvršnim odborom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). To je bio rezultat pobjeda izvojenih u borbi protiv udruženih snaga okupatora i kontrarevolucije.

Pokušao sam da u ovom radu prikažem taj period razvijanja Oslobođilačkog rata i Narodne revolucije.

U prvom dijelu sam analizirao razvitak ustanka u Jugoslaviji u toku prve godine, tj. do sredine 1942, a zatim političke i vojne mjere CK KPJ i Vrhovnog štaba usmjerene na savlađivanje teškoća i stvaranje uslova za dalji razvoj Oslobođilačke borbe i Revolucije.

Realizaciju tih političkih i vojnih mjera pratio sam u centru zbivanja, tj. tamo gdje su se CK KPJ i Vrhovni štab javljali i kao neposredni realizatori svojih odluka. Prikazao sam situaciju u kojoj je došlo do stvaranja grupe proleterskih brigada i odluke Vrhovnog štaba da tu grupu upotrijebi u pravcu Zapadne Bosne i Hrvatske, sa ciljem da tamo stvori narodnooslobodilačku vojsku i izgradi temelje buduće državne organizacije.

Sam Pohod proleterskih brigada i ofanziva koja se na njega nadovezala u Zapadnoj Bosni i Hrvatskoj zauzimaju najveći dio ovog rada. Nastojao sam da, izlažući borbena dejstva u toku Pohoda i ofanzive, pratim i razvitak metoda ratovanja, čiju je primjenu omogućilo stvaranje brigada, i razvitak narodne vlasti, kao i sva druga značajna politička i druga zbivanja koja su uticala na onakav ishod velike partizanske ofanzive krajem 1942 godine. Pritom mi nije bio toliko cilj da pružim što detaljniju rekonstrukciju svih borbi i događaja, koliko da pokušam da vjerno prikažem ulogu Pohoda i ofanzive u ostvarenju pomenutih tekovina koje su značile prekretnicu u razvitku Oslobođilačke borbe i Narodne revolucije u opštej jugoslovenskim razmjerama. Događaje sam izlagao toliko koliko je neophodno za praćenje i kritičko posmatranje analiza i ocjena borbenih dejstava i političkih i drugih zbivanja koja su data u toku izlaganja.

Na kraju sam, u posebnom dijelu, izložio vojne i političke rezultate Pohoda i ofanzive pružajući samo osnovne podatke o organizaciji slobodne teritorije i oružanih snaga krajem 1942 godine.

Prikazivanje metoda borbenih dejstava i formi organizacije oružanih snaga i, uporedo s tim, organizacije slobodne teritorije u toku Pohoda i ofanzive, ima utoliko veći značaj što su i taj metod i te forme, izgrađeni i u praksi provjereni, bili osnova na kojoj su se sve do kraja rata razvijale nova armija i nova država. Zbog toga je studija i poznavanje svega toga što se odigralo na terenu gdje je najprije i poniklo, gdje se rađalo neposredno u praksi i njome korigovalo, neophodno za razumijevanje

razvitka Narodnooslobodilačke borbe i u onim pokrajinama i oblastima gdje je dobrom dijelom taj razvitak tekao na bazi već stečenih iskustava u centru i usvojenih načela koje je praksa već bila potvrdila. U tome se prije svega i ogleda jugoslovenski aspekt Oslobodilačkog rata i Narodne revolucije i suština sasvim opravdanog zahtjeva da se njihov razvitak u pojedinim oblastima i pokrajinama mora posmatrati sa tog aspekta ako se želi ostati na pozicijama naučnog metoda u istoriografiji.

Možda će metod prilaženja obradi ovog značajnog perioda, način obrade događaja, izvjesne analize i ocjene i kompozicija pojedinih dijelova, pa i čitavog rada, naići na podijeljena mišljenja. Tim povodom htio bih da potisjetim na svu složenost istoriske obrade Narodnooslobodilačke borbe, upravo zbog toga što su se rat i revolucija tako isprepleli ne samo u sferi strategije i politike već sve do najsitnijih dijelova i detalja — do čete i odreda, komande mesta i Narodnooslobodilačkog odbora, da bi pokušaj da se prati samo čisto vojna ili čisto politička strana rata i revolucije u izlaganju onih svakodnevnih njihovih manifestacija na terenu, nosio sobom otstupanje od stvarne istoriske istine.

I, najzad, nekoliko riječi o izvorima. Za osnovu obrade, analiza i ocjena, služili su mi materijali CK KPJ i Vrhovnog štaba iz rata i poslije njega kao i radovi naših najviših vojnih i državnih rukovodilaca. Za obradu događaja koristio sam isključivo dokumente naših i neprijateljskih vojnih i političkih rukovodstava i jedinica.

Posebno mi se čini značajnim da istaknem relativno obilje sačuvanih dokumenata iz ovog perioda našeg rata. Ovo naročito važi za dokumentaciju CK KPJ, Vrhovnog štaba i proleterskih brigada iz perioda 1942 godine, koja se danas čuva u Istoriskom arhivu CK SKJ i Ratnom arhivu Vojnoistoriskog instituta. To mi je omogućilo da bez većih teškoća i praznina rekonstruiram pojedine planove, odluke, bojeve i operacije, politička i druga zbiranja. Za obradu dejstava neprijateljskih jedinica, njihovo-

vih planova, raznih političkih stavova itd., najvažniji izvor pretstavljuju dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica o borbama i situaciji na terenu, kao i dnevni pregledi ratnih i drugih zbivanja koji su izrađivani u Generalštabu domobranstva. Među njima se nalaze i izvještaji talijanskih i njemačkih štabova i jedinica, koje su Generalštabu domobranstva dostavljali njegovi oficiri za vezu pri talijanskim i njemačkim štabovima. Značajni su i drugi, dosta brojni dokumenti ustaško-domobranksih jedinica i administracije NDH. Pored toga, iako nepotpuni, ipak pretstavljuju bogat izvor i dokumenti talijanske okupacione armije, a djelimično i nešto njemačkih dokumenata kojima raspolaže Ratni arhiv Vojnoistoriskog instituta. Kao izvor za razumijevanje opšte situacije i posebno, vojno-političkog položaja u Hrvatskoj i Bosni u ovom periodu, dobro su mi poslužili dokumenti njemačkog poslanika u Zagrebu čije je originale Vojnoistoriski institut mikrofilmovao u arhivu u Londonu.

Literatura o ovom periodu još je uvek veoma oskudna i fragmentarna. Niz članaka u štampi i časopisima odnosi se samo na pojedine borbe ili druga pojedinačna zbivanja i probleme.

P. Morača

P R V I D I O

OPŠTI PRESJEK RAZVOJA
NARODNOOSLOBODILAČKOG PCKRETA
KRAJEM 1941 I U PRVOJ POLOVINI
1942 GODINE

I

POLOŽAJ NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA KRAJEM 1941 I POČETKOM 1942 GODINE

1. — *Ustanak je poremetio odnose u Jugoslaviji*

Već u prvim mjesecima svoga razvitka Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji je izvojevaо kruпne vojne i političke pobjede. Mnogobrojni partizanski odredi, formirani od rukovodstava i organizacija KPJ, okupili su oko sebe široke slojeve naroda u mnogim krajevima zemlje i tako postali borbeno jezgro oružanog ustanka. Na taj način je Narodnooslobodilački pokret u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i nekim oblastima Hrvatske poprimio u toku ljeta 1941 godine formu masovnog oružanog ustanka. Bile su oslobođene prostrane teritorije i organizovani kruпni partizanski odredi, koji su zadavali sve snažnije udarce okupatoru. Tako je za relativno kratko vrijeme ostvarena zamisao CK KPJ da se putem partizanske akcije pokrenu široki slojevi naroda u oružani ustanak, u procesu koga je jedino bilo moguće stvoriti neophodne vojno-političke uslove za vođenje borbe do postizanja krajnjeg cilja — oslobođenja zemlje i njenog korjenitog društveno-političkog preobražaja.

Okupatori i domaća reakcija bili su takvим razvitkom ustanka u velikoj mjeri iznenadeni. Nijemci i njihovi saveznici, naviknuti da u porobljenim evropskim zemljama nailaze uglavnom na strah i opštu obezglavljenost prouzrokovana terorističkim i iznenadnim napadima njihovih armija i veoma kolebljivim, pa i izdajničkim, držanjem vladajućih krugova tih zemalja, — bili su u velikoj mjeri

iznenađeni partizanskim akcijama i onako snažnim poletom narodnih masa već u početku ustanka. Iznenađenje je bilo tim veće što se napad njemačkih armija na SSSR uljeto 1941 godine razvijao sa velikim izgledom na pobjedu i logično je bilo očekivati da će ta činjenica negativno uticati na razvoj oslobođilačke borbe porobljenih naroda Evrope. Sile Osovine i njihovi saveznici su, s druge strane, bili do temelja razbili bivšu jugoslovensku vojsku, odveli njen rukovodeći sastav u zarobljeništvo, zaplijenili cjelokupno naoružanje, raskomadali zemlju na desetak dijelova, našli u njoj i doveli na vlast kvislinge, stavili organe vlasti stare Jugoslavije u službu svog okupacionog sistema i ubrzo se uvjerili u njihovu punu odanost i privrženost itd. Svi su ti faktori u najvećem stepenu činili okupacioni sistem naizgled sigurnim i njegovi tvorci nisu vjerovali u mogućnost da on bude u onako kratkom vremenu ozbiljno ugrožen.

Pokušaj okupatora da preko kvislinga, njihove administracije i njihovih oružanih odreda uniše ustanak u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i povrate mir u okupiranoj zemlji nije uspio.

Pavelićevi ustaški odredi, formirani od najmračnijih elemenata, pokazali su se spremnim za vršenje neviđenih pogroma ali nisu bili dorasli da uguše oružani ustanak u Bosni i Hercegovini, u Lici, na Kordunu i Baniji, niti da ponovo osvoje prostrane teritorije koje su u ovim oblastima oslobodile ustaničke snage naroda. Pavelićeva opšta mobilizacija u Hrvatskoj dala je mršave rezultate. Hiljade Hrvata koji su nasilno mobilisani i upućeni protiv partizanskih snaga, nisu htjeli da se bore, već su velikim dijelom predavalji oružje partizanima i vraćali se kućama.

Sa Nedićem je išlo još teže. Njegovu vladu, koju je obrazovala u Beogradu njemačka okupaciona uprava u momentu kada su Srbijom već uveliko odjekivali partizanski pučnji, srpski narod je odmah žigosao kao izdajničku, a njegove »dobrovoljačke odrede« kao najprljavije sluge okupatora. Ta vlast nije bila sposobna da se svojim snagama efikasno suprotstavi ustanku u Srbiji. Formiranje kvislinške vlade u Crnoj Gori od strane talijanske okupacione uprave bilo je spriječeno masovnim oružanim ustankom crnogorskog naroda, koji je time jasno stavio

do znanja da se okupaciona vlast u njegovoј zemlji neće moći održati pod plaštom »nezavisne Crne Gore« u okviru fašističke talijanske imperije.

I u Sloveniji su ustaničke borbe prvih partizanskih četa i bataljona uljeto 1941 godine takođe pokazale da će se okupator i tamo morati boriti vlastitim snagama za svoje okupacione pozicije i interes.

Ni uticaj oficijelne politike vladajućih vrhova stare Jugoslavije — izbjegličke vlade i monarhije i onih političkih snaga u zemlji na koje se ta politika oslanjala, nije mogao da parališe pripreme za oružani ustank i onakav njegov buran razvitak u početnom periodu. Šta je karakterisalo tu politiku u ovim uslovima?

Prije svega, kapitulacija se smatrala neizbjježnom i pravdala se »izlovanosću« Jugoslavije, nespremnošću Saveznika da joj pomognu, »izdajom Hrvata« itd. To je bio poznati kapitulantski stav starog režima koji se objasnjavao time da je Jugoslavija mala zemlja, da ona ne može voditi samostalnu politiku i da će njenom sudbinom, u uslovima svjetskog rata, odlučivati velike sile. Na toj osnovi su emigrantska vlada i monarhija stale na stranu zapadnih sila i od njih očekivale restauraciju kraljevine. Vladajuća emigracija je, dakle, smatrala da će narodima Jugoslavije oslobođenje od fašizma donijeti velike sile i da će oni biti samo objekat planova tih sila o poslijeratnom uređenju Evrope. Takvo bi joj rješenje pružilo garantije za obnovu starog poretka i očuvanje vlastitih pozicija. Pokret u zemlji, na čijem bi se čelu nalazila ta emigracija, mogao se, prema tome, razviti zavisno od razvitka svjetskog rata i to u uslovima koji bi bili najpovoljniji za jačanje njenih pozicija u zemlji. Drugim riječima, do takvog pokreta moglo bi doći tek onda kada bi se ratnim naporima Saveznika rat privodio kraju. U situaciji kakva je bila 1941 godine trebalo je u zemlji mirovati i »čekati na povoljan momenat«, jer bi svaki oružani pokret neminovno uslovio i postavljanje pitanja budućeg uređenja.

U takvim uslovima stav onih političkih snaga u zemlji na koje su se oslanjale izbjeglička vlada i monarhija za vrijeme priprema i razvitka oružanog ustanka mogao je i dalje da bude jedino kapitulantski. Njega je

najbolje izražavala poznata parola koju su te snage istakle kao odgovor na ustanak: »Čekati, još nije vrijeme«. Te su snage u toku priprema ustanka i prvih ustaničkih borbi izražavale nevjericu u uspjeh oružanog ustanka, smatrali ga avanturizmom, pozivale na mir, ukazivale da će tek odlučujućim pobjedama Saveznika doći povoljan momenat itd.¹. Ali sve to nije moglo bitno da utiče na razvitak ustanka. Što je ustanak postajao masovniji, što su njegovi uspjesi bili veći, to je sve manje imala uticaja ova razbijanjačka i kapitulantska propaganda. Time se već u početku ustanka jasno izražavao odnos političkih snaga u zemlji i isticao presudan uticaj koji je KPJ svojom oslobodilačkom i revolucionarnom politikom imala u narodu.

Takov razvoj prisilio je izbjegličku vladu da preduzima nove, efikasnije mјere kako bi obezbijedila svoj uticaj u zemlji.

¹ Ovako izgledaju prve vijesti partizanskih rukovodstava o Draži Mihailoviću i grupi oficira oko njega:

»...Stupili smo u kontakt s četnicima, biv. aktivnim oficirima koji se nalaze na Ceru. To je grupa okupljena oko generala Draže Mihailovića i puk. Krejakovića koji se nalazi u našoj blizini. Imali smo 2—3 sastanka s njima i razgovarali o svemu i kao postigli neku saradnju u sledećem: kako nam je isti cilj, tj. borba protiv okupatora i nac. oslobođenje, to bi trebalo da saradujemo i da se zajedno borimo. U akcijama neće biti protiv nas, već će nas pomagati. Ako nemamo ranjene gde da sklonimo, rekli su da će ih oni vrlo rado kod sebe skloniti i sl. Ne slažemo se u taktici. Kako oni kažu, oni smatraju da za borbu nije još momenat i treba čekati da Nemci budu na frontu pobeđeni. Ali, s obzirom na zamah koji je uzela naša borba primorani su da podu u akcije i to skoro istog karaktera kao i naše...« (Iz izvještaja instruktora PK KPJ za Srbiju iz Šabačkog okruga od 14. avgusta 1941. g., Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izdanje Vojnoistoriskog instituta JNA, tom I, knjiga 1, dok. br. 4, — cit.: Zbornik I/1, 4.)

»Eksponent izbjeglica iz Hercegovine«, kako se upočetku nazivao poznati četnički vođa Novica Kraljević, kaže u svom pismu od 19. VIII. 1941. talijanskom prefektu Kotorske provincije da su u memorandumu koji mu je predao, izbjeglice iz Hercegovine »molile vladu Kraljevine Italije da okupira Hercegovinu« uvjeravajući ga da je kod Jugoslovena ranije bilo antitalijanskih stavova isključivo zbog talijanskih aspiracija prema Hrvatskoj, ali pošto je onakva Jugoslavija sada propala stvar, Srbi i Talijani nemaju više nikakvih prepreka za ostvarenje trajnog i iskrenog

Oružani ustanak koji su sada vodile nove političke snage mimo i protiv volje vinovnika aprilske kapitulacije, shvaćen je od domaće reakcije kao akt nasilja ne samo protiv okupatora, nego i protiv starog društveno-političkog poretka.

Kao što je okupator proglašio oružani ustanak naroda Jugoslavije bespravnim aktom i banditizmom, nikada mu ne priznavši status zaraćene strane, tako ga je isto tretirala i emigrantska vlada u Londonu, smatrajući isključivo sebe za legitimnog pretstavnika naroda i osporavajući takva prava bilo kome drugom. Ta vlada je u uništavanju sreskih načelstava, opština, poreskih ispostava i drugih organa starog jugoslovenskog aparata državne vlasti, koji se stavio u službu okupatora i stvarno pretstavljaо temelj okupacionog sistema, vidjela uništavanje starog društveno-političkog sistema, koga se ona nije htjela odreći i koji je

prijateljstva. — Arhiv Vojnoistoriskog instituta (AVII) reg. br. BH-X-338.

Na takav stav nailazimo i u mnogim dokumentima kasnijeg datuma. Tako, naprimjer, »Štab Komande četničkih odreda Jugoslovenske vojske u otadžbini«, kako se u to vrijeme nazivao štab Draže Mihailovića, u jednoj direktivi od 20 XII 1941 kao program četničkog pokreta navodi jedino uništenje muslimana, Hrvata i drugih »nenacionalnih elemenata« u cilju stvaranja »velike Srbije« u »velikoj Jugoslaviji« objašnjavajući pri tome koje sve teritorije treba očistiti od pomenutih »nenacionalnih elemenata« i naseliti ih Srbima. (AVII, reg. br. 2611.)

U direktivi štaba I valjevskog odreda Jugoslovenske vojske od 13 XII 1941 g. ovako se izlaže program četničke akcije:

»Jugoslavija mora biti ponovo cela pod kraljem Petrom II. ... Mi zato nećemo i ne možemo zajedno sa Nemcima, ali nećemo ni u otvorenu borbu, koju sada ne možemo izdržati. Mi ćemo nastaviti da se spremamo, da se naoružavamo i počećemo borbu onda kada naši Saveznici vežu nemačke snage na Balkanu i budu u stanju da i nas potpomognu. Dotle, dok ovaj momenat ne dode, mi moramo iskoristiti rasulo kod komunista da ih razoružamo te da nam na proleće ponovo ne ometu naš planski rad...«

O kakvom se »planskom radu« radilo izloženo je takođe u ovom dokumentu. U njemu se naređuje da se obnove sve upravne vlasti i da svi komandiri četa u saradnji sa presjednicima opština pristupe formiranju oružanih jedinica, koje će služiti »kao potpora vlasti radi održavanja mira i poretka, a naročito kao oružana snaga za razbijanje komunista...« Zatim »Ovaj štab će preduzeti sve potrebne mere da ovakav rad bude prečutno odobren i od strane Nedićevih odnosno nemačkih vlasti. Štab će se postarati isto tako da ove iste opštinske komandire postave i Nedićeve vlasti...« (AVII, reg. br. S-V-7802.)

stvarno bio čuvar njenih klasnih pozicija u zemlji. Razumljivo je što je za jednu korumpiranu i u očima naroda sasvim diskreditovanu buržoaziju veći i opasniji protivnik bio vlastiti narod nego okupator, jer ovaj nije dirao u temelje društveno-političkog sistema, na kojima bi pozicije buržoazije bile lako obnovljene već sjutradan po odlasku okupatora iz zemlje.

Ustanak je, prema tome, kao novi faktor koji je dominirao situacijom u Jugoslaviji, bio polazna osnova za novi kurs izbjegličke vlade i snaga starog poretku u zemlji. Polazeći od osnovnih koncepcija svoje politike u Drugom svjetskom ratu, te su snage, ne u okupatoru, već u narodnom ustanku, vidjele osnovnu opasnost za svoje pozicije. Zato je emigrantska vlada odmah prihvatiла inicijativu grupe oficira bivše jugoslovenske vojske na čelu sa pukovnikom Dražom Mihailovićem, koja je u Zapadnoj Srbiji pristupila u toku ustanka stvaranju četničkih odreda. Uskoro je vlada proglašila ove odrede »kraljevom vojskom u otadžbini« i, uz izdašnu podršku Saveznika, otpočela preko svojih ljudi u zemlji proširivati vojnu i političku organizaciju četnika. Cilj te organizacije bio je da se razbije jedinstvo naroda u oružanom ustanku i spriječi njegov razvoj, da se KPJ izoluje od narodnih masa i ove okupe oko kapitulantske politike emigrantske vlade. Trebalo je ustvari umiriti pobunjeni narod i privoljeti ga na poslušnost okupatoru sve pod izgovorom njegovog spasavanja od okupatorovog terora i tajnog pripremanja za oružani ustankakad za to dođe vrijeme.²

² Kako je tekao ovaj proces stvaranja četničkih odreda u Zapadnoj Srbiji može se vidjeti iz fragmenata izvještaja poručnika bivše Jugoslovenske vojske Đorića, upućenog »Ministru kraljeve vojske u otadžbini« Draži Mihailoviću, koji je pomenutom Đoriću negdje u avgustu izdao naređenje da ode na teren Čačka i тамо pristupi formiranju četničkog odreda:

... »Prilikom vršenja organizacije bilo je naređeno sa Vaše strane da se uhvati veza sa svim žandarmeriskim stanicama, tako sam ja i pošao da učinim... pozvao komandira stanice i pomoćnika i svršio stvar kako ste vi naredili.

Iz svih opština i sela prikupio sam spiskove i predao Urošu Kataniću...

Kada su se Uroš Katanić i Žarko Muzikravić vratili sa Ravne Gore bili su dobili naređenje od Vas da svi sa oružjem koliko nas ima dodemo na Ravnu Goru. Polazak naš je bio 5. septembra 1941 god. Ostao sam na Ravnoj Gori svega 20 dana.

To su jasno potvrđivali i stavovi četničkih komandi i njihovih političkih pretstavnika, a to je jasno došlo do izražaja i u pregovorima koji su vođeni između Vrhovnog komandanta NOPOJ i Draže Mihailovića na inicijativu Vrhovnog štaba NOPOJ i CK KPJ. U tim pregovorima Mihailović je ustanak smatrao preuranjenim i energično odbacivao prijedlog o stvaranju čvršćih vojnih jedinica i zajedničkoj borbi protiv okupatora i kvislinga, o uništa-

Kada je došla deputacija iz sreza Ljubićkog, da traži oficira za organizaciju Vi ste pozvali Uroša Katanića i mene, i odredili me za organizatora sreza Ljubićkog. Kada sam Vam rekao da su tamo sve komunisti Vi ste rekli: »*Idi i radi kako god znaš samo neka ima uspeha...*« (Podvukao P. M.)

Došao sam u srez Ljubički i počeo da vršim organizaciju sam pod teškim okolnostima, pošto su komunisti, već sav narod po selima upisali silom (tamo je ustvari bio već sav narod u partizanima — primj. P. M.).

Tu je sa četom naoružanom došao Sredoje Urošević, učitelj iz Trepče i pitao me »Kako smeš ti da vršiš organizaciju u mestu gde sam ja već izvršio? Na to sam mu ja odgovorio: »Kakvu je on organizaciju izvršio to mi nije poznato i u ime koga, a ja kao vojnik vršim organizaciju po naređenju pukovnika g. Draže Mihailovića i Kralja i Otadžbine.«

Za nekoliko dana ja sam stvorio odred od 120 pušaka i 4 puškomitrailjeza. U to doba oko 28—29 septembra [partizani] pripremaju napad na Milanovac.

Kada su komunisti hteli da napadnu na Milanovac, ja dobijem naređenje od poručnika Vučkovića sa kojim me poziva da se posavetujemo i dogovorimo šta da radimo. Vas nismo mogli blagovremeno da obavestimo i rešili smo da i mi napadnemo. Ako ne napadnemo, a partizani Milanovac zauzmu, sav će narod preći na njihovu stranu, jer oni rade protiv okupatora a mi ne. (Podvukao P. M.)

... Tako kada sam rekao da će doći u varošicu Gružu narod se je skupio. Komunisti su ih odveli na rad od skupa da se ne bi upisali u četnike i pretili su da tu nema niko pravo da vrši organizaciju u mesta koja su oni oslobodili od okupatora...« (AVII reg. br. S-V-106).

Uporedo s tim Draža Mihailović je slao oficire u druge oblasti, imenujući ih za komandante i »vojvode« vojske koju tek treba da stvore iz redova ustanika. Tako »komandant Bosansko-hercegovačkog odreda« major Dangić izdaje 17 avgusta svoju prvu naredbu u kojoj kaže da po ovlašćenju Mihailovića pristupa formiranju četničkih odreda, a zatim imenuje pojedine »vojvode«. (AVII, reg. br. BH-V-2441.)

U to doba je u Bosni i Hercegovini oružani ustanak već uzeo široke razmjere i očistio prostrane teritorije. 2 septembra major Dangić u izvještaju Mihailoviću kaže:

vanju organa vlasti starog poretka koji su se stavili u službu okupatora i stvaranju novih organa, koje bi narod birao.³

Razvitak događaja je, međutim, pokazao da stvaranjem četničkih odreda i propagandom o preuranjenosti borbe protiv okupatora nije bilo moguće postići željene ciljeve. Ustanak je uzeo široke razmjere, a njegove oružane snage su bile toliko ojačane i postizale takve uspjehe da nikakvi kapitulantski stavovi nisu mogli odlučujuće uticati na dalji razvoj. I okupacionim komandama i četničkom štabu Draže Mihailovića postalo je jasno da se ustanak može razbiti jedino oružanom akcijom. Odlučnost da se uništi zajednički neprijatelj doveće do saradnje i kvislinga i »kraljeve vojske u otadžbini«, sa okupatorom, jer su za uništenje oružanog ustanka neophodne odgovarajuće oružane snage, a takvim snagama raspolagao je samo okupator.

Tako će u jesen 1941 godine u Jugoslaviji otpočeti pravi rat koji će se kroz dugi period razvijati pod veoma specifičnim uslovima. Tu specifičnost odredila su prije svega tri faktora: prvi, vanredno nepovoljan odnos vojnih snaga, jer su na jednoj strani bile brojne, savremeno

»U svojoj akciji naišao sam na komunističke vođe, kojima je narod prišao, jer ga drugi dosada nije imao ko da vodi...« (AVII, reg. br. BH-V-1815/1).

I u Crnoj Gori je do obrazovanja četničkih jedinica došlo na inicijativu izbjegličke vlade i po naredenju Draže Mihailovića, nekoliko mjeseci poslije početka oružanog ustanka i kao posljedica talijanske intervencije. »Štab Komande Jugoslovenskih snaga u Crnoj Gori« tek je 16. januara 1942 godine, tj. u vrijeme stvaranja jačih četničkih uporišta u ovoj pokrajini, izdao saopštenje u kome major Lašić kaže:

»Visokom odlukom Nj. V. kralja Petra II str. pov. od 15. oktobra 1941 g. predate radio putem preko komandanta svih jugoslovenskih snaga u otadžbini generala g. Draže Mihailovića određen sam za komandanta svih jugoslovenskih trupa u Crnoj Gori...« (AVII, reg. br. 2290).

³ Aleksandar Ranković, kao član delegacije Vrhovnog štaba za pregovore sa Dražom Mihailovićem i Kostom Pećancem, podnosi 11. septembra 1941 izvještaj u kome konstatiše da i jedan i drugi odbijaju saradnju u borbi protiv okupatora, smatrajući je avanturizmom. (Zbornik I/2 34.) O tome detaljnije govori drug Tito u političkom izvještaju CK KPJ na V kongresu. (Stenografske beleške sa V kongresa KPJ, Beograd 1949.)

opremljene okupacione i kvislinške trupe, a na drugoj ustaničke snage vrlo slabo naoružane, a vojnički i politički nedovoljno učvršćene; drugi, grupisanje reakcionarnih snaga na liniji razbijanja jedinstva naroda u oružanom ustanku putem izazivanja građanskog rata i bratobilačkih pokolja među našim narodima, što će dovesti do diferenciranja snaga i obrazovanja fronta kontrarevolucije na bazi saradnje sa okupatorom za odbranu starog društvenog poretka; i, treći, stanje na frontovima Drugog svjetskog rata, koje se karakterisalo time što su fašističke armije svuda držale inicijativu i bile u ofanzivi, pa su sile Osovine bile u mogućnosti da u Jugoslaviji angažuju znatne snage za uništenje ustanka po svaku cijenu, jer za njih to nije bilo samo pitanje očuvanja pozicija u ovom dijelu »novog poretka« već i pitanje očuvanja prestiža koji je ustankom bio ozbiljno poljuljan.

Pod takvim uslovima, koji će dominirati situacijom u Jugoslaviji do duboko u 1942 godini, Narodnooslobodilački pokret morao je rješavati vojne i političke probleme. Trebalo je u procesu neravnih borbi izgrađivati odgovarajuću vojnu i političku organizaciju oružanog ustanka, koja bi osigurala razvitak i vođenje svenarodnog rata do konačne pobjede.

Detaljnija analiza osnovnih faktora koji su karakterisali položaj Narodnooslobodilačkog pokreta u tom periodu i mjeru koje je donosilo rukovodstvo toga pokreta pokazće svu složenost njegovog razvijanja i istorisko mjesto i ulogu događaja koji su se odigrali u toku 1942 godine.

2. — *Nastupanje okupatora. Obrazovanje kontrarevolucije i njen karakter*

Postalo je očigledno da okupatoru nije preostalo ništa drugo već da prihvati nametnutu borbu i angažuje, prije svega, dovoljno vlastitih snaga kako bi povratio izgubljene pozicije, osigurao ugrožene privredne rejone, centre i komunikacije i ugušio oružani ustank.

Činjenica da se oružani ustank razvijao neravnomjerno, da je u nekim pokrajinama i oblastima uzeo najšire razmjere, dok je u nekim drugim tek bio otpočeo, bila je povoljna za okupatora. On je, prebacivanjem dijela

svojih trupa iz oblasti u kojima ustanak nije imao masovne razmjere, pojačavao svoje trupe u ugroženim oblastima i tako stvarao povoljan odnos snaga.⁴ Sem toga, znatne strategiske rezerve i relativno mirno stanje u najvećem dijelu porobljene Evrope u ovo doba omogućavalo mu je da svoje okupacione snage ojačava novim jedinicama.⁵

Na taj način su Talijani već u avgustu vodili sa pet divizija ofanzivu protiv ustanika u Crnoj Gori. Nijemci su u septembru poslije neuspjeha sa policiskim snagama i sa Nedićem, otpočeli svoju prvu veliku ofanzivu na Zapadnu Srbiju, u čijoj su drugoj fazi učestvovale četiri kompletne njemačke divizije sa mnogim ojačanjima. U septembru su Talijani izvodili ofanzivnu operaciju jednom divizijom u Hercegovini i sa dvije u Lici i Zapadnoj Bosni.

Okupatorske jedinice su bile najsavremenije organizovane i opremljene. Pješadijskim jedinicama bila je obezbijedena podrška artiljerije, avijacije i tenkova. Nasuprot njima stajali su partizanski odredi, organizovani na teritorijalnom principu, neuporedivo brojno slabiji i naoružani samo puškama i puškomitrailjezima, bez dovoljno municije i svih drugih materijalnih i tehničkih sredstava. Polazeći od takvog odnosa snaga, okupator je stvarao planove operacija i primjenjivao operativno-taktičke postupke kroz koje će se najbolje ispoljiti njegova brojna i tehnička preimljstva. Planovi pojedinih ofanzivnih operacija načelno su bili zasnovani na ideji koncentričnog nastupanja na slobodnu teritoriju radi potiskivanja partizanskih snaga na užu prostoriju u cilju njihovog taktičkog

⁴ Tako su Nijemci prebacili uoči svoje velike ofanzive u Srbiji, koja je počela u septembru 1941, svoju 717 diviziju iz rejona Kosovska Mitrovica — Raška — Novi Pazar u Zapadnu Srbiju; Talijani su u septembru 1941 angažovali 3 svoje divizije iz Dalmacije u ofanzivi na ustanička žarišta u Lici, Bosanskoj Krajini i Hercegovini. Prebačen je i niz manjih jedinica iz neugroženih rejona radi pojačanja snaga koje su se spremale za ofanzivu protiv žarišta ustanka.

⁵ Nijemci su u septembru prebacili iz Francuske u Zapadnu Srbiju 342 diviziju, a iz Grčke 125 puk. Početkom novembra je sa Istočnog fronta prebačena u ovu oblast i 113 divizija. Talijani su glavninu snaga svog 14 korpusa, u kome je tada bilo 6 divizija, prebacili u avgustu iz Albanije u Crnu Goru.

opkoljavanja i uništavanja. Taktičke postupke karakterisala je težnja da se partizanima nametnu frontalne borbe, u kojima se oni nisu mogli mjeriti sa moderno opremljenim okupacionim trupama. Tako je okupatoru pošlo za rukom da ovim prvim većim ofanzivnim dejstvima postigne djelimične rezultate. Oni su se ogledali, prije svega, u tome što su partizanski odredi najvećim dijelom bili potisnuti sa oslobođenih teritorija i što su te teritorije bile ponovo okupirane.⁶ Ovi uspjesi imali su najčešće krupne negativne posljedice za oružani ustank, koje ne bismo mogli pravilno ocijeniti ako ne bismo sagledali niz drugih faktora koji su, takođe, znatno uticali u tom smislu.

Izvođenje ofanzivnih operacija pratile su strahovite represalije nad narodom. Okupacione komande izdale su svojim trupama uputstva za sprovodenje t.zv. »mjera odmazde«.⁷ Na temelju tih uputstava okupatorske i kvislinške snage počinile su neviđene zločine nad narodom. Desetine hiljada ljudi, žena i djece bilo je masakrirano na najzvјerskiji način.⁸ Mnogobrojna sela i gradovi bili

⁶ Tako su talijanske snage u toku avgusta i septembra ponovo okupirale Crnu Goru i Hercegovinu, južne dijelove Like, Bosanske Krajine i srednje Bosne, postavivši u svim većim mjestima i na značajnim objektima duž komunikacija svoje garnizone. Njemačke, nedićevske i četničke jedinice zaposjele su postepeno do kraja novembra svu slobodnu teritoriju u Zapadnoj Srbiji.

⁷ U septembru 1941. g. načelnik štaba Vrhovne komande njemačke oružane sile Kajtel izdao je njemačkim trupama za operacije u Jugoslaviji sljedeću direktivu:

»Da bi se nemiri ugušili u začetku, moraju se pri prvoj pojavi, bez odlaganja, primjeniti najoštije mjere, da se na taj način silom sproveđe autoritet vlasti i sprijeći njihovo dalje širenje. Pritom imati u vidu da jedan čovječji život u dotičnim zemljama često ne vrijedi ništa i da se zastrašujuće sredstvo može postići samo neobičnom svirepošću. Kao odmazda za život jednog njemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo da odgovara smrtna kazna nad 50—100 komunista. Način izvršenja smrтne kazne mora još pojačati zastrašujući efekat.« (AVII, k. 1, reg. br. 9/2.)

⁸ Okupator i kvislinzi su u toku ofanzive na Zapadnu Srbiju samo u Mačvi pobili oko 6.000, u Kraljevu 2.300, u Kragujevcu 7.000 stanovnika; prema izvještaju Pavelićevog generala Rumlera, u Bosanskoj Krajini je za 20 dana ubijeno 10.000 stanovnika. (AVII, k. 1, reg. br. 17/2—1a).

su spaljeni, a imovina naroda opljačkana. Desetine hiljada ljudi, žena i djece odvedene su u koncentracione logore u zemlji i van nje ili na prisilan rad u Njemačku. Cilj ovih represivnih mjera bio je da se narod zaplaši i primora na poštovanje okupacione vlasti.

Ove ofanzive nosile su najpovoljnije uslove za vojnu i političku akciju svih onih snaga koje su stajale iza politike izbjegličke vlade i monarhije, a koje su dotada bezuspješno nastojale da zaustave razvoj oružanog ustanka. One su se sve više zbijale oko četničke organizacije smatrajući da će, koristeći okupatorske ofanzive, uništiti ustank, izolovati KPJ od naroda i osigurati u njemu svoje pozicije. Budući da je četnički pokret u tom momentu javno i otvoreno istupao kao velikosrpski i šovinistički, ističući prije svega, parole protiv Hrvata i muslimana, a za stvaranje »Velike Srbije«⁹ on je imao najjača uporišta u Srbiji, a zatim u srpskim krajevima Bosne, Hercegovine, Like i, najzad, u Crnoj Gori, tj. upravo tamo gdje su u ovom periodu bila glavna žarišta oružanog ustanka. Organizovane oružane odrede, međutim, četnici su imali u doba prvih ofanziva okupatora jedino u Zapadnoj Srbiji i Istočnoj Bosni. Uoči ofanzive na Zapadnu Srbiju Draža Mihailović se preko Nedića¹⁰ povezao sa njemačkom komandom i ponudio svoju saradnju. Tako su u septembru otpočele akcije četničkih odreda u Zapadnoj Srbiji. Oni

⁹ Kasnije — uporedo sa jačanjem NOP, emigrantska vlada i njena četnička ekspositura u zemlji će nastojati da stvore svoja uporišta i u ostalim pokrajinama — u Sloveniji, Makedoniji, pa i Hrvatskoj, pa su zbog toga sve manje isticale takav karakter svoga pokreta. Konačno je Mihailović pozvao sam i nadbiskupa Stepinca, poznatog inspiratora masovnih prekrštavanja pravoslavnih i uništavanja srpskog naroda u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na saradnju (original pisma Mihailovića Stepincu od 15 IV 1945 g. u AVII, reg. br. VK-P-641).

¹⁰ Kako su četnici gledali na Nedića i njegovu vladu i kakvo je uopšte njihovo shvatanje i okupacije i borbe za »oslobodenje« vidi se iz pisma koje komandant četničkog odreda »B. Jugović«, major Todorović, piše septembra 1941 Draži Mihailoviću:

»... Vrlo je važno za Srpsko da se Bosna osloboodi od ustaša vojno-četničkom akcijom pre nego što naša poluslobodna vlada u Beogradu diplomatskom operacijom (koja se verovatno vec vodi, što potvrđuju i pojedini neprovereni glasovi) postigne pripojenje Bosne okupiranoj Srbiji...« (AVII, reg. br. BH-5-1815).

su najčešće napadali s leđa na partizanske odrede koji su držali front prema njemačkim jedinicama, na partizanske štabove i ustanove u pozadini; ubijali rukovodioce i kurire ili su na prepad razoružavali pojedine partizanske čete, a zarobljenike predavali Nijemcima. Uporedo sa ovim četnici su pozivali narod i borce da ne pružaju otpor okupatoru, da napuštaju komuniste i njihove jedinice i pristupaju četničkim odredima, jer je to jedini put da spasu svoje živote i imetak. Tamo gdje četnici nisu do tog vremena stvorili svoje oružane odrede kao u Crnoj Gori, Hercegovini, Zapadnoj Bosni, Lici i drugim oblastima, okupatorove ofanzive su bile povoljan faktor za njihovo organizovanje. Nastupajući zajedno sa okupacionim trupama¹¹, koje su narodu obećavale mir i bezbjednost ukoliko napusti borbu, četničke vođe okupljale su oko sebe prve grupe i stvarale svoje prve čete i odrede.

¹¹ O ovome ima bezbroj podataka. Iz dokumenata »Štaba grupe požeško-užičkih odreda« Nedićeve »srpske oružane sile« od 17 decembra 1941 vidi se da su u posljednjim borbama Prve ofanzive na Zapadnu Srbiju dejstvovalе по zajedničkom planu njemačke, Nedićeve i četničke snage i da se između Nedićevih odreda i četnika Draže Mihailovića ne prave nikakve razlike. (AVII, reg. br. S-V-5636).

Iz perioda pred Drugu okupatorsko-kvislinšku ofanzivu koja je otpočela 15 januara 1942 na Istočnu Bosnu sačuvano je više dokumenata koji govore o ulozi četničkih vođa u toj ofanzivi. Na sam dan početka ofanzive grupa četnika — bivših oficira upućuje iz Višegrada komandama četničkih odreda u Istočnoj Bosni depešu sljedećeg sadržaja:

»Obavestite sve naše četnike i komandire četa koji se nalaze na domaku Rogatice da su danas, 15 januara 1942 godine delegati srpskih četnika iz Bosne vodili pregovore sa nemačkom i italijanskim komandom u Višegradi. Rezultati su povoljni. Četnici i Nemci neće imati nikakvih sukoba niti sukoba sme biti... Ne mojte dozvoliti da se u vašoj blizini nalaze komunisti. Progonite ih i pokazujte Nemcima...« (AVII, reg. br. BH-X-230).

A 4 dana ranije komandant Višegradskog četničkog odreda obavještava svoje potčinjene o njemačkoj ofanzivi protiv partizana u Istočnoj Bosni, pa između ostalog, nareduje:

»... Potrebno je da svuda stupate u vezu sa Nemcima... Obavestite ih o komunistima i čistite komuniste... Ne smemo mirno gledati da same nemačke trupe uništavaju komuniste... Višegradski četnički odred sprema jednu jaku četu koja će sa nemačkim trupama poći u svetu borbu protiv komunista za slobodu srpskog naroda...« (AVII, reg. br. BH-X-178).

Gubitak slobodne teritorije i vojnički neuspjesi, strahovite represalije i akcija četnika, bili su osnovni faktori pojava demoralisanja, osipanja i kolebanja dijela ustaških masa u Zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Lici.

Na taj način je period prvih okupatorskih ofanziva prestavljao period jačanja uticaja kapitulantske politike emigrantske vlade i njene četničke ekspoziture u zemlji. Uskoro je Draži Mihailoviću pošlo za rukom da se poveže preko svojih izaslanika i sa svim reakcionarnim snagama u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i da tamо obrazuje svoja vojna i politička rukovodstva. Stvorivši na taj način svoju organizaciju četnici su, sarađujući sa okupatorom i uživajući podršku izbjegličke vlade, a preko nje i Saveznika, razvili krajem 1941 i početkom 1942 godine snažnu ofanzivu protiv oružanog ustanka. U suštini to je bila ofanziva kontrarevolucije. Njenu vojnu snagu nisu prestatljali njeni vlastiti oružani odredi. Dobrog kvaliteta bilo je samo jezgro tih odreda, koje su činili svjesni pobornici starog buržoaskog poretku, a boračku masu činili su ustvari najvećim dijelom zaostali seljaci koji su se četnicima pridruživali iz straha od okupatorskih represalija i upravo zato što im je obećavano da se neće boriti.¹² Glavnu oružanu snagu kontrarevolucije faktički

¹² U već pomenutom izvještaju svome ministru poručnik Đorić daje ove podatke o četnicima kao borcima:

»... Kada smo pošli za Preljinu kapetan Deroka je sakupio sve čete i objasnio da stupamo u borbu sa partizanima, ali da ne pucamo ako se mogne, već da ih razoružamo... Mi, očekujući na njih, odjedanput su počeli da pucaju na nas sa svih strana, a vreme je bilo kišovito i maglovito.

Cim su pripucali ja sam komandovao u strelice da prihvatišmo borbu s njima i pokojni Deroka komandovao je »zamnom pravac r. Čemernica«. I tako smo otstupili u pravcu sela Rakove. Neki nisu hteli da otstupe, već su ostali i predali se partizanima...

Onda nisam znao šta da radim dalje. Došao sam na Ravnu Goru kod Vas da tražim dalja uputstva za rad i izložio Vam stanje...

Kap. Mitić je naredio da se ponovo zauzme kota Crnog Vrha. Por. Lukić i njegova četa nisu hteli zato ni da čuju, ja sam ga zvao i poručnik Ceković je bio samnom, kada sam ga zvao, on je legao i rekao: »Ja sam umoran i ne mogu noćas nikuda«. Njegovi vojnici su počeli da psuju oficire i rekli: »Ako im treba neka idu oficiri pa neka se bore«. Ja sam sa mojim odredom sam

su činile okupacione trupe, koje su svojim ofanzivnim operacijama protiv žarišta oružanog ustanka stvarale povoljne uslove za jačanje snaga i uticaja kontrarevolucije. Ono što se dogodilo u toku prvih ofanziva 1941 godine ponoviće se u prvoj polovini 1942 u Istočnoj i srednjoj Bosni, u Crnoj Gori i Hercegovini, gdje će četništvo proširiti i ojačati svoj uticaj u toku Druge i Treće okupatorsko-kvislinške ofanzive.

Okupatorske ofanzive bile su, prema tome, osnovni faktor jačanja i političkog uticaja snaga kontrarevolucije. Taj se uticaj ispoljavao svuda gdje je dolazilo do pasiviziranja i kolebanja masa koje su već jednom bile stale na put oružane borbe. Pojave pasiviziranja i kolebanja bile su zapravo osnovna karakteristika razvitka u ovim uslovima. Za dio narodnih masa četnička politika bila je prihvatljiva ne zbog svoje antikomunističke sadržine već zbog četničkog shvatanja borbe protiv okupatora. Četnici su govorili narodu da su i oni protiv okupatora, da se i oni pripremaju za obračun s njim, ali onda kad za to dođe vrijeme, koje će im najaviti Saveznici. I već u jesen 1941, a docnije u sve većem broju i u sve širim razmjerama, otpočele su u štab Draže Mihailovića i njemu podređene štabove stizati vazdušnim putem savezničke vojne misije, a nešto kasnije i tovari municije, oružja, sanitetskog materijala i drugih potreba.¹³ To su za zaostale ljude koji

otišao i poseo srčaničku kosu kod Crnog Vrha, a por. Radovanović se je povukao sa svojim ljudima u selo Srčanik. Kada je počela borba između nas i partizana sve čete i odredi koji su bili udaljeni od mene oko 4 km. čim su čuli pucnjavu odmah su svi napustili štab i selo Kalimaniće...

A ja sam podneo izveštaj što se tiče lično mene kao vojnik uvek stojim na raspoloženju ali ljudi neće, što je bilo najcrnje i najteže ako se malo surovije i strožije postupi prema njima oni su bili uvek spremni da odu u komuniste... U to je prošao neki por. i bežao putem ja sam ga zaustavljam i govorio da ostane da ne beži i da vojниke ne demoralisiše. On se nije ni okrenuo, kada su to videli vojnici i oni su počeli da beže... « (Vidi nap. 2).

¹³ Ministar spoljnih poslova Velike Britanije A. Idn obavještava 15 maja 1942 Ministarstvo spoljnih poslova izbjegličke vlade o pomoći upućenoj Draži Mihailoviću:

»... Od 30 marta do 24 aprila izvršeno je 6 operacija sa 13 vazdušnih ekspedicija. Bačeni su leci 2 puta, bačeno zlato, oružje, municija i druge potrebe 4 puta, osoblje i radio aparati 1 put... « (AVII, reg. br. VK-Y-131).

nisu mogli da proniknu u suštinu četničke politike ili pak one koji su bili pod uticajem crkve, monarhije, autoriteta vlasti sreskih načelnika i komandira žandarmeriskih stanica i antikomunističke propagande iz predratne Jugoslavije, bili dosta ubjedljivi dokazi. Što, međutim, primaju novac, oružje, hranu, municiju itd. od okupatora četnici su objašnjavali time što, tobože, koriste povoljne uslove da se dobro naoružaju za vrijeme koje će doći bez obzira na to čijim oružjem. Štaviše, to je u narodu tumačeno kao posljedica mudrosti četničkih »vojvoda« koji od okupatora dobijaju oružje i druge potrebe, dok partizani za svaku pušku i metak moraju da proljevaju krv.¹⁴

U aktu pretsjedništva izbjegličke vlade od 22 maja 1942 o pomoći upućenoj D. Mihailoviću kaže se:

»... Pre nego što su veze sa njim prekinute krajem novembra prošle godine izvršena su 4 leta nad Jugoslavijom. Docnije je jedna grupa od 2 britanska oficira i 2 jugoslovenska spuštena nad Jugoslavijom februara meseca, koja je nažalost odmah uhvaćena. Od kako su veze sa đeneralom Mihailovićem nanovo uspostavljene britanski avioni sa Srednjeg Istoka izvršili su 5 letova. Usled nepovoljnog vremena ili pak usled nedavanja znakova sa zemlje nije bilo moguće spustiti materijal svakom prilikom. Ipak je znatna količina materijala spuštena i ona obuhvata zlato, mitraljeze, municiju, hranu i sanitetski materijal... Pored ovih letova, tri posebne grupe iskrcane su u Jugoslaviju podmornicom.« (AVII, reg. br. VK-Y-136).

¹⁴ Kao i u Zapadnoj Srbiji, tako je i svuda otvorena saradnja četnika sa okupatorom došla postepeno, saobrazno jačanju snaga oružanog ustanka. Četničke »vojvode« nastoje upočetku da se obračunaju sa oružanim ustankom bez otvorene kolaboracije sa okupatorom, jer su bile svjesne da im saradnju sa okupatorom narod neće oprostiti i da je to akt koji on nikako ne može drugačije da shvati nego kao izdajnički. Zato je Draža Mihailović upočetku i pokušao da pregovara sa Vrhovnim štabom i otpočeo propagandu u narodu, pa je postepeno prelazio u otvoreni napad na partizane misleći da će ih u najkraćem roku uništiti zajedničkim akcijama sa jakim okupatorskim i kvislinskim snagama i da će svaki trag o njima zatim iščeznuti. Tako je taj proces tekao svuda. Vidjeli smo da su hercegovačke izbjeglice pod rukovodstvom Kraljevića pozvale u avgustu Talijane da okupiraju Hercegovinu. A već u decembru 1941 »delegat Vrhovne komande za Istočnu Bosnu i Hercegovinu« vojvoda Jevđević saopštava u svom naređenju komandantima brigada:

»Konačno mi je uspelo da Italijani izvrše legalizaciju četničkih odreda u Mostarskom i Konjičkom srezu.

Komandant Mostarske brigade sakupiće u Blagaju u prvu nedelju u 10 časova prije podne 390 naoružanih četnika. U to

Takav stav četnika djelovao je u najvećem stepenu demoralizirajuće. Svuda tamo gdje su takvi stavovi bili prodrli, gdje su četnici uspjeli stvoriti svoja uporišta, naglo je u narodu opadao borbeni duh. A kad je jednom došlo do demoralisanja i kolebanja bilo je vanredno teško ponovo pokrenuti mase i podići njihov borbeni polet na onaj nivo kakav je bio u početku ustanka. Tragovi nezainteresovanosti, spremnosti da se na svaki način izbjegne bilo kakvo angažovanje i izvjestan špekulativni duh, ostajali su karakteristični za takvu sredinu duže vrijeme i poslije protjerivanja četničkih snaga.

vreme doći će tamo delegacija talijanske divizije koja će popisati ljudi i izdati im hranu. Komandant brigade će se sa Talijanima sporazumeti na kom mestu će ubuduće primati hranu...« (AVII, reg. br. BH-X-78).

Da bi ovaj čin bio na neki način objašnjen četničkim masama, »komanda operativnih jedinica Istočne Bosne i Hercegovine« 17. januara 1942. g. daje »obaveštenje« koje je trebalo saopštiti svim četnicima, u kome, između ostalog, stoji:

»Na učinjeno pitanje kakav je naš odnos prema Italijanima i kako će se ko ponašati prema okupacionim jedinicama italijanske vojske... objašnjavam:

1. Naša država je u ratu sa Kraljevinom Italijom od kada smo 6 aprila prošle godine napadnuti i tako će biti sve dok se između Kraljevine Italije i Kraljevine Jugoslavije ne zaključi mir. Ali je jedan deo naše državne teritorije okupiran od nadmoćne italijanske vojske i stanovništvo okupirane teritorije privremeno je povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci Kraljevine Italije (!). Stanovništvo prema tome treba da se ophodi prema okupatoru mirno i dostojanstveno...«

U drugoj tački se govori o postojanju tobožnje »redovne vojske u otadžbini koja se nalazi u defanzivi pod komandom Mihailovića negde u slobodnim srpskim planinama«, a za ponašanje hercegovačkih i bosanskih četnika daju se uputstva u trećoj tački:

»3. Radi izvršenja svog sadašnjeg zadatka — zaštite srpskog življa od svakog nasilja, odobreno je srpskim četnicima snabdevnim četničkom legitimacijom koje će se u najskorije vreme izdati četnicima u Hercegovini, da sarađuju u neophodno potrebnoj meri sa Italijanskim vojnim jedinicama. U tom smislu Komanda Bosansko-hercegovačkih četničkih odreda potpisće i pismeni sporazum sa Komandom VI arm. korpusa italijanske vojske u Dubrovniku...« (AVII, reg. br. BH-X-40).

Ali se u »obaveštenju« ne kaže protiv koga će se ta saradnja ostvariti! U to vrijeme već su otpočele zajedničke akcije Talijana i četnika protiv partizana i one će uzeti najšire razmjere i potpuno otvorene oblike u toku Treće ofanzive u periodu april-jun 1942 u čitavoj Bosni i Hercegovini.

Druga značajna karakteristika četničke politike bila je borba protiv komunizma. Reakcionarne snage nisu upočetku u svojim političkim stavovima i propagandi smjele ići neposredno i otvoreno protiv oružanog ustanka, pogotovo tamo gdje su u ustanku učestvovale najšire narodne mase. Zato su one usmjerile svoju propagandu protiv KPJ tvrdeći da ona antifašističko raspoloženje i patriotizam naroda želi da iskoristi za postizanje nekih posebnih komunističkih ciljeva. Sadržina te propagande svodila se ustvari na one opštepoznate najreakcionarnije klevete najniže vrste: da se komunisti bore protiv crkve, ubijaju popove, razaraju porodicu i brak, ukidaju svaku privatnu svojinu, uvode bezakonje svake vrste, negiraju nacionalnost, da se preko njih uvlače ustaše u redove ustanka, da komunisti imaju savez sa ustašama itd. itd., pozivajući narod na oružanu borbu protiv takve »društvene opasnosti«.¹⁵ Time je reakcija ustvari nastojala da KPJ kao osnovnu političku snagu Narodnooslobodi-

Okupator je záista sjajno koristio usluge četnika. Njemu je bilo jasno da četnički pokret ne pretstavlja za njega nikakvu opasnost. Nijemci su išli toliko daleko da su, naprimjer, dozvoljavali da se zvanični proglaši, plakate, objave itd. koje su izdavali Nedicevi organi uime okupacione uprave, završavaju parolama »Živila Srbija« i »Živeo kralj«, samo da bi na svaki način uticali na dio zaostalih masa. — Proglas Nedicevog Šumadiskog korpusa od 1 XII 1941 (AVII, reg. br. 1075).

¹⁵ Ranije pomenuti komandant bosansko-hercegovačkih četnika major Dangić, prelazeći u sve otvoreniju kampanju protiv oružanog ustanka, piše već 15 novembra 1941 u proglasu srpskom narodu i četnicima:

»U svetu borbu za krst časni i slobodu zlatnu, za kralja i otadžbinu, za srpski narod i srpsku pravoslavnu veru pradedovsku digli smo se kao srpski četnici. Međutim, u pojedinim opština pojavili su se komunisti (— ranije, u pismu D. Mihailoviću od 2 septembra stoji da je narod u ustanku prišao komunizmu jer »ga drugi do sada nije imao ko da vodi« — primjedba P. M.), koji su mnoge naše borce uvrstili u redove partizana, objašnjavajući neukim srpskim seljacima da su partizani pristaše svih političkih partija. Vremenom se pokazalo da se time želi zavesti naše borce i pretstaviti ih svuda kao pristaše komunističke stranke...«

Nametnut je i nenarodni pozdrav pesnicom umesto našeg vojničkog pozdrava...

Mi se borimo za bolju budućnost srpskog naroda od bugarske granice do Jadranskog Mora i od Soluna do Subotice i ne priznajemo nikakve posebne narode kao što su Crnogorci, Bosanci i Makedonci, kako nas sve nazivaju komunisti...

lačkog pokreta izoluje od naroda i svih patriotskih snaga zemlje koje je pokrenula i organizovala u oružani ustanak, jer je to bio prvi uslov da se taj oružani ustanak razbije. Suština takve politike svodila se ustvari na otupljivanje oštice borbe protiv osnovnog neprijatelja — okupatora, da bi se težište prenijelo na teren klasne borbe, na raspirivanje građanskog rata u kome je reakcija računala okupiti oko sebe sve ono što se još nije bilo idejno opredijelilo, onaj dio masa koji je iz patriotskih pobuda prihvatio poziv KPJ za borbu protiv okupatora, plašeći ga onim izmišljenim programom komunista. Pri tome su koristili sva raspoloživa sredstva — od radiostanice u Beogradu, Zagrebu i drugim centrima, preko usmene i pismene propagande na terenu, sve do ubijanja popova i rušenja crkvi da bi to pripisali partizanima. Nedić, Ljotić, Pećanac, Draža Mihailović, Pavelić, Stepinac, Maček, Rupnik i mnogi drugi kvislinzi pozivali su narod na krstaški pohod protiv komunizma. Izbjeglička vlada činila je sve da doprinese toj kampanji protiv oružanog ustanka, pod vidom borbe protiv komunizma.¹⁶

Takva aktivnost, sračunata na razbijanje ustanka, imala je uspjeha kod onog dijela zaostalog naroda koji je bio pod uticajem dvadesetogodišnje hajke i propagande protiv KPJ i njenih članova. Najpovoljnije tle našla je tamo gdje je u toku ustanka bilo pojava skretanja sa

Našim seljačkim borbenim četama nametnuti su za komandire i političke komesare ljudi koji nisu naše krv... Razni Jevreji, Turci i Hrvati, od kojih neki i dojučerašnji ustaški vojnici i oficiri... « itd. itd. (AVII, reg. br. BH-P-275).

¹⁶ Pretsjedništvo vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu upućuje 3 januara 1942 Ministarstvu inostranih poslova akt u kome se, između ostalog, kaže:

»Molim da se našim poslanicima u Kujbiševu, Vašingtonu, Bernu, Štokholmu i Ankari dostavi šifrovani telegram sledeće sadrzine:

Draža javlja:

...
2. — U poslednje vreme ustaši su počeli u veliko da sarađuju sa partizanima sa ciljem da što više unište Srba i da nadu utočišta od neminovne kazne koja ih čeka zbog njihovih nečuvenih pokolja nad Srbima. Imamo konkretne dokaze.

3. — Komunisti su izvršili zločine prema Srbima slične onima kod Grahova još u selu Prokrike srez Brinjski, selu Lička Jasenica srez Plaški... « itd. (AVII, reg. br. VK-Y-344/4).

političke linije KPJ. Ovo je osobito došlo do izražaja u Crnoj Gori i Hercegovini. Isticanje u prvi plan revolucionarnih parola u uslovima kada se glavna borba vodila protiv okupatora moglo je da dovede samo do sužavanja baze ustanka. Nije riječ o takvim parolama koje bi ukazivale narodu da borba protiv okupatora nosi u sebi i borbu za novo pravednije društveno uređenje. Takve je parole narod prihvatao. Riječ je o onim sektaškim i politički sasvim pogrešnim parolama kao što su »sovjetizacija«, »kolektivizacija«, »prelazak u drugu etapu« itd., koje su u opštim uslovima kakvi su bili 1941 godine bile sasvim deplasirane. Takve parole mogle su samo da zbumuju ustaničke mase u situaciji kada im je prijetilo uništenje od okupatora i kada je trebalo sve snage usmjeriti na borbu protiv njega i njegovih domaćih saradnika. Još su negativnije djelovali neki postupci. Borba protiv reakcionarnih elemenata u Crnoj Gori, naprimjer, nosila je u prvom periodu ustanka obilježje borbe protiv neprijatelja komunizma, pri čemu su izvjesni pojedinci uništavani često bez ispitivanja i ustanovljavanja stvarne krivice. To je nanjelo veliku štetu jačanju jedinstva naroda u ustanku, koji je bio spremjan da sudi svakom onom koji se ispolji kao neprijatelj ustanka i pobornik sáradnje sa okupatorom — kako su se ustvari u tim uslovima i ispoljavali pravi neprijatelji naroda — ali nije bio spremjan niti je mogao da razumije, uništavanje onih koji su u svojoj prošlosti bili opterećeni neprijateljskim stavom protiv komunista i pogotovu onih koji su kažnjavani za grijehove koji ponekad nisu bili ni dokazani.¹⁷

¹⁷ Ovako je CK KPJ u svom pismu od 8 IV 1942 PK KP za Crnu Goru i Boku ukazivao na pogreške koje su činjene na njihovom terenu:

»Položaj koji je u zadnje vrijeme stvoren u Crnoj Gori ozbiljan je. O tome dovoljno svjedoče vaši izvještaji, kao i usmjereni izvještaj koji nam je podnio drug Milutin. Ono što je naročito ozbiljno u tome položaju jeste ne to što je došlo do četničko-krišćkog napada na nas po zapovijesti i uz pomoć okupatora — jer je do toga moralo doći — već to što su petokolonaške bande uspjele da u pojedinim krajevima Crne Gore privremeno zavedu jedan dio masa i čak naših odreda, i bace ih u borbu protiv nas. Međutim, baš ova činjenica nam i otkriva osnovne uzroke današnje »crnogorske krize« koja nije kriza u borbenom raspoloženju masa, pa čak ni u vojnom pogledu, već u prvom redu kriza naše Partije.

Takve pogreške teško su ispravljene. Trebalo je dosta vremena da se odbaci shvatanje koje ih je inspirisalo. Reakcione snage su sve te pogreške odmah koristile i na njima gradile svoju antikomunističku platformu. One su ustvari u takvim uslovima imale da prihvate nametnutu borbu, koja je nosila obilježje građanskog rata. Upravo, dakle, ono čemu su same težile. Iskustvo iz Crne Gore i Hercegovine krajem 1941 i početkom 1942 godine pokazalo je da su shvatanja i postupci koji su se tamo javljali pored prisustva veoma znatnih okupacionih snaga i njihovih ofanziva, bili bitan faktor onako snažnog jačanja četništva u tim pokrajinama, kakvo nismo imali ni u jednoj drugoj. Tako će se u prvoj polovini 1942 g. osnovna boračka masa u Crnoj Gori i Hercegovini pasivizirati uslijed ofanziva okupacionih snaga, praćenih masovnim represalijama, i četničke propagande, što će dovesti i do obrazovanja znatnih četničkih jedinica koje će se zajedno sa okupatorom boriti sa dosta upornosti protiv partizana.

I, najzad, četništvo je iskoristilo još jedno opasno oružje — nacionalni i vjerski antagonizam, koji je imao osobito u Bosni i Hercegovini, u oblastima Hrvatske gdje je živjelo pomiješano srpsko i hrvatsko stanovništvo, u Sandžaku itd., zahvaljujući vjekovnoj politici raznih osvajača, dosta snažne korjene, a u raznim kvislinškim, nacionalističkim pokretima dobio dotada neviđenog pobornika. Pavelić je odmah po dolasku na vlast osudio srpski narod u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini na uništenje. Tako je stotine hiljada srpskog stanovništva bilo

Slabosti i pogreške naše partijske organizacije u Crnoj Gori, iskriviljavanja pravilne političke linije CK u Crnoj Gori, nepravilno rukovodenje Partijom i masama — to je glavni i osnovni uzrok današnjeg položaja u Crnoj Gori. Svi ostali propusti, nedostaci i greške, vojne itd. prirode, u ovome su slučaju čisto sekundarnog karaktera.

Osnovne pogreške činjene u radu KP u Crnoj Gori u poslednje vrijeme, a koje su i dovele do današnjeg stanja, jesu:

a). — Gruba iskriviljavanja partijske linije, kako sektaškog tako i desno-oportunističkog karaktera, koja su došla do izražaja u svakodnevnoj praksi Partije, pa čak i u zvaničnim organima PK i PK SKOJ-a. Crnogorski drugovi jednostavno su »uskočili« u etapu borbe za vlast proletarijata, iako na jedan prikriven način. Za njih je postalo bitno i cilj današnje borbe ne nacionalno oslobođenje, već ono što će biti »utra«. (Mnogi članci u »Narodnoj

odmah poslije kapitulacije Jugoslavije podvrgnuto nezапамћеним progonima — od nasilnog pokrštavanja do uništavanja čitavih sela, klanjem, paljenjem kuća i pljačkanjem sve imovine. Ustaški pokret nastavio je ovakvu politiku i u toku oružanog ustanka: žene, starci i djeca po selima i gradovima bili su predmet njihovih kaznenih ekspedicija. Ovo je, razumljivo, izazvalo strahovit revolt na drugoj strani, koji nije mogao, u uslovima već ranije ukorjenjene nacionalne i vjerske mržnje, da ne dobije odraza ne samo u pravednoj osveti — u uništavanju ustaških zločinaca, već nonegdje i u osveti nad nedužnim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Uskoro su ovu mržnju i pokolje reakcionarne snage pokušale svjesno iskoristiti za razbijanje Narodnooslobodilačkog pokreta, na čijoj je zastavi bila među prvima ispisana parola bratstva i jedinstva svih jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, koja je dala sjajne primjere i rezultate — srpski, hrvatski, slovenački, crnogorski, makedonski partizanski odredi udarali su krvlju svojih boraca solidne temelje bratstva naroda u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja, kao garanciju pobjede u ratu i nove budućnosti poslije njega. U suprotnoj politici — u izazivanju bratobubilačkog rata okupator i reakcija vidjeli su najbolji put razbijanja Narodnooslobodilačkog pokreta i uništenja oružanog ustanka. Osnovna snaga te politike postao je u novim uslovima, pored Pavelićevog ustaškog pokreta, četnički pokret Draže Mihailovića.

borbi», »Omladinskom pokretu«, letak »C. N. O.« itd.). Na taj način omogućili su okupatoru i njegovim petokolonaškim slugama da uplaše i privremeno u nekim krajevima odoje od nas jedan dio masa, na taj su način nasjeli ustvari izazivačima građanskog rata u korist okupatora.

b). — Na podlozi ovakvog iskriviljavanja naše partijske linije, pojavilo se u svakodnevnoj praksi »likvidiranje petokolonaša« po često vrlo sumnjivom i čudnom kriterijumu — tj. ne na osnovi njihovog političkog razobličavanja pred masama i uništenja u interesu Narodnooslobodilačke borbe za konkretno učinjeno djelo u službi neprijatelja, već po kriterijumu »bio je ili jeste neprijatelj komunista« itd. Prirodno je da je ovakva praksa morala dovesti do opštег osjećanja nesigurnosti tamu gdje je činjena i do udaljavanja jednog dijela masa od nas, pored čega je dala i argumente u ruke petokolonaškim bandama okupatora.« (Zbornik II/3, 132).

Tako su faktički u ovom periodu Pavelić među hrvatskim i muslimanskim, a Draža Mihailović među srpskim stanovništvom mobilisali narod u ustaše i četnike na paroli međusobne borbe do istrebljenja tih naroda.

Strahoviti zločini koje su ustaše počinile nad srpskim stanovništvom u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj bili su značajan faktor koji je uslovio onako masovno pristupanje srpskog naroda partizanskim odredima odmah u toku njihovih prvih akcija. Vjekovima raspirivana mržnja i masovna ustaška zvjerstva učinili su da se u svijesti znatnog dijela ustaničkih masa često izjednačavala ustaška rulja sa hrvatskim i muslimanskim narodom i to osobito tamo gdje je ustaški pokret uspio mobilisati dio muslimanskih i hrvatskih masa i angažovati ih u zločinima, kao što je bio slučaj u Bosanskoj Krajini, Hercegovini, Lici i Istočnoj Bosni. Tamo gdje je takvo shvatnje bilo svjesno podgrijavano od strane raznih velikosrpskih elemenata, ono je uzelo i dubljeg korjena, pa je moglo biti povoljan faktor za jačanje uticaja četničke politike bratoubilačkog rata. Time je stvarano i povoljno tle za stvaranje četničkih uporišta. Prve četničke jedinice oko Bileće, na terenu Han Pijeska i Srebrenice, Mrkonjić-Grada, Knina i nekih drugih mjesta, stvarane su u toku 1941 g. prvenstveno na ovoj liniji.

Ako se četnički odredi nisu smjeli upuštati samostalno u ozbiljnije sukobe sa partizanima, jer nisu bili za to dorasli ni po svojoj organizaciji ni po svim drugim kvalitetima, oni su zato svoje »vojničke« kvalitete ispoljavali u organizovanju pohoda protiv muslimanskih i hrvatskih sela. U takvim pohodima četnički komandanti su raspirivali najniže životinjske i razbojničke strasti kod svojih vojnika, a pljačkom narodne imovine zadovoljavali su i njihove materijalne prohtjeve. Tako se postepeno vaspitavala jedna razularena i krvoločna rulja, kojoj je jedini cilj bio ubistvo i pljačka za koju ima malo primjera u istoriji. Time su u prvoj godini oružanog ustanka ustaše i četnici postali snaga preko koje su okupator i domaća izdajnička reakcija pokušali da između dva najbrojnija jugoslovenska naroda — srpskog i hrvatskog — izazovu bratoubilački rat, da njihove snage angažuju u međusobnom istrebljenju i da na taj način unište Narodnooslobodjeno

dilački pokret, u čijoj su politici bratstva i jedinstva jugo-slovenskih naroda i jedni i drugi vidjeli najveću opasnost za svoje ciljeve.

Možda je nevjerojatno da su se, pored svega toga, četnici i ustaše nalazili uvijek na zajedničkoj platformi kada se radilo o stavu prema Narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim oružanim snagama. Ali je to razumljivo, jer je željezna logika razvitka u Jugoslaviji od onog dana kada je tim razvitkom počeo dominirati oružani ustank mogla da uslovi samo takvo grupisanje političkih snaga u okupiranoj zemlji i proces njihove diferencijacije samo na takvoj osnovi. Sporazumi, javno potpisivani i zvanično objavljuvani, između administracije NDH i četničkih štabova u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — Narodnooslobodilačkog pokreta — nisu nikada dolazili u pitanje iako su ustaše terorizirale i uništavale srpsko a četnici hrvatsko i muslimansko stanovništvo, niti su vapaji žena, djece i staraca mogli odlučujuće uticati na čvrstinu tih sporazuma¹⁸. Iako su se u pojedinim momentima odnosi i zaoštravali, iako je bilo protesta i intervencija, preko svega se prelazilo kada je bio u pitanju zajednički neprijatelj. Zbog tih međusobnih trvanja njemački ili talijanski komandanti bi ponekad postavljali ustaške jedinice na jedno, a četničke na drugo krilo svojih trupa, ili jedne na jedan a druge na drugi pravac u nekoj operaciji protiv partizana. I to je bilo dovoljno da ovi zločinci, koji su često jedni drugima uništavali porodice i imetak, idu zajedno u borbu protiv partizana.

¹⁸ Poslije potpisivanja i objavljuvanja sporazuma između ustaške administracije i četničke komande u Mrkonjić-Gradu, Uroš Drenović, komandant četničkog odreda »Petar Kočić«, pred ustaškom vlašću u ovom mjestu 27 aprila 1942 dao je sljedeću pismenu obavezu:

»Potpisani izjavljujem, da sam uvijek priznavao Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali da sam otišao u šumu, da spasim goli život u ovom kraju, kao i sebe, koji su neodgovorni elementi počeli nemilice ubijati i pljačkati. Ujedno izjavljujem, da ću zajedno sa svojim naoružanim ljudima, kada očistimo zajedno sa hrvatskom vojskom, prema naređenjima vojnog zapovjedništva čitav ovaj teritorij od komunističkih bandi, stavit se na potpuno raspolažanje sa svojim naoružanim ljudima domobranstvu.« (AVII, reg. br. BH-X-661).

Jedan od značajnijih faktora koji je uticao na razvitak oružanog ustanka bila je neravnomjernost u tom razvitku u pojedinim oblastima i pokrajinama Jugoslavije. Negativni uticaj toga faktora ispoljio se naročito onda kada su okupator i domaća reakcija prešli u opštu ofanzivu za uništenje oružanog ustanka. Govoreći o prvim ofanzivama na pojedina njegova žarišta, vidjeli smo da su okupator i kvislinzi koristili tu povoljnu okolnost povlačeći svoje snage iz neugroženih oblasti i pokrajina da bi ih koncentrisali protiv žarišta ustanka.

Za ustankak koji se vodi u formi partizanskog rata, svestrana aktivnost u svim dijelovima okupirane zemlje pretstavlja jedan od osnovnih faktora njegovog uspješnog razvitka. Danonoćna borbena aktivnost, makar i manjih razmjera, uvijek i na svakom mjestu angažuje snage neprijatelja, cijepa ih i vezuje za odbranu mnogobrojnih centara, objekata, komunikacija itd. i otežava im prikupljanje u cilju preduzimanja inicijative. Pored toga što je postojala izvjesna neravnomjernost razvitka i u onim pokrajinama i oblastima gdje je ustankak uzeo šire razmjere, kao što je bio slučaj u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i nekim oblastima Hrvatske, tu neravnomjernost u razmjerama čitave zemlje posebno je karakterisalo u ovom periodu zaostajanje razvitka ustanka u Makedoniji, Hrvatskoj i Sloveniji.

U Hrvatskoj se to osjećalo osobito u onim njenim oblastima koje su u cjelini ili pretežno naseljene hrvatskim življem. Dok je u toku ljeta i jeseni 1941. g. masovni ustankak zahvatio Liku i razvijao se u sve širim razmjerama na Kordunu, Baniji i u Gorskem Kotaru, dotle su u Zagrebačkoj oblasti, u Zagorju, u oblasti Moslavine i Bilogore, u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju, pa i u Slavoniji, tek bile formirane prve partizanske grupe i manji odredi čija aktivnost još nije mogla odlučujuće uticati na pokretanje širih slojeva naroda u borbu. Takvo stanje bilo je prije svega uslovljeno znatnim uticajem Hrvatske seljačke stranke na čelu sa Mačekom. Ova stranka je u predratnoj Jugoslaviji, vodeći borbu protiv velikosrpske hegemonije, a za »mjesto pod suncem« i hrvatskoj buržoaziji, stekla

dosta jake političke pozicije osobito na selu. Ono što sâm Pavelićev ustaški pokret nikad nije imao i što nikada ne bi uspio ostvariti, to mu je uspjelo zahvaljujući politici voćstva ove stranke. Pozivajući narod na lojalnost prema okupatoru i vlasti »NDH« i istovremeno odobravajući stvaranje domobranstva kao regularne vojske »NDH« i mobilizaciju hrvatskog naroda u tu vojsku, Maček je pružio snažnu podršku ustaškoj državi i okupatoru. Njegov stav je uticao na pasiviziranje dijela hrvatskog naroda, tako da je Narodnooslobodilački pokret više od godinu dana vodio tešku političku borbu da bi dobio u hrvatskom narodu masovnu podršku i da bi ga do kraja aktivirao za borbu protiv okupatora i kvislinga.

Još je teža u ovom periodu bila situacija u Makedoniji. Tamo je Narodnooslobodilački pokret bio obezglavljen uslijed toga što je tadašnji sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju odbio da usvoji političku platformu CK KPJ u organizovanju oružanog ustanka za nacionalno oslobođenje i revolucionarni preobražaj zemlje, smatrajući je nerealnom u makedonskim uslovima. On je pod uticajem CK Bugarske radničke partije (komunista) zauzeo stav koji se svodio na to da je Makedonija okupacijom od strane bugarskih fašističkih trupa postala dio bugarske države, pa time i makedonska Komunistička partija dio Bugarske radničke partije i da su prisajedinjenjem makedonskog naroda Bugarskoj nastali novi uslovi koji se bitno razlikuju od uslova u drugim jugoslovenskim zemljama, jer, tobože, makedonski narod nije shvatio taj akt kao okupaciju, već kao ostvarenje svojih težnji da se priključi svojoj »matici« zemlji. Zbog toga je PK KPJ za Makedoniju prihvatio političku platformu CK BRP (k), koja za osnovu nije imala oružani ustank. Ovakav stav unio je pometnju u redove makedonskih komunista i trebalо je dugo vremena i mnogo napora CK KPJ i zdravog komunističkog jezgra u Makedoniji da se najprije sredi Partija, da bi bila sposobna za ulogu organizatora oružanog ustanka, pa da se tek onda pristupi oružanoj borbi. Razumije se da je ovakav stav sekretara PK KPJ za Makedoniju i ovakvo shvatanje CK BRP (k) i njegov uticaj isao samo na ruku okupatoru i domaćoj izdajničkoj reakciji i da je to svakako bio jedan od faktora jačanja

njihovih političkih pozicija u dijelu makedonskog naroda. Takvi stavovi ustvari su jačali pozicije probugarskog pokreta u Makedoniji čiji je nosilac bio dio reakcionarne domaće buržoazije.

Akcije prvih partizanskih odreda u Makedoniji do kojih je došlo u oktobru 1941, kada je na čelo KPM došao novi Pokrajinski komitet koji je pristupio sprovođenju linije KPJ, nisu uslijed višemjesečnog razbijajućkog rada probugarskih i antipartijskih elemenata mogle bitnije uticati na rasplamsavanje ustanka u širim razmjerama. Sta više, ove malobrojne odrede razbila je uskoro bugarska okupaciona armija.

I u Sloveniji se oružani ustanak sporije razvijao. Po red izvjesnih objektivnih uslova, među kojima se ističe prisustvo krupnih snaga Njemačke i Italije, koje su podijeljenu Sloveniju smatrali dijelom svojih nacionalnih teritorija, dosta nepovoljni zemljšni uslovi, s obzirom na veću komunikativnost itd., takav razvitak je bio uslovljen nekim nepravilnim shvatanjima uloge partizanskih odreda i njihove aktivnosti. Ovdje na prvom mjestu treba istaći da oružane akcije i političko djelovanje tih odreda nije bilo usamljeno na podizanje borbenog poleta širokih narodnih slojeva i njihovu mobilizaciju u ustanak. Odredi nisu stvarali svoja uporišta u selima i gradovima, već su se zadržavali na skrovitim mjestima odakle su išli u akcije, pa zatim ponovo nestajali. To je vodilo njihovoj izolovanosti od masa, što je uslovilo da ofanzive nadmoćnih okupacionih snaga, osobito na Štajersku i Gorenjsko u toku 1941 g., dovedu do razbijanja većeg dijela partizanskih jedinica. Uslijed ovakvog razvitka u Sloveniji će kasnije nego u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i nekim drugim oblastima doći do snažnijeg diferenciranja političkih snaga.

4. — Međunarodni položaj Narodnooslobodilačkog pokreta

Međunarodna situacija, a sa ovom i međunarodni položaj Narodnooslobodilačkog pokreta, bili su faktori koji u ovom periodu nisu mogli pozitivno uticati na razvoj oružanog ustanka.

Stanje na savezničkim frontovima nije bilo takvo da bi narodu ulilo vjeru u pobjedu. U to doba ishod tog svjetskog sukoba nije se sa većom sigurnošću mogao ni predvidjeti. Sve je postajalo očiglednije da će se rat otegnuti i kraj mu se u onoj situaciji nije mogao sagledati. A to je za Narodnooslobodilački pokret značilo produženje borbe pod neviđeno teškim uslovima. Trebalo se boriti protiv okupatora u uslovima kada oružane snage sila Osovine napreduju na svim frontovima, kada posjeduju još veoma krupne rezerve i kada snage Antihitlerovske koalicije još nisu bile ni pripremljene za odlučujuće ratne napore. Trebalo se, ustvari, zajedno sa snagama Saveznika još dugo i uporno boriti za postizanje odlučujuće prekretnice u Drugom svjetskom ratu. Na to su sve jasnije ukazivali uspjesi koje su Hitlerove armije postizale na Istočnom frontu u toku ljeta i jeseni 1941 godine. Razumije se da je sve to imalo značajne reperkusije na situaciju u Jugoslaviji. Iako se rukovodstvo, računajući sa teškom i dugom borbom odlučilo na pokretanje ustanka u formi partizanskog rata, u narodu je vladalo prilično uvjerenje u brz slom fašizma poslije ulaska u rat Sovjetskog Saveza. Sada je trebalo pod teškim uslovima okupatorskih ofanziva i izdajničke aktivnosti snaga domaće reakcije raščistiti sa takvim shvatanjem. No, ipak je produženje rata uticalo na dio kolebljivih i zaostalih masa u smislu njihovog pasiviziranja.

Međunarodni položaj Narodnooslobodilačkog pokreta u ovom periodu bio je veoma složen i nepovoljan. Teško da se ikada i jedan narod u svojoj pravednoj, nesebičnoj i vanredno teškoj borbi našao u takvoj situaciji. Legitimna jugoslovenska vlada koja se nalazila na čelu države u aprilskom ratu 1941, kada su sile Osovine izvršile napad na Jugoslaviju, napustila je zemlju poslije kapitulacije i prešla u London. Ona je zadržala svoje diplomatske odnose sa vladama Velike Britanije, SAD i SSSR-a.¹⁹ Ove zemlje prihvatile su je kao savezničku zbog

¹⁹ Prekid diplomatskih odnosa između vlade SSSR-a i izbjegličke kraljevske vlade do koga je došlo poslije aprilske kapitulacije na inicijativu vlade SSSR-a bio je kratkotrajan. Odnosi su obnovljeni odmah poslije napada Njemačke na SSSR. Prekid odnosa saopštio je Ministarstvo spoljnih poslova SSSR-a 8 maja 1941

herojskog otpora naroda Jugoslavije izdajničkoj vladi Cvetković—Maček koja je 25 marta 1941 pristupila Trojnom paktu i otpora koji su zatim u aprilskom ratu pružili fašističkim armijama. Ta vlada i sve one koje su se sve do 1944 godine izmijenjale u emigraciji ispoljila se kao zakleti neprijatelj Narodnooslobodilačkog pokreta još od njegovog početka. Ona je preko svojih političkih i vojnih garnitura u zemlji preduzela sve što je mogla — sve do otvorene vojne saradnje sa okupatorom protiv oružanih snaga ustanka — da bi taj pokret uništila. Zahvaljujući gostoprимstvu i podršci Saveznika, ona se već uljeto i u jesen 1941 g. povezala sa tim svojim garnitrama u zemlji i posebno sa štabom pukovnika Draže Mihailovića, šaljući mu novac, kadrove, oružje i direktive za rad i primajući od njega izvještaje o tobožnjoj borbi četničkih odreda, koji su sačinjavali »kraljevu vojsku u otadžbini«, protiv okupatora. Dok su svi uspjesi partizanskih boraca saopštavani preko savezničkih radiostanica svijetu kao uspjesi »kraljeve vojske u otadžbini« ta »vojska« je zajedno sa okupatorom ulagala krajnje napore da uništi oružani ustank. Na temelju takvih izvještaja izdajnički pokret Draže Mihailovića sticao je simpatije u svijetu, zahvaljujući široko razvijenoj propagandi koju je organizovala emigrantska vlada. Uskoro su četnički odredi otpočeli vazdušnim putem primati od Saveznika oružje i opremu. Teško da se igdje dogodilo ono što se događalo u Jugoslaviji — jedna oružana snaga dobijala je oružje i ratnu opremu, pa i svaku drugu podršku, istovremeno od dva ratujuća bloka — i od Saveznika i od sila Osovine.²⁰

jugoslovenskom poslaniku (saopštenje jugoslovenskog poslanstva od 9 maja, original u AVII, k. 205, reg. br. 8/1—1). 18 jula 1941 g. vlada SSSR-a je zatražila obnovu odnosa i poslanstvo izbjegličke vlade u Moskvi je odmah zatim ponovo uspostavljeno (izvještaji i depeše izbjegličke vlade i njenih poslanstava, AVII, k. 250, reg. br. 22, 23, 24, 25).

²⁰ Na šta je sve bila spremna i čime se sve služila jugoslovenska vladajuća buržoazija u borbi za vlastite pozicije protiv naroda pokazaće ovih nekoliko detalja iz dokumentacije.

Pretsjednik kraljevske vlade u Londonu Slobodan Jovanović javlja 3 januara 1942 depešom svojim poslanicima u raznim savezničkim zemljama:

Jedina veza Narodnooslobodilačkog pokreta sa inostranstvom bila je u ovo doba radioveza sa Moskvom. Koristeći tu vezu, njegovo je rukovodstvo nastojalo da sovjetsku, a preko nje i ostale savezničke vlade upozna sa stvarnim stanjem u Jugoslaviji, sa uspjesima oružane borbe, zvjerstvima okupatora i kvislinga, materijalnim teškoćama s kojima se bori Narodnooslobodilački pokret, sa stvarnom ulogom i karakterom četničkih odreda Draže Mihailovića itd. Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije drug Tito

»...

1 — Rušenje na ličkoj pruzi od Jasenice do Vrhovine u toku jeseni vršili [su] četnici. Pripisano partizanima preko londonskog radija. Ova lažna saopštenja izazivaju veliko negodovanje i nepoverenje prema vestima ove vrste. U toku novembra četnici u više mahova razorili prugu Knin—Drniš; ovo ne objavljivati... « (— očigledno zato što su duž ove pruge u to doba bile kao zaštitnice četničke i talijanske jedinice zajedno! — Primjedba P. M.). (AVII, reg. br. VK-Y-344/4).

12 II 1942 g. Slobodan Jovanović u telegramu kraljevskom poslaniku u Vašingtonu javlja:

... General Mihailović devet meseci vodi borbu bez ičije pomoći. Telegrami primljeni od denerala Mihailovića krajem novembra dramatični su. Jedan telegram počinje: »Boga radi pošaljite najhitnije pomoć. Srpski narod p[r]opada... Sve će u šumu s proleća...« Izložite lično g. Ruzveltu očajno stanje naših gerilaca... « (AVII, reg. br. VK-Y-59).

16 II 1942 g. Draža Mihailović saopštava svojim potčinjenim:

»Navijanje radio Londona za pomirenje sa komunistima objasnite u usmenoj propagandi da je to naše lukavstvo da bi komuniste uništili. Objasnite javno narodu da nas Englezzi u tome potpomažu da bismo se jednom potpuno otarasili komunista...« (AVII, reg. br. S-V-12683).

Pretsjednik izbjegličke vlade Jovanović poručuje 29 IV 1942 Ministarstvu inostranih poslova:

»U našoj zemlji partizani napadaju Dražine odrede. Trockisti (teritorija Hrvatske, Slovenačke, Dalmacija) napadaju i Dražu i Staljiniste partizane; pomažu ih Nemci, Talijani i ustaši....

Izdejstvujte kod Sovjetske vlade da se pozovu partizani da prestanu sa bratoubilačkim ratom i da svi idu pod komandu Dražinu protiv zajedničkog neprijatelja.«. (AVII, reg. br. VK-Y-107).

U službenom saopštenju štaba Draže Mihailovića marta 1942 kaže se:

»Poznato je već svima da je moskovska vlada u više mahova naredivala partizanskim odredima u Jugoslaviji, da se stave pod komandu viteza Draže Mihailovića i da im je tom prilikom poručeno, da oni, koji postupe protivno ovakvim jasnim i preciznim na-

upućivao je molbe sovjetskoj vladi da pomognu njegovu vojsku u oružju i, posebno, u municiji i najnužnijim ratnim potrebama — u prvom redu sanitetskim materijalom. On je u svojim depešama, navodeći konkretne dokumente i podatke, pokušao uvjeriti sovjetsku vladu u nepobitnu istinu o četničkoj izdaji i potrebu da se takva izdaja žigoše kod vlada i naroda savezničkih zemalja, a isto tako ukazati na vanredne materijalne teškoće s kojima se bori Narodnooslobodilački pokret i korist koju bi imala i u materijalnom i u moralnom pogledu saveznička pomoć. Ali Vrhovni komandant nije tada naišao na razumijevanje. Izvjesni Staljinovi stavovi, iznošeni u odgovorima iz Moskve, djelovali su štaviše u negativnom smjeru. Staljin nikako nije htio da vjeruje u stvarne uzroke sukoba između partizana i četnika. On je izražavao sumnju u ispravnost političke i vojne linije Narodnooslobodilačkog pokreta i u njenoj, tobože ne široko narodnooslobodilačkoj već usko klasnoj, revolucionarnoj postavci, nalazio razloge toga sukoba. Zato je bez ikakvog osnova preporučivao da CK KPJ revidira svoju politiku, da odustane od građanskog rata i pređe na liniju ostvar-

ređenjima stavljuju sebe van zakona, pa će se usled toga kao obični banditi suditi i osuđivati. Da bi vlada u Moskvi odala i vidno priznanje ovom činu, tu skoro odlikovala je dženeral-a-četnika i ministra Dražu svojim najvećim odličjem priznajući na taj način i velike zasluge koje je u dosadašnjim borbama stekao dženeral Draža za otadžbinu. No vodstvo Komunističke partije u Jugoslaviji, koje uglavnom sačinjavaju Jevreji a među njima čuveni Moša Pijade, komandant partizanskih trupa u Crnoj Gori i neki člka Vajner, ne samo da nisu poslušali ova naredenja, nego su svima nacionalnim organizacijama, a u prvom redu vojno-četničkim odredima objavili rat, koji po zamisli ovih Jevreja, treba da se vodi do istrebljenja svekolikog nacionalnog pokreta i svih vojno-četničkih odreda. Da bi pak u ovome što bolje uspeli partizani su otpočeli u masama da primaju ustaše u svoje redove, te su čak, kako nam jedan podatak govori sklopili neki tajni sporazum sa poglavnikom, radi pridolaska ustaša u partizanske redove...

Sada ćemo izneti ko su naši partizani i da li oni imaju nečeg zajedničkog sa Moskvom. Naši partizani, vođeni od Jevreja Moše Pijade, čiće Vajnera i dr. ne pripadaju ideološki Staljinu, pa zato i ne izvršavaju njegova naredenja da se stave pod komandu Draže, ne, oni kao anarhisti a ispovedajući načelo: ubijati sve što je pošteno, pobožno i časno, kao i ono što im smeta, pripadaju Trockom, koga je Staljin još u svoje vreme, zbog takvih ideja ubio čekićem po glavi u Meksiku». (AVII, reg. br. S-P-2080.)

rivanja širokog narodnog jedinstva na platformi borbe protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje.²¹ Takav Staljinov stav bio je za rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta sasvim nerazumljiv, jer je on njime stvarno udarao na otvorena vrata. Šire političke platforme od one koju je usvojio CK KPJ zaista nije moglo biti. Takav njen karakter upravo je omogućio da se otkriju svi neprijatelji narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora i da se zatim, sve ono što je bilo krajnje reakcionarno i korumpirano do te mjere da je radije pošlo otvoreno u službu okupatora nego u oružani ustank, tuče ne kao klasni neprijatelj već kao najprljaviji sluga okupatora.

Više od mjesec dana, za vrijeme oštretih zime pod planinom Durmitorom, čekao je u februaru i martu 1942 Moša Pijade dolazak obećanih sovjetskih aviona sa tovarima municije i lijekova. Ali oni se nisu pojavljavali. Iz Moskve je to tumačeno tehničkim teškoćama i na tome je konačno ostalo. Ali je Titu i rukovodstvu NOP bilo jasno, s obzirom na neosnovanu kritiku političke linije CK KPJ i zahtjev da se sa oružanim snagama emigrantske vlade sporazumije, kritiku koja se često ponavljala i dobijala sve oštrienije forme i na nepovjerenje kojim je Staljin odbijao da primi objašnjenja iz naše zemlje, da to nije bio

²¹ Drug Tito je u pismu Moši Pijade pisao 11 marta 1942: »... Tvoja primedba o sprezi jugoslovenske vlade, Draže, Nedića i okupatora tačna je, ali Đeda teško u to veruje. Neki dan sam dobio kilometarsko pismo od njega u kome mi javlja da dobija utisak iz našega materijala kako naš partizanski pokret ide suviše u komunističke vode, jer — kako bi to bilo moguće da pristalice Londona organizuju četnike protiv nas? Dalje kaže: zašto je bilo potrebno stvarati specijalnu Prolet. brigadu? Traži da revidiramo našu politiku i da stvorimo široki narodno-oslobodilački front. Ja sam mu na to kratko i jasno odgovorio da je na osnovu naših izvještaja stvorio krive zaključke, da mi imamo široki narodno-oslobodilački front, ali ne sa petokolonašima već sa ogromnom većinom pravih rodoljuba. Da pristalice Londona ne rade pod firmom Londona već pod firmom okupatora, tj. Nedića, u borbi protiv nas. Da mi imamo dosta dokumenata koji sve to dokazuju. Da je stvaranje proleterskih brigada bilo neophodna nužnost u vreme kada je partizanski pokret bio u opasnosti da bude razbijen od petokolonaša, i da se proleterske brigade ne bore za sovjetizaciju, već svojim herojstvom daju primera u borbi kako treba naš narod da se borи за svoju slobodu i nezavisnost...« (Zbornik II/3, 36).

stvarni razlog. U svom pismu od 26 marta 1942 Moši Pijade²² Tito je odbacio taj razlog i kao stvarni razlog za takav stav Staljina prema NOP-u naveo diplomatske veze i odnose između sovjetske i emigrantske jugoslovenske vlade. Ti odnosi su se poslije kapitulacije Jugoslavije sve više razvijali kao prijateljski tako da je u avgustu 1942 poslanstvo kraljevske izbjegličke vlade u Moskvi podignuto na stepen ambasade, a sovjetska vlada je nudila razne oblike pomoći Draži Mihailoviću i uspostavljanje tješnjih veza između njega i komande Crvene armije. Stvar je bila jasna: Staljin je faktički bio osudio Narodnooslobodilački pokret i od njega se ogradio. Tako je to trajalo stvarno sve dok Narodnooslobodilački pokret nije sam, svojim vlastitim snagama i neviđenim naporima naroda Jugoslavije izvojevaо odlučujuće pobjede i afirmisao se kao snaga preko koje više nisu mogli preći ni Saveznici, ni sile Osovine, a da je ne priznaju kao značajan faktor u velikom sovjetskom sukobu.

Krajem 1941 i početkom 1942 godine otpočele su sve češće stizati u Jugoslaviju britanske vojne misije, koje su upućivane posredstvom emigrantske vlade u štab Draže Mihailovića i u njemu potčinjene četničke komande u raznim krajevima zemlje. Jedna takva misija je sticajem okolnosti krajem marta 1942 dospjela u Vrhovni štab NOP i DV. Ovdje se povezala sa generalom bivše jugoslovenske vojske Novakovićem, a on je tu misiju na njen zahtjev pokušao prevesti Draži Mihailoviću. Međutim, poslije bjekstva iz Vrhovnog štaba, Engleze iz te misije pobili su četnici, koji su ih prihvatali i obećali prevesti preko partizanske slobodne teritorije, da bi se domogli zlata, koje su kod njih primjetili.²³ Uzaludni su bili svi uvjerljivi dokazi koji su ovoj misiji pruženi neposredno na terenu, u samoj borbi, koja se tu vodila između partizana s jedne i njemačkih, talijanskih, četničkih i ustaških trupa s druge strane. Vrhovni komandant je u više mahova nastojao da privuče i neke druge savezničke vojne misije u partizanske štabove, ali mu to nije pošlo za rukom. Tako je u jednoj direktivi od 7 aprila 1942 Glavnom štabu NOP i DV Hrvatske naredio da na svaki način nastoje privući

²² Isto, 78.

²³ Isto, 148.

u svoj štab britansku misiju koja je bila bačena u Dalmaciju da bi se povezala sa četnicima.²⁴ Ali su i takvi pokušaji ostali bez uspjeha, a Narodnooslobodilački pokret je još dugo bio bez ikakve veze sa zapadnim saveznicima, čije su misije pri četničkim štabovima išle faktički na ruku okupatoru u borbi protiv toga pokreta.

5. — Materijalno-tehnički problemi NOP

Narodnooslobodilački pokret borio se u ovom periodu sa krupnim teškoćama materijalne prirode. U ustaničkim oblastima, koje su u privrednom pogledu bile i inače pasivne, osjetila se u zimu 1941/1942 g. nestašica namirnica, odjeće, obuće i ostalih osnovnih životnih potreba u uslovima kada je, pored naroda, trebalo snabdijevati brojne partizanske borce i veliki broj izbjeglica, koje su se bez igdje ičega sklanjale na slobodnu teritoriju i kada su okupator i domaći izdajnici uništavali čitava naselja i pljačkali sve zalihe namirnica, stoke i drugog bogatstva. Tim oblastima stvarno je prijetila glad. Bilo je trenutaka kada su čitave jedinice ostajale bez hrane ili su danima dobijale minimalne količine mesa i brašna. Iz perioda Treće neprijateljske ofanzive na Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu sačuvan je jedan izvještaj u kome se navodi da intendantura koja je snabdijevala glavninu jedinica oko Vrhovnog štaba, čije je brojno stanje bilo 7.000 boraca, raspolaže samo sa 15.000 kg žita i 40.000 kg mesa. Sa terena planine Maglića, Pivske Planine i Zelenogore nije se više moglo ništa nabaviti, a jedinice su na tome terenu vodile teške borbe, opkoljene od daleko nadmoćnijih okupatorskih i kvislinških snaga. Jedina mogućnost, koja se izlaže u pomenutom izvještaju, bila je organizovati što prije probor u neki kraj gdje bi se moglo doći do namirnica.²⁵ Bila je dotrajala i odjeća. Najveći dio ljudi pošao je u borbu u svom civilnom odijelu, da bi ga postepeno zamjenjivao raznovrsnim vojničkim uniformama zaplijenjenim od okupatora i domaćih izdajnika,

²⁴ Isto, 131.

²⁵ Zbornik II/4, 124.

jer je to sada postao jedini izvor odakle su partizani mogli da podmiruju svoje potrebe. U nedostatku obuće najveći dio partizana bio je obuven u opanke, izrađivane od goveđe kože u radionicama po selima i jedinicama. U toku ljeta takva je obuća i mogla da zadovolji, ali za vrijeme kiša i snijega nije bila nikakva zaštita i brzo se raspadala.

Snabdijevanje oružjem i municijom bio je poseban problem. Partizanski odredi su otpočeli borbu protiv okupatora i kvislinga sa neznatnim količinama oružja. Na svaki odred otpadalo je, sa manjim izuzecima, po nekoliko pušaka — među kojima se mogla naći i poneka savremena iz naoružanja bivše jugoslovenske vojske, koje su komunisti i rodoljubi sakrili u doba aprilske katastrofe, ali je još više bilo starih austrijskih i francuskih trometki i lovačkih pušaka, poneki pištolj i bomba. Puškomitraljez je bio veoma rijedak. U toku ustanka, primjenjujući razne oblike partizanskog dejstva, na hiljade boraca naoružalo se zaplijenjenim puškama, mitraljezima, pa i ponekim artiljeriskim oruđem i minobacačem. Pored toga, za snabdijevanje partizana oružjem u Srbiji u prvim mjesecima oružane borbe značajnu ulogu odigrala je tvornica oružja u oslobođenom Užicu u kojoj je proizvedeno 21.000 pušaka i 2,700.000 puščanih metaka. Ali su u Prvoj neprijateljskoj ofanzivi krajem novembra 1941 partizani bili prinuđeni da napuste Užice. Treba napomenuti da su u pojedinim ustaničkim krajevima već u početku oružane borbe bile organizovane primitivne radionice u kojima su se proizvodile najvećim dijelom ručne bombe i naganjne mine, ali i prvi partizanski »topovi« i »minobacači«. Sve je to, s obzirom na primitivna sredstva, bila manje ili više uspjela improvizacija. Plijen je ostao daleko najznačajniji izvor snabdijevanja oružjem i municijom. Ali krajem 1941 i početkom 1942 g. uslovi za takvo snabdijevanje bili su se pogoršali. Na terenu nije više bilo onih manjih uporišta i garnizona, jer su bili ili uništeni ili ih je neprijatelj povlačio u veće centre. Takve centre branile su krupnije i dobro utvrđene snage, koje je bilo teško oskudnim partizanskim naoružanjem uništavati. Još je to bilo teže u uslovima kada je okupator koncentrisan i dobro naoružanim snagama prelazio u ofanzive pro-

tiv pojedinih žarišta oružanog ustanka. U borbama protiv takvih snaga koje su često poprimale frontalni karakter, partizani su trošili više municije nego što su je optimali, pa su često ostajali bez nje. U mnogobrojnim dokumentima Vrhovnog i nižih štabova iz tog perioda veoma se ozbiljno tretira problem naoružanja i posebno municije, čiji se nedostatak često navodi kao razlog neuspjeha u pojedinim borbama.

I pitanje zbrinjavanja ranjenika postajalo je sve teže i složenije. Borbe su postajale sve krupnije i žešće, pa se povećao i broj ranjenika. Zalihe sanitetskog materijala, koje su još u narodu postojale u početku oružane borbe, bile su iscrpene. Jedini izvor ostao je i ovdje plijen. Do lijekova i zavojnog materijala bilo je veoma teško doći, a zaplijenjene količine bile su neznatne prema stvarnim potrebama, koje su stalno rasle. Jesen i zima skupa sa ofanzivnim operacijama okupatora protiv slobodnih teritorija još su više otežali mogućnost smještaja i njege. Broj ljekara komunista i patriota, koji su se odmah u početku oružane borbe stavili na raspolažanje, sada, u uslovima brojnog porasta partizana i sve oštrijih borbi iz kojih je stizalo sve više ranjenika, nije bio ni izbliza dovoljan. Zato su često pomoć ranjeniku, bez obzira na karakter rane, ukazivali samo bolničari i ljekarski pomoćnici. U nedostatku instrumenata ljekari su bili prinuđeni da najsloženije hirurške intervencije obavljaju često naj-primitivnijim sredstvima. Povećanjem broja ranjenika u uslovima neprijateljskih ofanziva, kada je često bilo potrebno brzo manevrisati jedinicama i prebacivati se s jedne prostorije na drugu, manevarske mogućnosti jedinica su umanjivane, jer je trebalo voditi za sobom bolnice, pri čemu su teški ranjenici skoro redovno prebacivani na nosilima.

6. — Vojni problemi NOP

Razvitak ustanka na osnovnim žarištima ubrzo je istakao i niz vojnih problema — problema organizacije oružanih snaga ustanka i načina daljeg vođenja ratnih dejstava.

Male grupe i odredi, formirani u toku priprema oružanog ustanka na terenu pojedinih opština, srezova i okruga, postizali su, primjenjujući raznovrsne oblike ofanzivne partizanske taktike, svakodnevne i mnogobrojne uspjehe u uništavanju manjih neprijateljskih posada, patrola, kolona, opštinskih ispostava, sreskih načelstava itd., snabdijevajući se na taj način oružjem, municijom i drugim ratnim potrebama. Primjenjujući raznovrsne oblike prepada, napada, diverzija, sabotaža itd., ovi odredi su nanosili iznenadne udare neprijatelju — njegovoj živoj sili, vojnim objektima, komunikacijama, administraciji, izbjegavajući uvijek spretno udare njegovih koncentrisanih snaga i primanje borbe koju su im one težile nametnuti. Primjeri tako uspješnih dejstava bili su jedan od najsnažnijih faktora mobilizacije i brojnog jačanja partizanskih odreda.²⁶

Proces brojnog jačanja bio je srazmjeran procesu stvaranja slobodnih teritorija. Jer, što su partizani brže čistili selo za selom od neprijatelja, što su ga više potiskivali u veće centre i primoravali da odustaje od pokušaja uspostavljanja ponovne kontrole nad oslobođenim područjem, to se i stanovništvo takvih teritorija sve više okupljalo oko partizanskih odreda. Razumije se da je, pored vojničkih uspjeha, u tome vanredno značajnu ulogu igrala politička aktivnost organizacija KPJ i partizana na tumačenju oslobođilačke i revolucionarne platforme

²⁶ Primjer brojnog porasta partizanskih odreda ilustruju sljedeći podaci: Prema izvještaju komandira Posavskog NOP odreda od 14 VIII 1941 g. (Zbornik I/1, 6) ovaj odred obrazovan je 31 VII 1941 g. Odred je prvih dana avgusta imao 74 naoružana borca u dvije čete. Već 14 avgusta ima tri čete sa ukupno 248 naoružanih boraca. Prema izvještaju od 28 avgusta, brojno stanje odreda izraslo je na 376 naoružanih boraca (isto, dok. br. 21). U toku septembra su od dotadašnjih četa formirani bataljoni. II bataljon toga odreda dejstvovao je na prostoriji Obrenovac—Stepojevac—Ripanj, tj. na domaku Beograda. Njegovo brojno stanje kretalo se ovako: 29 septembra ima 322 partizana (isto, dok. br. 34), 4 oktobra 489 (isto, dok. br. 42), a 16 oktobra 645 partizana (isto, dok. br. 48).

Iz izvještaja štaba Drvarske brigade od 2 septembra 1951 vidi se da je naoružanje ove brigade iznosilo ukupno preko 4.000 pušaka, oko 20 automatskih oruđa i 1 top 100 mm (Zbornik IV/1; 77), tj. broj oružja porastao je u odnosu na ono čime se raspolagalo pred ustanak za oko 10 puta.

Narodnooslobodilačkog pokreta i sproveđenju u praksi prvih revolucionarnih mjera — uništavanje starih organa vlasti, obustavljanje svih oblika pljačke koju je okupator preko tih organa pokušao da sproveđe i stvaranje narodnooslobodilačkih odbora kao novih revolucionarno-demokratskih organa vlasti naroda i njegove borbe protiv okupatora i kvislinga.

Stvaranje sve prostranijih slobodnih teritorija uslovilo je na taj način sve snažnije okupljanje naroda oko platforme KPJ i njegovo aktiviranje u oružanom ustanku. Tako su prvobitne partizanske grupe i odredi postajali borbeno jezgro naroda koji se dizao na oružje protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stvoreni su bili krupni partizanski odredi koji su u pojedinim srezovima i okruzima izrasli u brojne formacije od 500, 1.000, 2.000 pa i više naoružanih boraca.²⁷ Ovaj proces narastanja partizanskih odreda nije tekao u svim oblastima Jugoslavije jednovremeno. Zavisno od političkih, vojnih i drugih faktora, on je u svakoj oblasti ili pokrajini imao niz specifičnosti, koje su uslovljavale i tempo njegovog razvijanja. Ali se ipak može reći da se u centralnom dijelu Jugoslavije — u Zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Lici, Baniji i Kordunu proces narastanja partizanskih odreda razvijao uglavnom jednovremeno i da je već dostigao krupne rezultate u toku ljeta i jeseni 1941.

Ali, što se proces čišćenja teritorije na kojoj je dejstvovao određeni partizanski odred više privodio kraju, to su se postepeno mijenjali i uslovi vođenja ratnih dejstava, jer je bilo sve manje onih sitnih i usamljenih neprijateljskih posada, sve manje potjernih odreda i kolona

²⁷ U izvještaju instruktora PK KPJ za Srbiju od 14 avgusta 1941 (Zbornik I/1,4) ovaj proces razvitka oružanog ustanka u Šabackom okrugu opisan je ovako:

»Pismo koje smo vam poslali prošli put već sutradan bilo je neaktualno, jer su se događaji tako brzo razvijali da bi trebalo pisati skoro svaki dan. Od akcije u Bogatiću, o čemu smo vam pisali, pokret je tako narastao da skoro ne liči na svoj početak. U Bogatiću je učestvovalo 37 ljudi. 7 dana kasnije, tj. 13 VIII 1941 g. odred broji 360 ljudi. I to nije tačan broj, jer svaki dan pridolaze u sve većem broju.

Sve žandarmeriske stanice u okrugu su razoružane i sve opštinske uprave raspуштене. Naime, u svim opštinama spaljene su sve knjige i spiskovi (stoke, ratnih zarobljenika itd.) ...«

koje su se kretale sa slabim obezbjeđenjima i upuštale se u dubinu teritorije na kojoj su mogle biti iznenadene, opkoljene i uništene. Neprijatelj je stvarno natjeran na sve veću opreznost; opreznije je saobraćao i prebacivao svoje transporte i sve se više utvrđivao u pojedinim uporištima. Manje posade, koje još nisu bile uništene, povlačio je okupator u veće centre, solidno ih organizujući za odbranu. Tamo gdje se, uslijed nedostatka snaga, osjetio nemoćnim za ofanzivne operacije koje bi donijele uspjeh, neprijatelj se ograničio na pasivnu odbranu, kako bi obezbijedio uslove za prikupljanje dovoljno jakih snaga za preuzimanje inicijative.

Tako se postepeno u ovom periodu ovdje-ondje u ustačkim oblastima situacija u vojnom pogledu smirivala, poprimajući oblike specifične stabilizacije. Partizanski odredi su glavnim snagama stajali na granicama svojih teritorija koje su oslobodili, obezbjeđujući ih sa onih pravaca otkuda bi mogla da uslijedi intervencija neprijatelja. Te granice su najčešće ispred pojedinih krunjih centara, poprimajući često karakter njihove potpune ili djelimične blokade, duž pojedinih značajnih i od neprijatelja dobro posjednutih i za odbranu organizovanih komunikacija, ili su se naslanjale na prirodne prepreke — veće rijeke, planine i ts. U takvim uslovima su se oštire borbe vodile najviše oko blokiranih većih naseljenih mesta i duž komunikacija. Tako su mnogi gradovi u oblastima gdje je ustanak uzeo široke razmjere ostajali u blokadi nedjeljama, pa i mjesecima, jer niti je neprijatelj imao snage da razbijje blokadu niti su partizani mogli da napadom unište brojan i za odbranu dobro pripremljen garnizon. Tipični primjeri za to bile su blokade Kraljeva, Valjeva, Pljevalja, Nikšića, Nevesinja, Bileće, Bosanskog Petrovca, Udbine i mnogih drugih mesta.

Tako raspoređene, partizanske snage su se faktički vezivale za neku vrstu fronta, za obezbjeđenje određenih linija ili su se orijentisale na proširivanje slobodne teritorije sve više putem frontalnih napada na blokirane garnizone, a sve su manje primjenjivani raniji oblici iznenadnih napada i prepada ili su ih sada izvodili ne glavne već za to specijalno određivane manje grupe, koje su upućivane

u »neprijateljsku pozadinu« radi zasjede, prepada, diverzije itd.

Treba istaći da ovo nije odgovaralo samo novoj situaciji stvorenoj u procesu oružanog ustanka već i psihologiji ustaničkih masa. Seoskom stanovništvu koje je činilo osnovnu masu partizanskih boraca bila je, u uslovima okupacije zemlje, terora i pljačke okupatora i kvislinga, najprihvatljivija koncepcija borbe za čišćenje vlastitih sela i gradova od neprijateljskih posada i njegove administracije, a zatim odbrana svog oslobođenog kraja, jer mu se to činilo kao jedini put da spase svoju porodicu i svoj imetak od sigurnog uništenja. Kad je već jednom to bilo postignuto i kad su partizanske snage natjerale neprijatelja na pasivnost, kad su ga primorale da odustane od pokušaja da povrati oslobođenu teritoriju, narod se osjetio slobodnim, a partizanski borci su mogli, postavivši stražu prema neprijatelju, s vremena na vrijeme mirno obavljati i svoje kućne poslove. Trebalo je uložiti vanredno mnogo napora dok su se takvi borci ubijedili u potrebu čvrstih vojnih formacija, koje će se boriti jednakom u svakom dijelu zemlje. Tu je često tek vlastito iskustvo, stečeno u prvim velikim okupatorsko-kvislinškim ofanzivnim operacijama, u kojima su konačno raspršene iluzije o mogućnosti očuvanja jednom oslobođene teritorije, bilo najbolja škola. Zbog toga je proces stvaranja i organizovanja čvrstih vojnih jedinica, jačanja discipline, borbene gotovosti i moralnopolitičkog jedinstva u njima, bio uslovljen stepenom svijesti ustaničkih masa koja se postepeno razvijala upornim radom vojnih i političkih rukovodilaca i komunističkih organizacija kao i stečenim iskustvima.

Takav razvitak partizanskih akcija uslovio je da se sada krupne partizanske snage pretvaraju u neku ruku u posadne jedinice namijenjene prvenstveno osiguranju i odbrani oslobođenih teritorija, pri čemu su sve više gubile pokretljivost i ofanzivni duh koji je u prvom periodu prožimao taktiku malih partizanskih odreda. Sve se više ispoljavala njihova inertnost i pasivnost. Često veoma krupne snage, čiji je broj u pojedinim oblastima prelazio cifru od 10—15.000 pa i više boraca, uslijed svoje teritorijalne vezanosti i ograničenosti, nisu mogle biti efikasno

upotrijebljene za izvođenje krupnijih ofanzivnih operacija na najznačajnijim pravcima. Tako raspoređene na granicama slobodne teritorije, one su se sve više orijentisale na iščekivanje i odbijanje napada neprijatelja. Dokumenti iz tog perioda to sasvim jasno potvrđuju.²⁸ Razumije se da su u takvim frontalnim borbama partizanske snage bile u mnogo nepovoljnijem položaju, jer su tu dolazila do izražaja brojna i tehnička preim秉stva okupatora i kvislina, koja nije bilo lako paralizati. Tamo gdje su se partizanske snage kroz duži period vezale za ovakve frontalne borbe, one su gubile ofanzivni duh i ofanzivna dejstva su im postajala sve više strana. Tako Vrhovni komandant u direktivi od 10 aprila 1942 konstatiše da je neophodno da se crnogorske partizanske snage, koje su dugo bile vezane za frontalne borbe, naviknu na napad, kao jedino pravilan način dejstva, kome dosada nisu pribjegavale.²⁹

Sve ove slabosti osobito su došle do izražaja u toku prvih ofanzivnih operacija koje je neprijatelj preduzimao koncentrisanim snagama na pojedina žarišta ustanka. Način dejstva takvih snaga ubrzo je pokazao da partizanski

²⁸ Vanredno je u tom pogledu karakterističan jedan iscrpan izvještaj Glavnog štaba Hrvatske Vrhovnom štabu od 30 marta 1942 (Zbornik V/3, 133). U njemu se, između ostalog, izlaže da je posljedica oslobođenja gotovo čitavog Korduna bila ta da su se njezine partizanske snage na granicama slobodne teritorije umrtvile. Njihova ofanzivna djelatnost svela se na akcije koje su imale za cilj frontalno proširenje teritorije, a gdje to nije bilo moguće i jedinice su se pasivizirale. Povremeni prodori dijelom snaga u susjedne neoslobodene oblasti nisu imali za cilj da se tamo stvore nova politička i vojna uporišta Narodnooslobodilačkog pokreta, već da se zaplijeni oružje i da se jedinice odmah zatim vrate na svoju teritoriju, gdje ponovo posijedaju određene položaje na njenoj granici. Oko Cetingrada je postavljena mrtva blokada. Osnovni je cilj svih tih snaga da dočekuju i u frontalnim borbama razbijaju pokušaje neprijateljskih prodora na slobodnu teritoriju. Ako bi neprijatelj iz nekog pravca vršio pritisak krupnijim snagama, često bi se u tom slučaju koncentrisale na frontu protiv njega odgovarajuće partizanske snage, pa su borbe poprimale tipične frontalne oblike. Primjer za ovo je i poznati »kolačinski front« u Crnoj Gori koji je trajao i bio aktivан više mjeseci u toku zime i proljeća 1942 g. (o ovom frontu ima podataka u mnogim dokumentima Zbornika II/2).

²⁹ Isto, 134.

odredi, razmješteni na teritorijama pojedinih srezova i okruga i vezani svojom organizacijom za te teritorije, nisu podesna forma za izbjegavanje udara tako koncentrisanih snaga već, upravo, obrnuto — njihova teritorijalna razdrobljenost i ograničenost išli su na ruku neprijatelju. Moderno opremljenim okupatorskim trupama koje su težile da frontalnim potiskivanjem okruže i potom uniše partizanske snage, upravo je odgovaralo prihvatanje frontalne odbrane razvučenih i slabo opremljenih partizanskih jedinica. I pored veoma žilavog otpora, koji su partizanski odredi u pojedinim oblastima pružali braneći slobodnu teritoriju, neprijateljske jedinice su ih potiskivale, probijale njihove frontove, osvajale dio po dio njihove teritorije, opkoljavajući ih ponekad na uskom prostoru, odakle su se mogli spasti samo probojem obruča uz često velike gubitke. Iskustvo je zaista nizom primjera pokazalo da su brojne snage partizanskih odreda u takvim uslovima bile sasvim nepodesne za primjenjivanje partizanske taktike izbjegavanja udara koncentrisanih snaga neprijatelja, ali isto tako i nedorasle da se u frontalnim sudarima uspješno suprotstave neprijatelju u cilju odbrane slobodne teritorije. Pogledajmo to na primjeru Prve neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Zapadne Srbije.

Narodnooslobodilački pokret je u ovoj oblasti u početku ofanzive raspolagao sa 12 partizanskih odreda u kojima je bilo oko 20.000 naoružanih boraca. Njihovo naoružanje sastojalo se uglavnom od pušaka i puškomitrailjeza. Okupator i kvislinzi napadali su brojno sigurno dvaput jačim snagama pješadije, koju su podržavale tenkovske, vazduhoplovne i artiljeriske jedinice. U takvim uslovima teško bi bilo uopšte upoređivati odnos snaga, ukoliko se radilo o frontalnim sudarima. Razumije se, takve partizanske snage bile su preslabe da bi, primajući nametnutu frontalnu borbu, razbile neprijatelja i osujetile njegov pokušaj prodora u slobodnu teritoriju, ali su one ipak bile preglomazne da bi mogle uspješno primjenjivati partizansku taktiku »iščezavanja« sa pravaca udara osnovnih snaga neprijatelja i brzih, iznenadnih, ofanzivnih akcija na njegova slaba mjesta.

Pružajući snažan otpor i nanoseći neprijatelju teške gubitke, srpski partizani su bili prinuđeni da se postepeno povlače i napuštaju dio po dio svoje slobodne teritorije. Iskustvo je pokazalo da čete, bataljone i odrede formirane na teritorijalnom principu i vezane za određeno selo, opštinu, srez ili okrug kako načinom svoga postanka, tako i shvatanjima boračke mase, načinom snađivanja, dotadašnjim ratnim iskustvom i usvojenim navikama, nije bilo moguće upotrijebiti na efikasniji način u cilju razbijanja neprijateljske ofanzive, da tako relativno brojnim snagama nije bilo moguće, usmjeravajući njihova dejstva iz jednog centra, voditi operacije većih razmjera po jedinstvenom planu.³⁰ Povlačenjem tih jedi-

³⁰ U svom govoru povodom desetogodišnjice JNA drug Tito je to ovako ocijenio:

»Ova borba (— odnosi se na Prvu neprijateljsku ofanzivu u Zapadnoj Srbiji — primjedba P. M.) bila je za nas vrlo dragocjeno iskustvo. Ona nam je pokazala neke naše greške i slabosti. Kao najjasnije i najbitnije pokazalo se da mi ne možemo vršiti uspješno operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima...« (Vojno-politički glasnik 9/1951, 11).

U pismu Vrhovnog štaba Glavnog štabu Crne Gore i Boke od 28. II. 1942 kaže se:

»Nedržanjem mobilnih vojničkih snaga otupila se oštrica vaših boraca. I sada imate težu situaciju. Neprijatelj ima mobilne udarne grupe, a vi ih nemate. To što ste vi povremeno prikupljali trupe nije moglo u njima stvoriti čvrstu disciplinu i izgrađenost. Teško je bilo zbog ishrane držati udarne jedinice. No, one bi nešto uzele i od neprijatelja, a petokolonaška i kulačka imanja mogla su ih bar za jedan duži period ishraniti...« (Zbornik II/2, 214).

Kakve je posljedice moglo imati takvo otstupanje od partizanske taktike vidi se iz pisma Moše Pijade Vrhovnom komandantu od 23. III. 1942 g.:

»...

Izveštaji sa sektora Kolašin — Mojkovac sve su gori. Cini mi se da ima mesta svakom strahovanju. Uprkos tome da smo im prenosili sve vaše naredbe i direktive, da smo i mi slali neprekidno direktive i savete u istom duhu, sve je otkazalo, i ljudstvo i komandni sastav. Umesto da opkoljavaju, svude su se davali opkoljavati, svuda su nasedali prepadima i prevarama. Ostali bez municije i za aut.[omatska] oruđa i za puške, a ostali bez morala.

Nikakvog plana, nikakve saradnje; četnici ratuju na partizanski način, a naši kao vojske koje se ne snalaze u takvom ratovanju...« (Zbornik, II/3, 71).

nica sa njihovih dotadašnjih teritorija iskrsavale su vanredne teškoće političke, organizacione i materijalne prirode, koje su uslovljavale kolebanje pa i osipanje dijela boraca. Uspjesi neprijateljske ofanzive i divlji teror nad narodom, što je demoralisuće djelovalo na boračku masu, nepripremljenost da se prihvate novi oblici borbe, novi oblici života i rada jedinica u tim novostvorenim uslovima, bili su uzroci kriza koje su se sa više ili manje posljedica nužno morale preživjeti. Gubitkom slobodne teritorije nestajala je i teritorijalna organizacija oružanih snaga, organizacija čiji je razvitak bio vezan za stvaranje slobodnih teritorija.

Ili su se u takvim uslovima krupni partizanski odredi razbijali na manje grupe, vraćajući se tako na prvobitne forme, ili su prelazili na novu organizaciju i nove metode ratovanja. Ovo drugo moglo je da uslijedi samo kao rezultat jasne koncepcije i određenih mjera rukovodstva.

I u nizu drugih oblasti — u Crnoj Gori, Hercegovini, u nekim oblastima Bosne, Hrvatske i Slovenije ponovilo se ono što se desilo u Zapadnoj Srbiji.³¹ Iskustvo iz tih

³¹ Osobito je u tom pogledu bio karakterističan primjer neprijateljska ofanziva na Kozaru u junu i julu 1942. Neprijatelj je sa preko 40 pješadijskih bataljona i uz snažnu podršku tenkova, artiljerije i avijacije, otpočeo koncentrično nastupanje iz Banje Luke, Bosanskog Novog, Bosanske Kostajnice, Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške na slobodnu teritoriju II krajiškog partizanskog odreda, koja se protezala od linije Banja Luka — Prijedor pa rijekama Sanom, Unom i Savom sve do donjeg toka Vrbasa izuzev pomenutih mjesta. Mjesec dana prije ofanzive kozarski partizani oslobođili su i grad Prijedor razbijši u njemu jak ustaško-domobranski garnizon. Brojno stanje odreda popelo se u toku ofanzive na oko 4.000 naoružanih boraca. Bataljoni ovog odreda, raspoređeni svaki na svom sektoru, prihvatali su borbu riješeni da brane slobodnu teritoriju i razbiju neprijateljsku ofanzivu. Treba istaći da je ovaj odred u dotadašnjim borbama slomio niz ofanzivnih pokušaja neprijatelja i da je u toku prve godine rata postizao vanredne vojničke uspjehe, razvivši tako visoko samopouzdanje kod svojih boraca i shvatanje da neprijatelj nema takvih snaga koje bi mogle ponovo ovladati njihovom teritorijom. Ali ovoga puta su Nijemci za ofanzivu na Kozaru formirali t.zv. borbenu grupu »Zapadna Bosna« u čijem su sastavu bile glavnina njemačke 714, dijelovi njemačke 704 divizije, 1 gorska domobran-

ofanziva jasno je pokazalo da je i sa stanovišta gubitaka koje je neprijatelj, makar oni kod njega bili i dva i tri puta veći, mogao u ovo doba neuporedivo lakše nadoknadići, i sa stanovišta mogućnosti odbrane slobodne teritorije i zaštite stanovništva, sasvim neoportuno bilo orijentisati se na pokušaje frontalnog razbijanja neprijateljske ofanzive. Jedino pravilan put bio je tu izbjegavanje udara koncentrisanih snaga primjenom ofanzivne partizanske taktike i širokim korišćenjem pokreta i manevra. Ali je to moglo da uslijedi samo kao rezultat kvalitativnih izmjena u organizaciji partizanskih jedinica, koje bi ih učinile podesnim za primjenu takvih postupaka.

Gubitak slobodne teritorije i njen napuštanje imalo je negativnih posljedica za dalji razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta na tim teritorijama. Time su se uslovi za političku aktivnost na mobilizaciji naroda u borbu komplikovali, jer bi se obično na takvim teritorijama nastojali, uz pomoć i podršku okupatora, ugnijezditi kvislinzi koji su, ne birajući sredstva, pokušali da pridobiju narod za svoju politiku i unište postojeće organizacije KPJ i NOP koje su nastavljale rad u ilegalnim uslovima. Na taj način je u nekim oblastima, poslije prvih svojih ofanziva, okupator uspijevao da za duže ili kraće vrijeme presiječe onaj burni razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta iz prvog perioda oružanog ustanka. U takvim uslovima dragocjenu podršku okupatoru pružali su četnici onakvom svojom aktivnošću. Lakše je bilo preodoljeti nastale teškoće tamo gdje su se partizanske snage zadržale na teritoriji i svoje dejstvo prilagodile novim uslovima. Tamo, međutim, gdje je okupator uspio potisnuti u svojim prvim ofanzivama partizanske odrede ili bar njihove glavne snage, taj pro-

ska divizija i niz drugih sitnijih jedinica među kojima i mađarska riječna flotila na Savi. Skoro pun mjesec dana trajala je neravna i dramatična borba oko opkoljene Kozare. I, mada su kozarski partizani pokazali zaista nevidene primjere heroizma, uništavajući u protivnapadima čitave neprijateljske bataljone, mada su nanijeli neprijatelju vanredno velike gubitke, bili su konačno potiskivanjem sa svih strana dovedeni u takvu situaciju da im je preostao jedini izlaz: preboj iz obruča pod vanredno teškim uslovima. (Podaci iz Zbornika IV/5 i IV/6.)

ces je bio prekidan ili usporavan, a snage koje su se povlačile i koje su ustvari pretstavljale najsvesniji dio partizanskih boraca, riješenih da borbu, bez obzira na teškoće, nastave, pretstavljale su jezgro od kojih je Vrhovni štab stvarao i po organizaciji i po načinu ratovanja kvalitativno nove jedinice — proleterske i udarne brigade, čijom je upotrebom razbijao neprijateljske ofanzive i obezbijedio dalji razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta.

II

MJERE CK KPJ I VRHOVNOG ŠTABA PREDUZETE OD DECEMBRA 1941 DO PROLJEĆA 1942 GODINE ZA RAZVIJANJE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

1. — *Evolucija političke platforme NOP-a*

CK KPJ i Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda nisu bili iznenađeni ovakvim zaoštravanjem situacije u toku razvijanja oružanog ustanka. Bilo je, naime, sasvim logično da će i okupator i domaća reakcija preuzeti sve da spriječe širenje oružanog ustanka, da ga unište i da u tom pogledu neće birati sredstva. Možda su se izvjesne njihove mjere manifestovale kroz takve oblike i u takvim razmjerama da se ni u rukovodstvu Narodnooslobodilačkog pokreta nisu mogle pretpostaviti. Takve mjere su, naprimjer, onako masovan i neviđen teror, uništavanje čitavih sela skupa sa njihovim stanovništvom, strijeljanje na hiljade ljudi po pojedinim gradovima itd.; onako otvorena izdaja domaće reakcije i njeno paktiranje sa okupatorom protiv oružanog ustanka i onakve razmjere te izdaje; onakav ignorišući stav Saveznika prema Narodnooslobodilačkom pokretu i onakva njihova materijalna i moralna podrška četništvu itd. Ali je svaki potez okupatora i domaće reakcije protiv oružanog ustanka bio u suštini razumljiv, mogao se pretpostaviti i u tom pogledu iznenađenja nije moglo biti.

Tek takvim razvitkom koji karakteriše zaoštravanje u svakom pogledu i gomilanje niza ozbiljnih međunarodnih

i unutarnjih političkih, vojnih, materijalnih i drugih teškoća po NOP, borba naroda Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika faktički je poprimila svoju pravu fizionomiju. I okupator i domaći izdajnici — počev od otvorenih kvislinga pa do izbjegličke vlade i njenih snaga u zemlji — ubacili su do proljeća 1942 godine u borbu sve što su imali. Otada pa sve do sporazuma Tito—Šubašić uljeto 1944 g. oni više nisu mogli istupiti nekakvim novim sredstvima i metodima borbe, koji bi im osigurali bilo kakve uspjehe u toj borbi.

U takvim uslovima nametala su se dva puta: ili prihvatići politiku izbjegličke vlade, što bi značilo prekinuti borbu protiv okupatora, ili tu borbu nastaviti pa u njenim okvirima tući i snage starog poretka, tj. snage kontrarevolucije. Sukob između Narodnooslobodilačkog pokreta, koji je organizovala i na čijem je čelu bila KPJ, i reakcionarnih snaga starog poretka sa emigrantskom vladom na čelu, bio je besumnje sukob između novih progresivnih društvenih snaga i onih koje su se, napuštajući istorisku pozornicu, grčevito opirale i činile sve da tim novim snagama stanu na put. Ali se taj sukob razvio pod specifičnim uslovima i kroz specifične forme.

KPJ nije pozvala narode Jugoslavije na ustanak protiv postojećeg društvenog poretka već protiv okupatora, koji ih je porobio i pretio im uništenjem. Jugoslavija kao država nije više ni postojala i prvo pitanje bilo je istjerivanje okupatora i nacionalno oslobođenje, jer se bez toga nije uopšte moglo postaviti pitanje unutarnjeg uređenja. Onaj, međutim, ko se suprotstavio borbi protiv okupatora suprotstavio se, prije svega, borbi za nacionalno oslobođenje i neminovno se svrstao u saradnike okupatora. Drugim riječima, odnos prema okupatoru bio je osnovno pitanje na kome je došlo do diferenciranja političkih snaga i formiranja dva suprotna fronta u toku priprema i razvitka oružanog ustanka. Postalo je očigledno da će one snage koje budu odlučno nastavile borbu protiv okupatora morati da se obraćunavaju i sa snagama ne samo domaćih kvislinga tipa Pavelića, Nedića, Rupnika i dr., već i sa onim snagama koje su već jasno ispoljile riješenost da u saradnji sa okupatorom očuvaju osnove društvenog poretka Kraljevine Jugoslavije.

Očuvati jedinstvo naroda u oružanom ustanku i dalje ga proširivati i jačati, pokrećući u borbu još znatne latente snage bio je odlučujući faktor za uspješno nastavljanje borbe protiv okupatora. A u ostvarenju toga zadatka osnovnu je prepreku činila ranije izložena aktivnost domaće reakcije. Obračun je, prema tome, bio neizbjegjan. Ali taj obračun nije nosio karakter građanskog rata, koji je reakcija željela nametnuti, već je bio uslov da se nastavi borba protiv okupatora. Od toga hoće li narod i dalje nastaviti započetu borbu protiv okupatora i angažovati se u još širim razmjerama u njoj, ili će prihvati liniju tak-tiziranja prema okupatoru, liniju »čekanja na dati znak« i, stvarno, liniju saradnje sa njim, zavisio je dalji razvoj u Jugoslaviji.

Drugim riječima, osnovni neprijatelj naroda Jugoslavije bio je i ostao okupator, a uz njega i svi oni koji su priznavali okupaciju i sarađivali sa okupatorom bez obzira na motive koji su ih u tome rukovodili. Svaki onaj ko je stajao na drugim pozicijama, ko nije bio za borbu protiv okupatora, bio je faktički neprijatelj nacionalne slobode i saradnik okupatora. Ako su to bile snage starog društvenog poretka onda će, razumije se, u procesu borbe protiv okupatora neminovno biti riješena i sudbina toga poretka.

Zbog svega toga je alternativa »za ili protiv okupatora« tek u ovim novim uslovima dobila puni smisao. Sva druga pitanja — uključujući i pitanje poslijeratnog uređenja — mogla su se postaviti samo zavisno od odnosa prema okupatoru.

To znači da je još veća afirmacija široke antifašističke platforme KPJ bila jedino pravilan put daljeg razvitka oružanog ustanka. Na toj osnovi bilo je jedino moguće obezbijediti sve širu i masovniju političku bazu oružanom ustanku i tako osigurati neprekidan porast njegovih snaga u svakom pogledu. Zbog toga baš u ovom periodu, kao odgovor na pokušaje okupatora i domaće reakcije, CK KPJ i Vrhovni štab u svojim proglašima, raznim drugim publikacijama i direktivama političkim i vojnim rukovodstvima, često ističu odlučujući značaj pravilnog shvatanja i sprovođenja političke platforme NOP. Svuda se podvlači da je okupator bio i ostaje glavni neprijatelj naroda

Jugoslavije — njegove slobode i napretka i da je borba protiv njega prvi i osnovni zadatak svih patriotskih i progresivnih snaga zemlje.³²

Tući okupatora nije značilo samo stvarati uslove za nacionalno oslobođenje već i uslove za društveni preobrazaj zemlje, jer je fašizam bio ujedno i najreakcionarniji oblik kapitalističke vladavine u kome su zajedno sa međunarodnom reakcijom i buržoaski vlastodršci stare Jugoslavije vidjeli garanciju svojih klasnih pozicija u borbi protiv rastućeg revolucionarnog pokreta izrabiljivih radnih masa. Zbog takvog shvatanja okupator se nije uspio sakriti iza parole o građanskom ratu koji tobož vode komunisti, jer se žele obračunati sa jugoslovenskom buržoazijom, a ne okupatorom. Takvo shvatanje ciljeva NOP pretstavljalio je ustvari najširu platformu prihvatljivu za sve patriotske snage zemlje, za sve narode Jugoslavije.

Onaj najreakcionarniji sloj krupne jugoslovenske buržoazije i najmračniji i do kraja korumpirani elementi koji su joj ostali vjerni nisu ni u kom slučaju mogli biti u ovoj situaciji glavni neprijatelj naroda Jugoslavije ni po svom uticaju ni po snagama kojima su stvarno raspolagali. Takve snage su u ovoj situaciji samo u naslonu na okupatora i zajedno s njim mogle pretstavljati opasnost po NOP. One su se sada sasvim jasno ispoljile kao sredstvo okupatora u borbi protiv NOP, a njihove oružane snage

³² U pismu CK KPJ od 15 aprila 1942 OK KPJ za Hercegovinu ovako se daje ocjena politike izazivanja građanskog rata i objašnjava linija KPJ:

»...

Opasnosti sektaških skretanja koje se kod vas primjećuju sastoje se u sklonosti pojedinih organizacija i drugova da — često i nesvjesno — preskaču u etapu borbe za vlast proletarijata. Primjeri: tretiranja naših partizana kao »crvenoarmejaca« u jednom vašem skorašnjem opisu borbi, upotreba pozdrava »Crvena je armija s nama — pobjeda je naša«, jako naglašena tendencija za paljevinom čitavih neprijateljskih sela, skorašnje pismo jedne grupe hercegovačkih drugova nekim drugovima u Bosni u kome se kaže: »Ide odlično — sovjetiziramo cijelu Hercegovinu« itd.

Ovakvi i slični znaci ukazuju na opasnost sektaških zastranjenja, ukazuju na izvjesna nepravilna tumačenja naše današnje politike. Okupator, pritičešnjen poletom oslobođilačkog Narodnog ustanka, teži da oštricu narodne borbe odvrne od sebe, da ju pretvori u građanski, klasni rat. U ustašama i četničkim bandama on je našao one najamnike koji su spremni za izvršenje te prljave

kao odred okupacionih trupa. Oružani ustanak, prema tome, nosio je i dalje kao osnovno obilježje borbu za nacionalno oslobođenje. Što je ta borba poprimila odmah upočetku revolucionarno-demokratsku sadržinu, što je ona u sebi nosila i borbu za društveni preobražaj zemlje, to je bio samo odraz objektivnih faktora koji su karakterisali socijalno-ekonomsku situaciju Jugoslavije u tom periodu.

Nijedan pokret za nacionalno oslobođenje ne bi mogao pokrenuti sav ljudski i materijalni potencijal zemlje ako ne bi ispoljio odmah sa prvim udarcima po okupatoru i svoju progresivnu društveno-političku orientaciju. Socijalno izrabljivani radni ljudi i nacionalno obespravljeni narodi u kapitalističkoj Jugoslaviji nisu kapitulirali pred fašističkim agresorom. Oni su bili spremni da mu se odupru, ali to nije željela korumpirana buržoaska klasa. Njena vlada, generalstab i cijelokupna državna uprava nisu bili tu zato da zemlju pripremaju za odbranu, već da osiguraju odnose gospodstva i eksploatacije i nacionalno bespravljje makar i po cijenu oslonca na fašističke sile i stavljanja u njihovu službu. Događaji u periodu mart-april 1941. g. to su nedvosmisleno pokazali, a okupljanje buržoaske reakcije pod skut okupatora u borbi protiv NOP sada je to još jednom i u još jasnijem

rabote, baš zato što su pretstavnici onih reakcionarnih klika koje su se oduvijek iznad svega plašile sopstvenog naroda i njegove borbe, radi svojih prljavih interesa i profita. Nasuprot tome, naša Partija vodi nedvosmisleno i jasno politiku narodnooslobodilačke borbe, politiku okupljanja svih rodoljuba u toj borbi, politiku bratstva naroda protiv okupatora. Provokacije neprijatelja naroda nisu nas i ne mogu skrenuti sa toga puta. Zaoštravati borbu danas u smjeru klasnog sukoba značilo bi samo ići na ruku okupatoru i domaćim izrodima, koji baš žele taj sukob, i koji pokušavaju svim mogućim lažima, klevetama i nasiljem da jedan dio seljaštva uplaše i odvoje od nas. Ne radi se danas ni o kakvoj »sovjetizaciji« itd. Naša N. O. P. i D. vojska je vojska čitavog naroda koji se bori protiv okupatora. Dakle: naš glavni i osnovni cilj jeste borba protiv okupatora, ostvarenje jedinstva svih rodoljuba u toj borbi...« (Zbornik, II/3, 147).

Osobito je značajnu ulogu u tumačenju i usvajanju linije KPJ odigrao partiski organ CK KPJ »Proleter«, čiji je jedan broj izšao u Foči početkom 1942. g. U njemu su bila razrađena sva osnovna pitanja linije KPJ.

svjetlu potvrdilo. Voditi borbu protiv okupatora, a oslanjati se na aparat vlasti stare države, koji se stavio u službu okupatoru, bilo bi, razumije se, nemoguće, isto kao što bi bilo nemoguće okupiti sve snage naroda i sve narode Jugoslavije u borbu za nacionalno oslobođenje pod zastavom starog društvenog poretka.

Prema tome, borba za novi društveni poredak, koji će obezbijediti rješavanje svih ekonomskih, političkih, nacionalnih i drugih problema zemlje, bila je osnovna pokretačka snaga NOP, ono što je tome pokretu moglo dati neiscrpu moralnu snagu i učiniti ga neuništivim, ono što mu je moglo osigurati konačnu pobjedu. To znači da KPJ nije imala potrebe da radnim ljudima i narodima Jugoslavije natura društveno-politički smisao borbe protiv okupatora, jer se, uostalom, na taj način ništa ne bi moglo postići, već je ona imala da najadekvatnije izrazi sva njihova politička, nacionalna, ekomska i druga stremljenja i baš od toga koliko je u tome uspjela zavisile i uspjeh borbe koju je pokrenula, kao i to hoće li se ona konačno afirmisati kao jedina progresivna politička snaga zemlje u ovim novim uslovima. Tako je, naprimjer, likvidiranje starih opštinskih uprava, žandarmeriskih stanica, sreskih načelstava itd. i stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, kao prvih slobodno izabranih organa vlasti naroda, njihova aktivnost u borbi protiv okupatora i njihova cje-lokupna demokratsko-revolucionarna praksa, bilo već od prvih dana ustanka jedan od najznačajnijih faktora okupljanja najširih narodnih slojeva oko platforme KPJ i njihovog opredeljenja za NOP.

Takav proces društvenog preobražaja, koji je svjesno usmjeravan od KPJ, bio je upravo odraz narodnih težnji pa, prema tome, nikako nije mogao biti ono što bi okupator i domaća reakcija mogli da iskoriste u svojim nastojanjima da odvoje KPJ od naroda. Otud je i propaganda protiv komunista mogla stvarno imati najmanje uspjeha upravo tamo gdje je oružani ustank uzeo široke razmjere i gdje je, ispoljavajući svoju progresivnu društveno-političku orientaciju, stekao masovnu podršku naroda. Znatniji uspjeh je takva propaganda mogla imati samo tamo gdje je politički uticaj KPJ bio slab, gdje su narodne mase bile zaostale i nepismene ili pod uticajem

reakcionarnih građanskih partija, ali svugdje više zbog straha od terora i progona nego zbog uvjerenja u istinitost takve propagande.

Tako će se bitka za mase i u ovim novim uslovima sprovoditi ne na onoj liniji koju su željeli nametnuti okupator i domaća reakcija, već na pitanju za ili protiv okupatora. Na tom pitanju je rukovodstvo NOP vodilo borbu i protiv izbjegličke vlade. Ono nije postavljalo pitanje te vlade sa stanovišta budućeg društvenog uređenja zemlje, već sa stanovišta njene uloge i odnosa prema borbi protiv okupatora u zemlji. Na toj je liniji razotkrivala njenu izdajničku aktivnost, ukazujući istovremeno da je pomoć i gostoprимstvo koju ta vlada uživa kod savezničkih zemalja u suprotnosti sa opštom politikom antifašističke koalicije. Dok je savez SSSR, vel. Britanije i SAD istican kao osnovni faktor u borbi protiv sila Osovine, dotle je njihov odnos prema izbjegličkoj jugoslovenskoj vladi kritikovan, s tim što su preduzimane sve mjere da vlade savezničkih zemalja dobiju vjernu sliku o stvarnom stanju u Jugoslaviji.³³ Razumije se da je u tim zemljama bilo i onih snaga koje su svjesno podržavale izdajničku emigraciju, upravo zbog takve njene uloge u zemlji, djelujući na taj način na liniji učvršćenja njenog položaja. Pored toga, uticaj politike koju je svaka od savezničkih zemalja vodila sa svog stanovišta u pogledu poslijeratnog uređenja Evrope i svijeta, pri čemu

³³ U pismu CK KPJ od 8. IV. 1942 PK KPJ za Crnu Goru i Boku u vezi sa ovim pitanjima rečeno je:

»... Jedno ostaje jasno a to je: nemilosrdna borba protiv okupatora — to je nepromjenljivo, i nemilosrdna borba protiv izdajica koji paktiraju sa okupatorom. U ove posljednje spadaju kako oni koji se već s oružjem u ruci bore protiv nas, tako i razne grupe pristalica tzv. londonske vlade itd. koje su za »pasivnost« za »čekanje«, za »lojalnost« itd. i tako ustvari pomažu okupatoru. Takve elemente treba znati diferencirati, izvesti na čistinu pred narodom, raskrinkati one koji se definitivno opredjeluju za okupatora, a privlačiti one koji [se] još kolebaju [da predul] na našu stranu. Mi moramo isto tako isticati savez SSSR-a, Engleske i Amerike, isticati ove posljednje kao naše saveznike, ali istovremeno tući one njihove pristalice u zemlji koje svojim stavom pomažu okupatora kao okupatorske sluge i narodne neprijatelje, neprijatelje i čitave velike stvari demokratskih saveznika« (Zbornik, II/3, 132).

su često odlučujuću ulogu igrale težnje za obezbjeđenjem vlastitih uticajnih sfera, što je znatno uticalo na čvrstinu saveza i njegovu efikasnost, imalo je svoga odraza na stav tih vlada prema događajima u Jugoslaviji. Nijedna od njih nije bila spremna da ni u tom pitanju, kao ni u pitanju mnogih drugih zemalja, zauzme stav koji bi rezultirao iz zahtjeva o nemiješanju u unutarnja pitanja tih zemalja, o njihovom pravu na samoopredjeljenje, o unutarnjem uređenju i punoj nacionalnoj nezavisnosti, što je sve bilo proklamovano u Atlantskoj povelji. Takvoj se politici NOP mogao suprotstaviti jedino svojom snagom, svojim pobjedama nad okupatorom i domaćom reakcijom, svojim neprekidnim jačanjem i, najzad, postizanjem konačnog cilja. Drugog puta nije bilo.

Ali se konačni raskid sa oficijelnim vladajućim vrhom stare Jugoslavije i svim reakcionarnim snagama u zemlji, koji je u novim uslovima poprimio formu oružanog obračuna, morao odraziti na strategiju i taktiku oružanog ustanka.

Taj sukob je jasno pokazao da bi svaki dalji pokušaj stvaranja nekakvog opšteg nacionalnog jedinstva svih društvenih snaga, uključujući i vladajuću buržoaziju, bio iluzija isto tako kao što bi svaka neodređenost u pogledu društveno-političke orientacije NOP u odnosu na široke narodne mase u tim uslovima unosila samo pometnju i pretstavljalala kočnicu u daljem jačanju i omasovljenju ustanka. Tu se više nije imalo šta čekati. Bili su zaista iscrpeni svi pokušaji da se ostvari saradnja sa svim onim snagama koje bi bile spremne da na bazi oslobodilačke borbe utiču na proširenje osnovice Narodnooslobodilačkog pokreta. Razvitak je bio došao u onu fazu kada je postalo sasvim očigledno da samo nove društvene snage na čelu sa radničkom klasom i njenom političkom avangardom mogu biti nosilac državnosti kroz borbu za nacionalno oslobođenje zemlje.

Stav izbjegličke vlade i monarhije, koji se svodio na to da sudbinu naroda Jugoslavije treba da riješe sile-pobjednice, kao i saradnja sa okupatorom kako bi se obezbijedilo sprovođenje toga stava, konačno su potvrdili da buržoaska klasa ne može biti nosilac državnosti. Narodi Jugoslavije su u takvim uslovima mogli pokazati svoju

zrelost i riješenost da se oslobole i da svoje unutarnje probleme rješavaju vlastitim snagama, svoju spremnost da žive kao nezavisna zemlja, a ne da se njihovom sudbinom podmiruju računi između sila-pobjednica, samo ako odlučno stanu na put dalje beskompromisne borbe kojoj je na čelu stajala KPJ.

Zbog toga se u novim uslovima pitanje stvaranja jedinstva najširih narodnih masa i naroda Jugoslavije postavljalo isključivo kao pitanje njihovog okupljanja oko platforme KPJ, a stvaranje nove državne organizacije u procesu ustanka kao pitanje revolucionarnog preobražaja. Drugog puta nije bilo. Narodi Jugoslavije nisu mogli u okvirima starog društvenog poretku doći do svoje nacionalne nezavisnosti, jer su njegove vodeće snage, skupa sa »kraljevom vojskom u otadžbini«, branile okupatora. Postizanje toga cilja moglo se obezbijediti samo u državi koja bi počivala na novim društveno-političkim temeljima. Takve temelje, međutim, trebalo je tek stvarati u daljem procesu borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

To je upravo bio smisao niza odluka i mjera koje je rukovodstvo NOP donijelo krajem 1941 i početkom 1942 g. One će biti osnova na kojoj će se izgrađivati temelj nove državne organizacije naroda koji vodi rat za svoje nacionalno oslobođenje, temelji koji će već krajem 1942 g. izrasti u jasne konture buduće države.

2. — *Osnovne političke mjere rukovodstva NOP*

Među prve mjere takvog karaktera spadaju propisi o ustrojstvu i radu NOO, koji su donešeni februara 1942 za vrijeme boravka CK KPJ i Vrhovnog štaba u Foči.³⁴

Dotadašnje iskustvo je pokazalo da su NOO, koji su stvarani na oslobođenoj teritoriji na inicijativu KPJ još u toku ljeta i jeseni 1941 g., odigrali vanredno značajnu ulogu u stvaranju jedinstva naroda, u njegovoj mobilizaciji za borbu i pomoći frontu i u podizanju njegove patriotske i revolucionarne svijesti. Izgradnji i učvršćenju

³⁴ Propisi su objavljeni u Zborniku II/2, 198.

tih organa trebalo je prići sa još više pažnje i upornosti od strane rukovodstva oružanog ustanka na terenu. Takvu svrhu imali su i pomenuti *fočanski propisi*. Oni su jasno fiksirali NOO kao organe nove vlasti koja se stvara u procesu ustanka. U njima su regulisana sva praktična pitanja koja se tiču obavljanja raznovrsnih funkcija vlasti: nadležnost i način rada NOO u privrednim pitanjima i posebno u pitanjima snabdijevanja oružanih snaga ustanka, dužnosti u organizaciji zbrinjavanja izbjeglica i pomoći nezbrinutom stanovništvu, regulisanje reda i bezbjednosti u pozadini, odgovornost pred biračima itd. Sva ta i druga pitanja postavljena su tako da je njihovo sprovođenje obezbijedilo duboko demokratski karakter organa nove vlasti, što je bio osnovni uslov da ih najšire narodne mase prihvate, podrže u rješavanju svih zadataka i da, okupljene oko njih, razviju svoje revolucionarno stvaralaštvo i inicijativu. Upravo su zato organi nove vlasti i postali najsnažnija manifestacija jedinstva širokih narodnih slojeva u oružanom ustanku.

Fočanski propisi pretstavljaju prve ustanove propise na kojima će se u narednom periodu izgraditi sistem nove državne vlasti. Prvim zasjedanjem AVNOJ-a na kraju tog perioda taj sistem će jasno ispoljiti svoje osnovne konture.

U tom smislu fočanski propisi pretstavljaju odlučnu mjeru u realizaciji društveno-političkih ciljeva oružanog ustanka formulisanih u oslobođilačkoj i revolucionarnoj liniji KPJ. Oni su došli upravo u onom momentu kada je raskid sa starim društvenim poretkom i njegovim nosiocima postao potpun uslijed njihovog otvorenog praktiranja sa okupatorom protiv oružanog ustanka.

U ovom periodu je i nizom drugih mjera još snažnije izražen kurs ka proširenju i jačanju političkog jedinstva najširih slojeva naroda oko revolucionarne i oslobođilačke platforme KPJ. Pri tome su elementi koalicije i ostvarenja saradnje sa raznim političkim ili drugim grupama skoro potpuno isčepljeni, a osnovni kriterijum odanosti i privrženosti NOP postalo je učešće u oružanom ustanku i udio koji opštim naporima doprinosi svaki pojedinac. Drugim riječima, dalje stvaranje i proširenje masovne

političke baze NOP moglo je u novim uslovima da ide isključivo odozdo, putem neposrednog angažovanja što širih slojeva naroda u oružanom ustanku. To je bila posljedica političkog razvitka kroz dugi niz godina, razvitka koji je još u ono doba kada je KPJ ulagala napore da ostvari saradnju sa raznim građanskim partijama u borbi za odbranu nezavisnosti zemlje i njenu demokratizaciju, pokazao svu trulež i političku bijedu i »lijevih« i »desnih« političkih partija buržoazije. Sada je taj razvitak došao u fazu kada su se do kraja izdiferencirali svi stavovi jer je, kao što smo vidjeli, oružani ustank istjerao na čistinu sve one koji su se dotada krili iza demagoških fraza i raznih političkih mahinacija.

Sve je to našlo svoga odraza u formama političke borbe KPJ za stvaranje masovne baze ustanka u novim uslovima. Pored onog što je rečeno u vezi sa NOO, ovdje treba istaći mjere CK KPJ za stvaranje masovnih političkih organizacija i odlučniji kurs na stvaranju političkih i vojnih uporišta tamo gdje ih dotada nije bilo ili su bila isuviše slaba.

Dotadašnji razvoj oružanog ustanka je istakao ogromno učešće omladine u borbi. Omladina je činila osnovnu masu boraca partizanskog odreda. Ona je po oslobođenim selima i gradovima pretstavljala najsnažniji oslonac NOP, a na neoslobođenoj teritoriji najborbeniji dio naroda. Zbog toga je CK KPJ ukazao na ogroman značaj stvaranja antifašističkih omladinskih organizacija. Masovnim okupljanjem omladine po selima i gradovima, u omladinske saveze kroz koje će se usmjeravati i razvijati njihova svestrana aktivnost — od učešća u oružanim akcijama i radu NOO do sprovodenja masovnog političkog i prosvjetnog rada — i u kojima će svaki pojedinac naći svoje mjesto, otpočeo je proces organizacionog oformljavanja Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije — koji je izrastao u monolitnu milionsku organizaciju i pretstavlja jednu od najjačih osnova Oslobođilačkog rata i Narodne revolucije.³⁵

³⁵ Sprovodeći liniju CK KPJ, CK SKOJ je 15 februara 1942 u vezi sa ovim pisao PK SKOJ za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog sljedeće:

»...

U isto vrijeme pristupilo se stvaranju antifašističkih organizacija žena po oslobođenim selima i gradovima. Oružani ustanak je svojim oslobodilačkim i revolucionarnim stremljenjima dao snažan impuls za buđenje svijesti žena, čiji je neravnopravni društveno-politički položaj bio uzrok i političke nepismenosti i velike zaostalosti u svakom pogledu. Dotadašnje iskustvo pokazalo je da žene mogu odigrati značajnu ulogu u oružanom ustanku. One su obavljale mnogobrojne poslove — od spremanja i prenošenja hrane na položaje borcima, pomoći u odjeći i obući, njegi ranjenika i sanitetskih dužnosti u jedinicama,

2. — U vezi sa političkim posledicima neprijateljske ofanzive u Istočnoj Bosni (politički slom četništva itd.) i uopšte u vezi sa novim taktičkim pozicijama naše KP na ovoj etapi borbe, posvete najpuniju pažnju radu na stvaranju legalnog »Saveza BH omladine« i to kako u oslobođenim tako i u neoslobodjenim rejonima. U oslobođenim treba ovu organizaciju stvarati najšire i potpuno javno po gradovima i selima, unutar nje razviti prosvetni i propagandni rad i preko nje mobilisati omladinu za sve akcije u službi oslobodilačke borbe naroda, — dakle onako isto kao što se radilo sa »Srpskim narodnooslobodilačkim omladinskim savezom« u Srbiji i kao što se počelo sa Sandžačkom omladinom u Novoj Varoši. No, isto je toliko važno ovaj Savez postaviti i u neoslobodjenim mestima, i to tako da se u njega privuku zaista široki slojevi mlađih i stvaraju odbori saveza po školama, fabrikama, selima, u ulicama itd...« (Zbornik II/2, 181).

I u direktivi organizacijama SKOJ u vojsci od marta 1942:
»...

Stvaranje Omladinskog saveza nije učinjeno zato da tek stvorimo Savez. Narodno-oslobodilački omladinski savez ima i konkretnе zadatke. Kao najglavniji zadatak Saveza jeste mobilizacija omladine za oružanu borbu protiv okupatora. Dalje, mobilisati svu omladinu u pozadini koja nije kadra sa puškom u ruci da se bori — da se stavi u službu fronta, da pletenjem čarapa, pranjem veša četama koje prolaze kroz selo, krpljenjem odela, skupljanjem priloga, pokazivanjem puteva našim drugovima pomogne narodnooslobodilačku borbu. To je jedan deo zadatka našeg Saveza. Dalje, naš Omladinski savez dužan je organizovati pomoći svake vrste porodicama izginulih partizana, pogorelcima, onim porodicama čiji su hranitelji u aktivnoj borbi u partizanskim četama, porodicama onih koji se nalaze u zarobljeništvu i svima onima kojima treba pomoći a može im se pomoći. Naročito danas treba obratiti pažnju na oranje i zasejavanje svakog parčeta zemlje, da ništa ne ostane neobrađeno, o čemu treba pored narodnooslobodilačkih odbora da se staraju i narodnooslobodilački omladinski savezi. Isto tako u savezima treba oživeti političko-vaspitni i kulturni rad...« (Zbornik II/3, 19).

do učešća u borbi s puškom u ruci. Žene su pružale sve-stranu podršku narodnooslobodilačkim odborima i aktivno učestvovale u njihovom radu. Sve je to znatno uticalo na sve masovnije aktiviranje žena u NOP i na podizanje njihove političke svijesti. Stvaranjem organizacije žena po oslobođenim i neoslobođenim gradovima i selima stvorene su još povoljnije mogućnosti za njihovo masovno okupljanje i usmjeravanje njihovih napora na rješavanje svakodnevnih konkretnih zadataka koje je borba pred njih postavljala. Postepenim povezivanjem ovih organizacija razviće se Antifašistički front žena Jugoslavije koji je, takođe, predstavljaо snažnu osnovu Oslobođilačke borbe i Narodne revolucije.³⁶

³⁶ CK KPJ i Vrhovni štab neposredno rade na stvaranju omladinskih i ženskih organizacija na oslobođenoj teritoriji Foče i okoline. U pismu E. Kardelju i Loli Ribaru od 23 februara 1942 Tito o tome piše sljedeće:

» ...

Inače ovde smo razvili tako intenzivan politički rad, da nadmašuje umnogome rad u Užicu i drugim mestima gde smo do sada bili. Naročito po ženskoj liniji ima velikih uspeha. Ne samo među gradankama nego još više među seljakinjama. Ovde smo uspeli da postignemo to da rade zajedno muslimanke i Srpske. U nedelju smo održali ženski zbor na kome su bile prisutne delegatkinje iz čitave oslobođene teritorije a ponajviše seljakinja. Zbor je sjajno uspeo jer je bilo preko 500 žena. Tu je stvoren antifašistički savez žena za Bosnu i Hercegovinu. Najinteresantnije je to da se u ovim najzabačenijim bosanskim selima seljakinje masovno oduševljavaju za narodnooslobodilačku borbu. Partizani imaju veliki ugled kod žena i one će nam mnogo pomoći da suzbiju kod muževa četničku propagandu. U samoj Foči uspelo je odmah prvih dana po dolasku okupiti 90% žena koje dolaze na sastanke. Čitav taj rad su uglavnom vršile i vrše naše tri devojke koje vi znate, uz pomoć drugarica iz čete koje se slučajno tu nalaze. One ne samo da rade ovde među ženama već odlaze i u udaljena mesta i sela gde sa uspehom okupljaju žene na bazi narodnooslobodilačke borbe, na bazi borbe protiv fašizma i okupatora, na bazi: sve za front. Osim vrlo uspešnog rada među ženama, razvija se sa velikim uspehom i rad među omladinom. Tu je sada dosta aktivan Jurica [Jurica Ribar], koji siromah ima pune ruke posla a odviše malo sposobnih kadrova za taj rad. Za uspeh rada među omladinom najviše karakteriše taj slučaj da je za dva dana uspelo u Foči okupiti oko 700 članova u omladinski savez. Sada stvaramo posebne omladinske partizanske čete, od kojih je u Goraždu jedna stvorena i poslana na položaj. Sada se tamo stvara već druga četa i čim dobije potrebnu vojnu obuku krenuće na front...« (Zbornik II/2, 201).

Ovakvi stavovi i mjere rukovodstva NOP još su jasnije istakli da osnovni kriterijum za ocjenu političke linije svake partije ili organizacije, za ocjenu stava i aktivnosti svakog pojedinca, može da bude samo odnos prema oružanom ustanku. U tom smislu broj partizanskih odreda i razmjera njihove borbene aktivnosti bili su najbolje mjerilo političkih odnosa i prilika u svakoj pokrajini i oblasti.

Mi smo već ranije vidjeli da je u zemlji bilo još niz oblasti u kojima je razvitak oružanog ustanka zaostajao i istakli smo osnovne uzroke tog zaostajanja. Tu se najčešće radilo o savlađivanju uticaja reakcionarnih snaga na široke narodne mase.

Poslije niza pokušaja da dođe do saradnje sa rukovodstvom Hrvatske seljačke stranke, postalo je jasno da se jedinstvo hrvatskog naroda na platformi NOP može ostvariti samo kroz savlađivanje na prvom mjestu reakcionarnog uticaja tog rukovodstva. Trebalo je, otkrivaјуći njegovu reakcionarnu ulogu, postepeno stvarati vlastita uporišta u narodu.

Slična je situacija bila svuda gdje su reakcionarne snage, koje su bile nosioci politike emigrantske vlade, bile već stvorile svoja uporišta. Samo kroz razotkrivanje prave uloge tih snaga pred narodnim masama u Zapadnoj Srbiji, Bosni, Hercegovini, i Crnoj Gori, kroz tumačenje suštine njihove saradnje sa okupatorom i njihove politike izazivanja građanskog i bratoubilačkog rata, bilo je moguće stvarati uslove za preodoljevanje toga uticaja i široko okupljanje naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Radilo se, dakle, svuda o borbi za mase koja je u novim uslovima uzimala najoštrije forme uključujući i oružane sukobe. Diferenciranje među vodećim političkim snagama u zemlji bilo je potpuno i one su u tu borbu ušle svim raspoloživim sredstvima.

Zato CK KPJ i Vrhovni štab ukazuju u ovom periodu na potrebu što masovnije političke aktivnosti u narodu, i objašnjavanja uloge svih reakcionarnih političkih struja i pokreta koji su pretstavljali prepreku u rasplam-savanju oružanog ustanka u cijeloj zemlji. Nije više bilo

nijedne političke grupe ili partije prema kojoj bi trebalo taktizirati ili gajiti bilo kakve iluzije u mogućnost evolucije njenih stavova prema događajima u zemlji u pozitivnom smislu. U takvoj situaciji bilo je jedino pravilno i moglo je dati pozitivne rezultate podešavanje forme borbe i organizacije zavisno od stepena političke svijesti samih narodnih masa. Za ovo je osobito karakteristična odluka Vrhovnog štaba o stvaranju odreda dobrovolskačke vojske donesena u januaru 1942³⁷, što je osobito odgovaralo situaciji koja je nastala u nekim oblastima Bosne poslije Prve neprijateljske ofanzive na Zapadnu Srbiju i u toku Druge ofanzive u Istočnoj Bosni početkom 1942 g. kada je, uslijed razornog djelovanja četničkih voda i oficira koje je ovamo uputio Draža Mihailović, nastalo ozbiljno kolebanje u redovima ustaničkih masa, jer je okupator napadao jakim snagama i vršio masovan teror, a četnici su pozivali seljake da ne daju otpor njemačkim jedinicama i da formiraju četničke odrede, obećavajući im da će tako spasti i sebe i svoja sela i porodice. Da bi ovu borbu za ustaničke seljačke mase ovih zaostalih krajeva riješio u svoju korist, Vrhovni štab je donio pomenutu odluku. Trebalo je ove ljude, koji još nisu bili dovoljno politički svjesni da bi se uključili u partizanske odrede, ali su se uvjerili u izdajničku rabotu četnika, pa se zbog toga najvećim dijelom pasivizirali, okupiti, formirati od njih mještane jedinice i upornim političkim radom čvrsto ih vezati za NOP.

Ali, u pogledu širenja uticaja NOP i rasplamsavanja oružanog ustanka, značajnu ulogu u ovim uslovima mogle su odigrati sada već dosta krupne oružane snage. To je potvrdilo iskustvo iz povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Zapadne Srbije u Sandžak i njihovo angažovanje od strane Vrhovnog štaba na jačanje oružanog ustanka u Sandžaku i Istočnoj Bosni. Zato Vrhovni štab u više svojih direktiva ukazuje pojedinim štabovima da iz onih oblasti gdje raspolažu jačim snagama odvajaju pojedine

³⁷ Naredba o stvaranju dobrovolskačkih odreda i promjeni naziva Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovolskačke vojske, objavljena je u Biltenu Vrhovnog štaba dvobroj 12—13 za decembar 1941—januar 1942 (Zbornik II/1, 115).

partizanske jedinice i upućuju ih u oblasti gdje su te snaže slabije, sa zadatkom da svojim borbenim akcijama i političkim djelovanjem pokrenu narodne mase na ustank³⁸. Iskustva stečena u ovom pogledu ukazaće na potrebu stvaranja pokretnih jedinica i vanrednu ulogu koju takve jedinice mogu odigrati u rješavanju političke i vojne situacije u pojedinim oblastima i pokrajinama u korist NOP.

Istovremeno sa ovim postavilo se i pitanje što šireg okupljanja svih naroda Jugoslavije u NOP, jer je samo zajednička borba protiv zajedničkog neprijatelja mogla da bude osnova na kojoj će se ujediniti svi narodi zemlje, na kojoj će se razvijati i jačati bratstvo i jedinstvo među njima. Zajednička borba i maksimalni udio svakog naroda prema njegovim mogućnostima u toj borbi bio je put otklanjanja svih onih nacionalnih, ekonomskih, vjerskih i drugih trivenja, nesuglasica, pa i mržnji, raspirivanih u njihovoj prošlosti od raznih zavojevača i domaćih vlastodržaca, što je sve pokušao u ovim novim uslovima iskoristiti okupator uz pomoć domaćih izdajnika kako bi stvorio još veći jaz među njima i kako bi njihovu oslobođilačku i revolucionarnu borbu za zajedničke ciljeve pretvorio u borbu za međusobno istrebljenje — u bratoubilački rat.

Trebalo je na prvom mjestu onemogućiti mobilizaciju Hrvata i muslimana u Pavelićevu vojsku koja se borila pod parolom uništenja Srba isto tako kao što je trebalo onemogućiti mobilizaciju Srba u četničke formacije koje su se borile pod parolom uništenja Hrvata i muslimana i razotkriti denacionalizatorsku politiku bugarskog okupatora u Makedoniji. To je bilo moguće obezbijediti samo

³⁸ U direktivi od januara 1942 Vrhovni štab naređuje Glavnому štabu Hrvatske, između ostalog, sljedeće:

»...

II. Na teritoriji Varaždin—Brežice—Karlovac—Sisak—Bjelovar formirati jedno operativno rukovodstvo sa tri do četiri partizanska odreda. Jezgro ovih odreda činiće partizanske grupe prebačene sa I operativne zone... Dakle, prebaciti četiri odreda najmanje od po 50 već prekaljenih boraca — partizana...« (Zbornik V/3, 2).

upornim političkim radom u narodu na tumačenju suštine takve politike, na otkrivanju pravih uzroka i ranije raspirivane mržnje i sadašnjih pokolja koje čine ustaše i četnici, na jasnom ukazivanju da je okupator i domaća izdajnička reakcija zajednički neprijatelj svih naroda Jugoslavije — dakle, na pravilnom tumačenju političke platforme NOP i smisla njegove parole o bratstvu i jedinstvu. Ali se taj politički rad nije iscrpljivao samo kroz pismenu i usmenu propagandu. Najsnažniji faktor borbe protiv izazivanja bratoubilačkog rata i za razvijanje bratstva i jedinstva bila je oružana borba partizanskih odreda u svim pokrajinama zemlje u kojoj su uništavane okupatorske i kvislinške oružane snage i spasavan narod od njihovih zvjerstava i terora. Posebno je istovremena borba protiv ustaša i četnika u onim oblastima gdje su prvi terorisali srpsko, a drugi hrvatsko i muslimansko stanovništvo, bila najsnažnija manifestacija politike bratstva i jedinstva, koju je narod prihvatao okupljajući se oko NOP.

U formiranju glavnih štabova partizanskih odreda u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Sloveniji i Makedoniji, politika bratstva i jedinstva dobila je snažnu manifestaciju. Stvaranje ovih organa, koji će sve do obrazovanja AVNOJ-a i zemaljskih vijeća, imati ulogu ne samo vojnih već i političkih organa, pretstavljalio je prvi korak u primjeni marksističkih principa u rješavanju nacionalnog pitanja. To je bila garancija da se NOP bori za pobjedu principa ravnopravnosti i prava na samoopređeljenje naroda, što će u procesu borbe protiv zajedničkog neprijatelja biti najjači faktor u oticanju svih trvadnja i nesloga uslovljenih istoriskim razvitkom i ujedno najjači faktor njihovog međusobnog zbliženja.

Da bi i u ovim uslovima obezbijedio uvid u situaciju u cijeloj zemlji i sprovođenje svih pomenutih mjera u pravcu još snažnijeg ispoljavanja političke linije NOP i okupljanja širokih slojeva naroda za borbu protiv okupatora i domaće izdajničke reakcije, CK KPJ je poslije povlačenja iz Srbije donio odluku da formira *organizacioni sekretarijat CK* na neoslobodenoj teritoriji u koji su ušli drugovi Edvard Kardelj i Ivo-Lola Ribar. Oni su imali

da se sredinom januara 1942 prebace iz rejona Foča u Zagreb odakle bi se povezali sa partiskim rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Makedoniji, osigurali stalne veze sa njima, prenosili na njih direktive i izvještavali CK KPJ i Vrhovni štab na oslobođenoj teritoriji o stanju u tim zemljama³⁹. Bilo je, takođe, predviđeno da ovaj sekretarijat preuzme funkcije CK KPJ i Vrhovnog štaba, ukoliko oni budu dovedeni u nezgodan položaj.⁴⁰ Ubrzo su drugovi Kardelj i Lola stigli u Zagreb i povezali se sa rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. Ovo je osobito bilo značajno za dalji razvoj u Srbiji, sa čijim su rukovodstvom bile pokidane veze u toku Prve neprijateljske ofanzive i povlačenja CK KPJ i Vrhovnog štaba u Sandžak. Oni su u Hrvatsku i Sloveniju prenijeli bogata iskustva iz Srbije, Crne Gore i Bosne, i osigurali sprovođenje svih političkih stavova i odluka CK KPJ ka daljem jačanju NOP. Preko njih je CK KPJ ispoljio svoj uticaj i na situaciju u Makedoniji, gde je poslije izdaje sekretara PK KP za Makedoniju uljeto 1941 g. i negativnog uticaja CK Bugarske radničke partije (komunista), stvar NOP mogla da krene naprijed samo ako se korjenito riješi stanje partiske organizacije i, u prvom redu, pitanje njenog rukovodstva. Organizacioni sekretarijat iz Zagreba prenio je preko PK KP za Srbiju odluku CK KPJ da se u Makedoniju uputi delegat CK KPJ sa zadatkom da riješi ova pitanja i na taj način obezbijedi uslove za organizovanje oružanog ustanka.⁴¹ Ovo je uskoro potom i izvršeno.

Tako je i u ovim vanredno teškim uslovima rukovodstvo NOP uspjelo da održi situaciju u Jugoslaviji u svojim rukama i obezbijedi svoj uticaj u svim njenim pokrajinama, što je bilo od presudnog značaja za jedinstvo pokreta i porast njegovih snaga u svakom dijelu zemlje.

Ovako jasna društveno-politička orijentacija u novim uslovima omogućila je da se nađe cjelishodno rješenje i za vojne probleme — organizaciju oružanih snaga i metod vođenja borbenih dejstava.

³⁹ Zbornik II/2, 199.

⁴⁰ Isto, 162.

⁴¹ Zbornik II/2, 197 i II/3, 10.

3. — Mjere za izgradnju armije i razvijanje svenarodnog rata

Kada je masovni oružani ustanak postao stvarnost, u nizu pokrajina i oblasti bili su stvoreni uslovi za preduzimanje novih mjera u izgradnji oružanih snaga. Za vojno rukovodstvo ustanka je organizacija partizanskih odreda bila samo najpodesnija forma za pokretanje oružanog ustanka, u procesu koga će biti moguće postepeno stvarati armiju i razviti opštenarodni rat za postizanje dalekosežnih oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva.⁴²

Stoličke odluke, donesene krajem septembra, bile su prvi korak u tom pogledu. Krupnim partizanskim snagama koje su se razvile u procesu omasovljenja oružanog ustanka trebalo je dati čvršću i jedinstveniju vojnu organizaciju kako bi mogle biti iskorišćene nove mogućnosti koje tako krupne snage u sebi nose. Na savjetovanju u Stolicama je zatim odlučeno da se u svim zemljama Jugoslavije formiraju glavni štabovi, kao vojna rukovodstva partizanskih odreda, koji će objedinjavati njihova dejstva i neposredno

⁴² Već u »Zadatku Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« koji je prvi put objavljen u prvom broju Biltena Glavnog štaba NO POJ 10. VIII. 1941 i koji pretstavlja osnovnu direktivu za stvaranje, organizaciju, taktiku, borbene i političke zadatke partizanskih odreda rečeno je:

»...

13. Svi partizanski odredi sa svojim štabovima, iz Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Dalmacije, Makedonije i Sandžaka, spadaju pod vrhovno rukovodstvo Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Radi koordinacije borbe i uspešnog vođenja operacija štabovi moraju biti međusobno dobro povezani.

15. Sa stvaranjem širih ustanaka narodnih masa stvorice se i potrebne komande. Zato je potrebno da se štabovi i komandiri partizanskih odreda pobrinu za proverene i dobre komandire i komesare, koji treba da stanu na čelo tih pobunjenih masa.

16. U slučaju povoljnih strategiskih i drugih okolnosti pri izvođenju krupnih operacija, stvorice se, prema potrebi, iz više partizanskih odreda krupne vojne jedinice.« (Zbornik II/1, str. 12s.)

12. septembra 1941 u pismu Radi Končaru drug Tito, između ostalog, kaže:

»... Naši partizanski odredi su pod centralnim rukovodstvom Štaba i CK KPJ, koji postepeno te raštrkane partizanske odrede pretvara u jednu oslobodilačku armiju...« (Zbornik II/2, 20).

rukovoditi operacijama⁴³. To su bile prve značajne mjere kojima su ustaničke oružane snage organizovane na čvršćoj vojnoj osnovi, ojačale u njima disciplinu i istakle ulogu komandovanja, a zatim, omogućile vođenje krupnijih akcija i usmjeravanje dejstava od strane viših komandi ka rješavanju sve složenijih vojnih zadataka. Sprovodeći ove mjere, glavni štabovi su se sve više isticali i kao neposredna operativna rukovodstva, tako da iz ovog perioda već imamo niz primjera krupnih akcija u kojima više bataljona, pa i odreda, dejstvuje u cilju izvršavanja konkretnih operativnih zadataka.

Nova situacija koja je nastala u toku prvih većih neprijateljskih ofanziva još je neposrednije istakla neminovnost kvalitativnih promjena u organizaciji i načinu ratovanja oružanih snaga, jer su se teritorijalni partizanski odredi, kao što smo vidjeli, pokazali nepodesnim za razbijanje tih ofanziva. To je i razumljivo, jer je ofanzivu bilo moguće parirati ili defanzivom, odnosno prelaskom u protivofanzivu, ili pak »iščezavanjem« partizanskih odreda ispred koncentrisanih snaga okupatora. Iskustvo je, međutim, pokazalo da odredi naoružanog naroda nisu bili podesni za primjenu nijednog od ova dva načina. Oni nisu u tom momentu bili organizovani na principima regularne armije da bi mogli voditi rat po opštevažećim strategiskim, operativnim i taktičkim načelima, niti su više imali kvalitete gerile, da bi mogli »iščezavati«, pošto naoružani narod nije mogao iščeznuti ispred koncentrisanih snaga okupatora poput malobrojnih brzopokretnih i brzodejstvujućih partizanskih odreda. Još se jednom potvrdilo da »gerila« ili »mali rat« može da ima samo ograničene i vojne i političke ciljeve.

Međutim, partizanski odredi (tj. »gerila« ili »mali rat«) bili su u koncepciji našeg vojnog rukovodstva samo najpodesnija forma na putu ka vođenju rata za oslobođenje zemlje. Partizanski odredi će i poslije stvaranja regularne armije ostati i dalje forma preko koje će se »pothranjivati« oslobođilački rat, pošto su se u ovakvim uslovima pokazali kao nezamjenljiva forma sve šireg i snažnijeg razvijanja ustanka kroz čitavo vrijeme od 1941 do 1945 godine.

⁴³ Politički izvještaj CK KPJ na V kongresu KPJ; V kongres KPJ, stenografske beleške, Beograd 1949, 59.

Nova situacija je sasvim jasno zahtijevala odgovor na pitanje: da li borba partizanskih odreda može da izide iz okvira »malog rata« i da li se mogu naći forme kroz koje bi ta borba postepeno izrasla u rat i to rat koji bi vodio, u onako složenim i teškim i vojnim i političkim uslovima, konačnoj pobjedi. Složenost pitanja proizilazila je prije svega iz opšte situacije Drugog svjetskog rata i vojnih odnosa na našem ratištu u ovom periodu. Sile Osovine bile su svuda u opštoj ofanzivi. Njihove armije borile su se pod Moskvom i Lenjingradom i osvajale poziciju za pozicijom u Africi, Aziji i na Pacifiku. Porobljena Evropa stenjala je pod fašističkom čizmom i iz nje nije stizaо nijedan borbeni poklič. Perspektive su bile još uvijek maglovite. Nije to, dakle, bio momenat za opšti pokret radi uništenja osvajača koji je krvario. Sam okupator, bez kvislinga, imao je krajem 1941. g. u Jugoslaviji blizu 450.000 moderno naoružanih vojnika. Sa takvom snagom partizanski odredi nisu se mogli uopšte mjeriti ni u pogledu broja ni tehničke opremljenosti. A to znači da bi bilo neosnovano prihvatanje frontalnog načina ratovanja. Oko 80.000 boraca, koliko su ukupno tada imale oružane snage ustanka, uračunavši sve naoružane ljude počev od odreda pa do partizanskih straža po selima i NOO-ima, nisu mogli, ma kako bili organizovani, uspješno voditi frontalni rat.

Vidjeli smo da su odredi u momentu kada su se osavili postajali sve inertniji i da su se sve više vezivali za već oslobođene teritorije, otstupajući postepeno od ofanzivne partizanske ka defanzivnoj taktici kontrole svoje teritorije ili »mrtvim blokadama« pojedinih garnizona. Stvaranje oslobođenih teritorija je, s jedne strane, odgovaralo opštoj koncepciji borbe za ostvarenje dalekosežnih oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva i njihovim stvaranjem, koje je izvršeno po planu Vrhovnog štaba, borba u Jugoslaviji se već jasno izdvajala od »malog rata«, ali, s druge strane, opšti uslovi u kojima je okupator mogao da izvodi krupnim i moderno naoružanim snagama ofanzive na odrede i njihove teritorije, brzo su pokazali da partizanski odredi svojom formom organizacije i metodom dejstava ne mogu obezbijediti sprovođenje zadataka koje pred oružane snage ustanka postavlja politika.

Problem je, očigledno, bio i složen i originalan. U istoriji ratova nije bilo iskustava koja bi znatnije pomogla u njegovom rješavanju. Dotadašnja teorija je, na osnovu ranijih iskustava, bila usvojila da se partizanski rat može voditi isključivo sa ograničenim ciljem, bilo kao forma otpora, bilo kao podrška dejstvima regularne armije na frontu. To su nedvosmisleno potvrđili mnogobrojni partizanski ratovi kojih je puna osobito istorija XIX vijeka. Rješenje problema zavisilo je, dakle, na prvom mjestu od toga da li savremeni objektivni uslovi pružaju neke šire, kvalitativno nove mogućnosti za razvitak ovog oblika ratovanja a, zatim, da li postoje subjektivne snage koje će te mogućnosti pretvoriti u stvarnost. Analiza konkretnih uslova pod kojima su vođeni partizanski ratovi, međutim, jasno ukazuje na to da razloge zbog kojih takvi ratovi nisu izlazili iz okvira »malog rata« treba tražiti, prije svega, u njihovoj društveno-političkoj uslovljenosti, u karakteru i odnosima društvenih snaga koje su ih vodile, a ne u vojnim uslovima. Iskustvo je pokazalo da je osnovni razlog neuspjeha mnogih revolucionarnih i oslobođilačkih ratova koji su se razvijali u formi partizanskog rata u toku XIX i početkom XX vijeka, nedosljednost buržoazije, kao najčešće rukovodeće snage tih ratova, i labilnost njenog saveza sa seljaštvom (pa i proletarijatom) kao osnovnom masom u tim ratovima.⁴⁴

Međutim, epoha imperijalizma i proleterskih revolucija unijela je u tom pogledu bitne izmjene i one su našle odraza i u Jugoslaviji, gdje su na čelo ustanka izbile nove društvene snage — radnička klasa i njena avangarda. To je uslovilo da se interesi najširih slojeva naroda, izraženi u težnji za oslobođenjem od osvajača i korjenitim rješenjem svih nacionalnih, socijalnih i drugih protivurječnosti, stope sa interesima revolucionarne radničke klase,

⁴⁴ Marks i Engels su u svojim studijama ovih ratova uvijek u tome vidjeli osnovni uzrok neuspjeha. Ili se buržoazija sporazumjela sa napadačem, a protiv vlastitog naroda koji je ustajao u odbranu svoje slobode (slučaj Pijemonteza u ratu protiv Austrije 1848 g.), ili je liberalna buržoazija paktirala sa feudalcima i drugom reakcijom protiv pobunjenog naroda (u Njemačkoj 1848 i Rusiji 1905), ili su se u procesu zajedničke borbe razili interesi naroda i rukovodeće buržoazije (Španija 1812, Bosansko-hercegovački ustank 1876—1878 g.) itd.

koja se javlja kao najdosljedniji pobornik za nove, progresivne društveno-političke odnose. Jedino je to moglo biti osnova za kvalitativno nove mogućnosti koje u sebi nosi jedan opštenarodni pokret vođen u formi partizanskog rata. Dok je za buržoaziju, koja se javlja kao vodeća snaga oslobođilačkih ili revolucionarnih pokreta u XIX vijeku, svaki zahtjev za radikalnim rješenjem društveno-političkih problema koji su isticale radne mase, bio razlog za pojavu kolebanja, povlačenja, pa i paktiranja sa neprijateljem, dотле u novim uslovima radnička klasa, kao rukovodeća snaga opštenarodnog pokreta, ide redovno ispred narodnih masa u traženju i zahtjevima za najradikalnijim rješenjem. Ako je pritom politička avantgarda pokreta adekvatno izrazila sve težnje i stremljenja narodnih masa, dajući im jasnu društveno-političku orijentaciju, onda su stvoreni svi bitni uslovi za pobjednosni razvoj toga pokreta.

U tome, prije svega, treba tražiti osnovu i za rješenje vojnih problema. Ako je opšta politička linija KPJ bila zaista realan odraz objektivnih uslova, ako su ti uslovi pružali mogućnosti za opštu mobilizaciju svih narodnih masa na čelu sa radničkom klasom u borbi protiv okupatora i domaće reakcije, a za postizanje odlučujućih oslobođilačkih i revolucionarnih ciljeva, onda je, razumije se, bilo moguće naći i adekvatna rješenja vojnih problema u cjelini i u pojedinim etapama razvitka. Jer, u Jugoslaviji se očigledno nije radilo o partizanskom ratu u užem smislu, tj. o »gerili« ili »malom ratu«, već ustvari o opštem narodnom ratu za oslobođenje i revolucionarni preobražaj. Pokretanje takvog rata u uslovima kakvi su bili 1941. g. moralo je da ide kroz specifične forme i da se na putu njegovog razvitka, saobrazno opštim uslovima koji su se postepeno mijenjali, iznalaze nove i odgovarajuće forme.

Partizanski odredi, formirani na principima partizanske organizacije i taktike, potpuno su se opravdali kao početna forma svojim uspješnim borbenim dejstvima i političkom aktivnošću. Postavka Glavnog štaba NO POJ u već pomenutom *Zadatku NO POJ*: »Partizanski odredi moraju neumorno razvijati otpor naroda, dižući narodne

ustanke i stavljući se na čelo tih ustanaka kao borbeno jezgro», potpuno se oživotvorila. Ali je masovni ustanak sada u novim uslovima zahtjevalo i nove, više forme opštenarodnog rata. Trebalo je naći odgovor na novo pitanje koje je iskrislo: kakve forme organizacije i kakav metod borbenih dejstava treba da primjenjuje naoružani narod, tj. oružane snage koje su se razvile uporedno sa razvitkom ustanka?

Odgovor nije bio unaprijed smišljen niti ga je pružala vojna teorija. On je mogao doći kao posljedica vlastitog iskustva koje je pružala sama praksa i u pozitivnom i u negativnom smislu. Pored negativnih iskustava, koja su se ogledala na prvom mjestu u otstupanju od partizanske ofanzivne taktike uopšte i u toku neprijateljskih ofanziva posebno, praksa je pružila i značajna pozitivna iskustva. Kao primjer treba posebno istaći povlačenje pojedinih odreda i bataljona iz Zapadne Srbije, u toku Prve ofanzive, u Sandžak, koje je izvedeno pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba krajem novembra i početkom decembra 1941. Samo povlačenje, a zatim stvaranje novog uporišta u Sandžaku, jasno je ukazalo na nove veoma značajne mogućnosti. Osnovne snage su prekinule frontalni kontakt sa koncentrisanim snagama neprijatelja, obustavile dalju borbu za slobodnu teritoriju, izvršile manevar u Sandžak gdje su neprijateljske snage bile relativno slabe i tamo stvorile novo uporište. U toku pokreta jedinice su već bile prilagodile svoju organizaciju, snabdijevanje svim potrebama, zbrinjavanje ranjenika i druge probleme, novim uslovima. Dok je neprijatelj okupirao jednu teritoriju, već je na drugoj strani izgubio drugu i pretrpio nove gubitke. Nekoliko hiljada partizana organizovanih u čete i bataljone, koji više nisu bili razbacani i vezani za teritorije pojedinih srezova i okruga, moglo se sada upotrijebiti pod jedinstvenom komandom za ofanzivna dejstva daleko krupnijih razmjera. Praktično, neprijatelj nije ostvario svoj plan uništenja partizanskih odreda u Zapadnoj Srbiji niti im je preoteo inicijativu, jer su partizani manevrom u Sandžak sačuvali i svoju živu silu i inicijativu. Pred njima su se otvorile nove mogućnosti, jer su se na novoj teritoriji našli u situaciji koja je bila karakteristična po tome što su

neprijateljske snage bile relativno slabe, raštrkane i vezane za odbranu pojedinih gradova i komunikacija, pa su se mogle tući koncentrisanim snagama.

Sve je to ujedno potvrdilo da su iz partizanskih odreda postepeno izrastale takve vojne jedinice koje su bile sposobne za primjenu novih, složenijih oblika borbenih dejstava. U dotadašnjem razvitku odredi su stekli osnovne kvalitete revolucionarne vojske. Njihovi borci su, sprovođeći prve zadatke revolucije, vaspitavali i sebe i narod na živoj revolucionarnoj praksi. Neposredno rukovodeća i vaspitna uloga KPJ u svakoj jedinici uticala je na podizanje političke svijesti partizanskih boraca. To je bila ona snažna osnova moralno-političke čvrstine tih odreda naoružanog naroda koje više nikakva teškoća nije mogla pokolebiti, koja ih je učinila jezgrom nove oslobođilačke i revolucionarne armije. Partizanski odredi su se tokom borbe i vojnički učvrstili. Brojno su porasli i snabdijeli se oružjem otetim od neprijatelja. Bili su organizovani u čete i bataljone sa štabovima i komandama, sa starješinama koji su se razvili u toku oružane borbe i borcima koji su već bili stekli bogato ratno iskustvo i vojničke navike. Drugim riječima, ove teritorijalne organizacije naoružanog naroda imale su i niz značajnih elemenata jedne vojničke organizacije.

Onome ko je svjesno i sa jasnim koncepcijama postavljao pitanje o daljim putevima i formama razvitka opštenarodnog rata za oslobođenje i revolucionarni preobražaj, pomenuta iskustva pružala su bitne elemente za pravilan odgovor na to pitanje. Ona su pokazala da je i u novim uslovima bilo moguće izbjegći napade koncentrisanih snaga okupatora i primanje nametnute borbe, da je moguće sačuvati incijativu i ofanzivni duh i parirati neprijateljske uspjehe, koji su se ogledali u ponovnoj okupaciji jednom već oslobođene teritorije, novim, još snažnijim udarima po neprijateljskim snagama na onim teritorijama i u ono vrijeme gdje i kada se on najmanje nada i stvaranjem novih žarišta ustanka. Na taj način partizani su gubili samo teritoriju, a okupator i kvislinzi i teritoriju i oružane snage.

Drugim riječima, pomenuta iskustva pokazala su da na ofanzive okupatora treba odgovoriti vlastitim protiv-

ofanzivama. U tome se zapravo i ogleda *novi kvalitet*. Iz masovnog oružanog ustanka morale su se stvarati takve oružane snage koje će biti u stanju, da pri onakvom opštem odnosu snaga, razviju ofanzivni opštenarodni rat primjenjujući u svojim borbenim dejstvima originalne strategiske, operativne i taktičke postupke. Dotadašnja tipična partizanska dejstva trebalo je obogatiti novim formama dejstava strategiskog i operativnog karaktera. To je bio jedini put da oružane snage ustanka ostanu na nivou zadataka koji su se pred njih postavljali: trebalo je razbiti neprijateljske ofanzive i sačuvati inicijativu u cilju stvaranja sve prostranijih slobodnih teritorija kao baza za pobjedonosno vođenje rata za oslobođenje i postepenu izgradnju nove državne organizacije, trebalo je ne-prekidno podizati još znatne latentne snage naroda u oružanu borbu i do maksimalnih mogućnosti razviti opštenarodni rat.

Razmatrajući ovako vojne probleme u novim uslovima, CK KPJ i Vrhovni štab NO POJ odlučili su da pristupe postepeno stvaranju novih jedinica — brigada.

Prva brigada formirana je od dijela srpskih partizanskih snaga i dva bataljona crnogorskih partizana 22 decembra 1941 u varošici Rudo. To je bila Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada. Istovremeno je bio izrađen i *Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada*⁴⁵ kojim su pobliže određeni principi organizacionog ustrojstva i uloga i zadaci tih novih jedinica. U Statutu je jasno istaknuto da su proleterske brigade »jemstvo za uspješnu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, za uspješnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja«, da one svojim radom i borbom »okupljaju oko sebe sve slobodoljubive i napredne slojeve naroda i na taj način čine jezgro buduće narodne armije« i, najzad, da su to »pokretne jedinice, koje moraju uvjek biti spremne da dejstvuju gdje god je to potrebno.«

Time su jasno određeni i uloga i osnovni zadaci ovih novih jedinica. One pretstavljaju udarnu snagu za borbu

⁴⁵ *Statut* je objavljen u Biltenu Vrhovnog štaba NOP i DVJ br. 14—15 za februar—mart 1942 (Zbornik II/1, str. 134—137).

protiv okupatora i kvislinga i ono borbeno jezgro buduće narodne armije, koje će oružanim akcijama protiv neprijatelja i pravilnim političkim radom na liniji NOP okupljati oko sebe sve progresivne snage naroda. Ali odmah treba zapaziti da između ovakve uloge brigada i uloge koja je u početku oružanog ustanka namijenjena partizanskim odredima i formulisana u *Zadatku Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda* nema suštinske razlike. I jedne i druge formacije pretstavljaju sredstvo borbe protiv okupatora i izdajnika i borbeno jezgro oko koga će se okupljati široki slojevi naroda u oružanom ustanku. U tome se ogleda uticaj političke linije KPJ i zahtjeva koji su otud proizilazili, odnosno njene konkretizacije u ovim novim uslovima, kada se još uvijek, i to sada u daleko oštrijoj, formi, postavlja pomenuti zadatak. Brigade su postale sredstvo za rješavanje tog zadatka u novim uslovima. Ako u tom pogledu nema suštinske razlike, one su u načinu ostvarivanja tog zadatka bile veoma znatne i, što se više brigada bude pojavljivalo, to će se te razlike sve više ispoljavati. Drugim riječima, iste političke zadatke rješavaće oružane snage u novom periodu primjenom novih oblika u vođenju ratnih dejstava. Suštinske razlike javiće se, dakle, u primjeni strategiskih i taktičkih načela partizanskog ratovanja. Osnovu za to nalazimo u odredbama pomenutog Statuta u kome se kaže da su brigade pokretne jedinice koje moraju biti spremne da se bore gdje god to bude potrebno. Statutom je saobražena formacija brigada tom osnovnom zahtjevu: organizacija bataljona i četa, komandi i štabova, organa snabdijevanja i saniteta, postavljena je tako da brigada pretstavlja laku i brzopokretnu jedinicu, nevezanu za određenu teritoriju, spremnu za manevar i pokret u bilo kom pravcu i na bilo kakvom terenu. To je omogućilo primjenu poznatih načela partizanske taktike u novim oblicima.

Organizacionim ustrojstvom brigade sačuvani su osnovni pozitivni kvaliteti »gerile« — sposobnost za brze pokrete i iznenadne, svakodnevne akcije, za manevre u cilju izbjegavanja udara koncentrisanih snaga neprijatelja i nanošenja udara po njegovim snagama tamo gdje su one slabije i gdje se neprijatelj ne nada, i za prenošenje težišta borbe tamo gdje to zahtijevaju određeni politički i

vojni uslovi. Ali, s druge strane, to su jedinice koje po broju boraca, njihovom naoružanju i unutarnjoj organizaciji, ne predstavljaju više »gerilu«, već krupnje jedinice sposobne da vode složene bojeve i operacije i nanose udare brojnim i dobro naoružanim snagama neprijatelja. Zato će se uporedo sa procesom njihovog formiranja mijenjati odnosi snaga i fizionomija ratnih dejstava u Jugoslaviji, jer će se na njenom tlu sukobiti dvije vojske — svaka sa svojim shvatanjima i koncepcijama o vođenju rata, koje su proizilazile iz razlika u karakteru ciljeva za koje se svaka od njih bori i razlika u brojnom i materijalno-tehničkom pogledu. Sve je to već jasno potvrdilo iskustvo sa Prvom proleterskom brigadom.

Vrhovni komandant je odmah poslije formiranja upotrijebio ovu brigadu za rješavanje situacije u Istočnoj Bosni, gdje su partizanski odredi preživljavali pod uticajem četničke propagande ozbiljnu krizu.

Brigada je krajem decembra izvršila marš iz Rudog na teritoriju Rogatice, Han Pijeska i Vareša, gdje je za kratko vrijeme suzbila četničku akciju, očistila i učvrstila mjesne partizanske snage i svojim pravilnim držanjem i političkim radom stekla ljubav i povjerenje naroda toga kraja. Ona je u toku Druge neprijateljske ofanzive na ovu teritoriju, koju su 15. januara 1942. otpočele jake njemačke i kvislinške snage, snažnim otporom nadmoćnim neprijateljskim kolonama omogućila sklanjanje naroda ispred neprijateljskog terora i štitila njegove zbjegove da bi, zatim, čuvenim »Igmanskim maršem« preko Sarajevskog Polja i Igman Planine izmanevrovala neprijatelja i izbjegla da primi rješavajuću borbu sa njegovim koncentrisanim snagama, prenoseći težište borbe u oblast gornjeg toka Drine gdje je razvila ofanzivne akcije.⁴⁶

Time je već iskustvo sa Prvom proleterskom brigadom pokazalo da nove jedinice unose kvalitativno nove elemente u metod borbenih dejstava snaga oružanog ustanka. Ulogu koju je jedan partizanski odred imao na terenu svoga sreza ili okruga preuzeila je brigada u razmjerama čitave jedne oblasti ili pokrajine. Odred je sitnim i svako-

⁴⁶ Podaci o akciji Prve proleterske brigade u Istočnoj Bosni i o Drugoj okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi uzeti su iz dokumenata objavljenih u Zborniku II/2.

dnevnim borbenim akcijama i političkim djelovanjem postizao određene političke i vojne rezultate u razmjerama jednog sreza ili okruga, a brigada krupnim akcijama i političkim djelovanjem postiže takve rezultate mijenjajući vojne odnose i političku situaciju u čitavoj oblasti ili pokrajini. Drugim riječima, brigada izvodi dejstva operativno, pa i operativno-strategiskog značaja i u tome se ogleda *novi kvalitet*. Kurs je, dakle, bio sasvim jasan: stvaranjem brigada NOP dobija snage koje će svojim bojevima i operacijama biti u stanju da rješavaju političku i vojnu situaciju u operativnim i operativno-strategiskim razmjerama. U tome je bitna razlika između njih i gerile, koja operativne i operativno-strategiske efekte ne može postizati vođenjem odgovarajućih bojeva i operacija, već samo ukupnim zbirom mnogobrojnih sitnih efekata postignutih prostorno i vremenski nepovezanim sitnim akcijama. To znači da stvaranjem brigada oružani ustank izrasta u opštenarodni rat, koji se vodi na bazi specifičnih strategiskih, operativnih i taktičkih koncepcija. Ta se specifičnost ogleda u tome što su one izgrađene na bazi partizanske taktike.

Na taktici zasjeda, diverzija, prepada i »iščekivanja« pred »kaznenim ekspedicijama« razviće se posebne forme koncentracije nadmoćnih snaga i maršmanevara u cilju izvođenja ofanziva i protivofanziva sa bojevima i operacijama koje će NOP-u donositi odlučujuće pobjede u raznim fazama rata i na raznim pravcima. Tako će se razviti originalna ratna vještina t.zv. »proširenog«, kombinovanog partizanskog rata, ustvari, opštenarodnog rata u pravom smislu te riječi. Njenom primjenom NOP će preodoljeti negativne posljedice okupatorskih ofanziva i ne samo što će očuvati oružane snage stvorene u ustanku, već će ponovo oživjeti ofanzivni duh i očuvati inicijativu. Time će oružane snage NOP primorati okupatora i kvislinge da odustanu od pokušaja nametanja onih oblika dejstava koji njima najbolje odgovaraju, a ovi će morati da prime podređenu ulogu. Normalni odnosi na Jugoslovenskom ratištu karakterisaće se time što će okupacione i kvislinške trupe, rasčepkane i vezane za odbranu pojedinih centara, privrednih rejona i komunikacija, biti u strategiskoj i operativno-taktičkoj defanzivi, a partizanski odredi i brigade i

kasnije divizije i korpusi NOV, operativno slobodni i nevezani za bilo kakve objekte u strategiskoj i operativno-taktičkoj ofanzivi.

Ali od Prve brigade do Narodnooslobodilačke vojske bio je još dug put. Samo borci sa visokom političkom svi-ješću bili su spremni da uđu u brigade, jer su to bile jedinice koje su često vodile borbu pod najtežim uslovima — bez redovne ishrane ili sa sasvim nedovoljnim količinama, sa malo municije, sa slabo odjevenim borcima, koji su se borili daleko od svojih sela i porodica, prelazeći iz napornih marševa u borbu i obrnuto. Sastav Prve proleterske brigade najbolje govori o tome kakvih su kvaliteta bili njeni borci. To su bili većinom članovi KPJ i SKOJ, a rukovodeće jezgro brigade činili su prekaljeni i iskusni partiski kadrovi, koji su se vaspitali još u periodu teških ilegalnih uslova borbe u staroj Jugoslaviji.

Takvi, međutim, nisu bili svi borci ustaničkih partizanskih odreda. Seljačke mase nekih zaostalih krajeva zemlje pokazale su spremnost da se odupru okupatoru i kvislincima u okolini svojih sela ali je trebalo mnogo organizovanog rada i napora organizacija KPJ da te mase prihvate političku i vojnu liniju NOP i da svjesno djeluju na njenom sprovodenju. Njima je odgovarala prvobitna organizacija oružanih snaga ustanka — partizanski odredi, formirani na teritorijalnom principu. Borci su bili kod svojih kuća, branili su svoje porodice i neposredno se o njima starali. U takvim uslovima teško je bilo sprovoditi mjere za organizaciono učvršćenje tih ustaničkih snaga, podizanje discipline, odnos starjeinstva, razvijanje jedinstva akcije itd. Teško je išlo sa uvođenjem vojničkog života i svih onih navika koje su neophodni element svake vojničke organizacije. Zato je često bio dug i radom i naporima vojnog rukovodstva i partiskih organizacija ispunjen period borbe za formiranje stalnih vojnih jedinica, za uvođenje logorskog, kasarnskog života, za ukidanje smjena itd. U nekim ustaničkim krajevima borci su dotle dio slobodnog vremena provodili kod svojih kuća, okupljajući se samo u slučaju opasnosti od napada neprijatelja ili kada je trebalo izvesti neku ofanzivnu akciju isto tako, kao što se ponegdje dosta dugo zadržao običaj da se na položajima

u razmacima od sedam dana borci naizmjenično smjenjuju tako da jedna grupa radi svoje poslove kod kuće, dok je druga na položaju i obrnuto.⁴⁷

Sasvim je razumljivo što se nikako nije moglo ostati na takvom nivou organizacije oružanih snaga ustanka u uslovima kada su se pred te snage postavljali dalekosežni ciljevi. Teritorijalna organizacija partizanskih odreda bila je kao početna forma organizacije za široke seljačke mase najprihvatljivija, ali se na njoj nije moglo ostati do kraja, već se moralo, zavisno od razvitka, kretati korak po korak dalje sve do armije. To se, kao što smo vidjeli, već sasvim jasno ispoljilo u uslovima prvih neprijateljskih ofanziva.

Međutim, jasna politička linija KPJ i njeni oslobođilački i revolucionarni ciljevi već su otpočetka orijentisali napore i vojnih rukovodstava i partiskih organizacija u smislu jačanja i učvršćenja vojne organizacije ustaničkih snaga. Dovoljno je samo letimično prelistati dokumentaciju štabova partizanskih odreda i partiskih komiteta pa vidjeti da im je taj zadatak bio u centru pažnje već od samog početka.

Tako je stvaranje armije bio dug i naporan proces. Iskustvo iz nekih ustaničkih krajeva u kojima je taj proces tekao bez većih potresa i bio doveden do kraja, kao što je bilo u Bosanskoj Krajini i Lici, na Kordunu i Baniji, pokazalo je da je trebalo više od godinu dana upornog rada i borbe pa da se od onih prvih seoskih odreda dođe do udarnih brigada. Ali je taj proces u nizu drugih ustaničkih krajeva bio presječen neprijateljskim ofanzivama i drugim faktorima o kojima je već bilo riječi, pa su se od najodabranijih boraca iz partizanskih odreda formirale proleterske i udarne brigade, kao pokretne jedinice, a na terenu su ostajale mnogo slabije snage ili često samo manje grupe partiskih ilegalnih radnika, koje su nastavljale sa radom na daljem formiranju partizanskih odreda i mobilizaciji još uvijek znatnih ljudskih rezervi. Takav razvitak bio je osobito karakterističan za Zapadnu Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu i srednju Bosnu.

⁴⁷ Podatke o smjenama nalazimo u nekim izvještajima jedinica u Bosanskoj Krajini još u proljeće i ljeto 1942 g. (Zbornik IV/5, 79).

Proces stvaranja armije iz partizanskih odreda nije moguće ni razumjeti ni pratiti ako se ne poznaju bar one osnovne mjere koje je preduzimao u tom smislu Vrhovni štab poslije savjetovanja u Stolicama i, pogotovu, poslije povlačenja iz Srbije i formiranja Prve proleterske brigade pa sve do formiranja grupe proleterskih brigada sredinom 1942 godine, tj. u periodu čije smo osnovne karakteristike ranije analizirali. To je, prema tome, i jedini put da se sagleda način rješavanja vojnih problema u pomenutom periodu.

Statutom proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada bilo je određeno da se na temelju njegovih odredaba organizuju i partizanski odredi. Organizacijom partizanskih odreda na temelju Statuta koji je predviđao broj četa i bataljona i njihovo brojno stanje, kao i formaciju jedinica rodova i službi, sastav komandi i štabova i njihove zadatke, karakter discipline i odnosa, sistem snabđevanja i mobilizacije itd., obezbjeđena je bila veća jednoobraznost i još snažnije su se ispoljile tendencije unutarnjeg jačanja jedinica, što je omogućilo da se u kraćem periodu i bez većih teškoća od partizanskih odreda formiraju proleterske i udarne brigade.⁴⁸

Sprovodeći postepeno svoj kurs ka stavarnju brigada, Vrhovni komandant drug Tito je nešto kasnije izdao uputstvo o stvaranju vojnoteritorijalnih organa⁴⁹, što je omogućilo da se izmjeni dotadašnji teritorijalni karakter štabova odreda i bataljona i da se ti štabovi učine pokretnim i nevezanim za jedan određeni teren. Tako se početkom

⁴⁸ Vrhovni štab u direktivi Operativnom štabu za Hercegovinu od 2 maja 1942 ovako određuje organizaciono ustrojstvo jedinica i karakter njihovih borbenih dejstava:

»...

4) Sasvim je pravilna vaša odluka za formiranjem jednog odreda u zapadnoj Hercegovini. Vi imate veliku teritoriju. Razvijanjem narodne borbe moraju se razvijati i jedinice. Dakle, čim se stvore uslovi, vi možete formirati više odreda, s tim što će ti odredi biti mobilni, udarni, a ne vezani za teritoriju. Štabovi odreda kretiće se sa jedinicama i neposredno će rukovoditi operacijama. Odredi treba da budu sposobni za borbu na ma kom tenu, prema nahođenju Operativnog štaba. Odredi treba da su formirani po ugledu na proleterske brigade, čiji ste vi statut dobili...« (Zbornik II/4, 5.)

⁴⁹ Zbornik II/3, 170, 182 i II/4, 5.

1942 g., pored narodnooslobodilačkih odbora, kao organa nove vlasti, javljaju vojnoteritorijalni organi — komande područja i komande mjesta sa partizanskim i seoskim stražama, koji na sebe preuzimaju rješavanje svih vojnih pitanja u pozadini i u tom smislu čine sponu između vojske i naroda, između komandi vojnih jedinica i organa vlasti — NOO. Time su ustvari udareni temelji na kojima će se razviti jedna svojevrsna organizaciona struktura države i njenih organa.

Stvaranjem vojnoteritorijalnih organa, štabovi i komande operativnih jedinica rasterećeni su niza poslova koji su ih vezivali za teritoriju, a koji su u ovim novim uslovima pretstavljeni stvarno kočnicu u daljem razvoju i učvršćenju vojničke organizacije ustaničkih snaga. Time su se one riješile dužnosti obezbjeđenja rada u pozadini, problema organizacije snabdijevanja, kontrole nad bolnicama, problema mobilizacije, saradnje sa NOO u rješavanju raznih privrednih, prosvjetnih i drugih problema pozadine itd., jer, iako su rukovodstva operativnih jedinica i dalje aktivno radila na svim ovim pitanjima, ipak je glavni teret rada postepeno prelazio na vojnoteritorijalne organe. To je omogućilo štabovima i komandama partizanskih odreda i bataljona da se daleko više bave pitanjima vođenja borbenih dejstava i rada na učvršćenju svojih jedinica i oslobođilo ih teritorijalne vezanosti, tako da su se sada mogli kretati neposredno sa jedinicama i rukovoditi borbenim akcijama i van svojih dotadašnjih teritorija. To je, prema tome, bio značajan korak naprijed u pripremanju i osposobljavanju partizanskih odreda, bataljona i četa za prerastanje u kvalitativno nove jedinice — brigade. Sve su se više borci odvajali od svojih kuća, privikavali na zajednički, vojnički život, na marševe, na nepoznat teren i na razne teškoće koje su bile logičan pratilac tog novog načina života i borbe.

Značajna mjeru Vrhovnog komandanta bila je i stvaranje štabova operativnih zona ili, kako su se negdje nazivali, operativnih štabova i štabova grupa odreda u ovom periodu. Iskustvo je pokazalo da u uslovima kada se na terenu pojavljuje sve veći broj partizanskih odreda i kada pojedini odredi izrastaju u brojne i relativno dobro naoružane jedinice, nije više moguće obezbijediti pravilno ruko-

vođenje, objedinjavanje i usmjeravanje dejstava od strane glavnih štabova u pojedinim pokrajinama. Takvi oblici komandovanja prevaziđeni su u ovom periodu, jer se osjećala potreba za neposrednim operativnim komandama koje bi, objedinjavajući dejstva nekoliko susjednih odreda, planirale i rukovodile krupnijim akcijama združenih partizanskih snaga.

Ustvari se rukovođenje glavnih štabova iscrpljivalo izdavanjem načelnih direktiva na temelju kojih su operativno samostalni partizanski odredi samoinicijativno i uglavnom nevezano jedni od drugih planirali i izvodili akcije na svojim teritorijama. Nove mogućnosti, pa i izvjesna iskustva iz krupnijih dejstava, ukazivali su na to da su partizanske snage već dovoljno jake i organizovane da mogu voditi složenije bojeve i operacije i tako nanositi neprijatelju sve veće udarce. To je bio razlog za donošenje pomenute odluke o formiranju štabova koji bi objedinjavali dejstva obično dva do četiri partizanska odreda i bili neposredno pod komandom glavnih štabova pojedinih pokrajina. Direktive o formiranju ovih štabova izdao je Vrhovni komandant početkom 1942. g. glavnim štabovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije⁵⁰, a zatim i Slovenije.

Uskoro je formiranje ovih štabova donijelo vidne rezultate, koji su se manifestovali u zajedničkim naporima grupa partizanskih odreda usmjerenim na rješavanje osnovnih zadataka na teritoriji pojedinih operativnih štabova ili štabova operativnih zona, i sve češćim bojevima i operacijama u kojima učestvuju snage iz više odreda. Time su ustvari udareni temelji operativne vještine nove armije koja se rađala. Planiranje bojeva i operacija i njihovo izvođenje postepeno je preovladalo onu tipičnu partizansku razdrobljenost i samostalnost mnogobrojnih partizanskih grupa i odreda, a pored sitnih i svakodnevnih zasjeda, prepada, diverzija itd., sve je više krupnih ofanzivnih akcija u kojima su sve više dolazile do izražaja, pored partizanskog lukavstva, i faktori kao što su brojna, pa i tehnička nadmoćnost i sposobnost da se vode višednevni bojevi i operacije u kojima se ispoljava izdržljivost.

⁵⁰ Zbornik II/3, 7, 8, 13, 15.

vost, moralna snaga, spremnost komandi i štabova, borbeni kvaliteti i vještina boračkog sastava itd.

Da bi proces stvaranja armije iz ustaničkih partizanskih odreda tekaо što ravnomjernije i da bi se borački i rukovodeći sastav, pa i sav narod, na vlastitom iskustvu uvjerili u prednost i neophodnost stvaranja kvalitativno novih jedinica kao jezgra buduće armije, da bi stekli iskustva i privikli se što više na novi način života i borbe, Vrhovni komandant je svim štabovima izdao direktivu da u okviru partizanskih odreda i bataljona od najsvjesnijih boraca pristupe formiranju *udarnih, pokretnih četa i bataljona*.⁵¹ Te nove jedinice ne bi bile vezane za određeni teren već bi bile korišćene, prema planovima štabova odreda ili štabova operativnih zona, za izvršenje značajnih zadataka, koji su se u pojedinim momentima postavljali. Na temelju ove direktive štab teritorijalnog bataljona je od odabranih boraca, koji su već pokazivali spremnost za ulazak u pokretne jedinice, formirao udarnu četu koja nije imala određeni teren već je upotrebljavana za dejstva na čitavoj teritoriji bataljona.

Na isti način su u okviru partizanskog odreda formirani najprije jedan, a zatim i više udarnih, pokretnih bataljona. Ovo su bile jedinice visokih borbenih i moralnih kvaliteta, sposobne za rješavanje težih zadataka, koje su obično korišćene za ofanzivna dejstva, protiv značajnijih neprijateljskih objekata i, posebno, za borbu protiv kvislinških snaga u situaciji kada sve snage teritorijalnih formacija nisu uviјek bile spremne za odlučnu borbu protiv njih. Ove jedinice su na taj način pretstavljale udarno i borbeno jezgro na čijem su primjeru vaspitavani borci partizanskih odreda i oko kojih su se sve više, saobrazno stepenu političke svijesti i saznanju o neophodnosti nove organizacije oružanih snaga, okupljali, spremajući se na taj način za stupanje u nove jedinice — brigade.

Posebno treba istaći pažnju koja je posvećivana omladini. Ona je pokazivala najviše spremnosti da se do kraja angažuje u borbi i brzo je prihvatala sve one nove

⁵¹ Ove direktive Vrhovnog štaba objavljene su u Zborniku II/2, 191, II/3, 90, 105, 131; II/4, 5.

mjere koje su bile sračunate na stvaranje armije. Stoga je Vrhovni komandant u svojim direktivama često ukazivao na značaj pravilnog rada sa omladincima — borcima partizanskih odreda, zahtijevajući da se, u cilju njihovog vojničkog i političkog vaspitanja, održavaju kursevi prije nego što se uključe u jedinice i da se u okviru partizanskih bataljona i odreda formiraju omladinske čete i bataljoni.⁵² Iskustvo je pokazalo da su dobrom vojnom i političkom pripremom, a zatim organizovanim radom na vojnom i političkom vaspitanju u jedinicama, omladinske čete i bataljoni postali najbolje, najborbenije i u moralno-političkom pogledu najčvršće jedinice i udarne snage partizanskih odreda.

Da bi organizovao što bolji, intenzivniji i jednoobrazniji rad na vojnom i političkom vaspitanju boraca, Vrhovni štab je izdao uputstva za izvođenje vojne obuke i moralno-političko vaspitanje i izradio program za taj rad.⁵³

*

Sprovodenje svih ovih mjera u toku prve polovine 1942 g. omogućilo je da se sredinom i u toku druge polovine te godine pride na širokom frontu formiraju brigada u svim onim oblastima gdje su od početka borbe stvorena žarišta oružanog ustanka. Najprije su u sastav prvih brigada obično ulazili udarni bataljoni sa područja pojedinih operativnih zona da bi se kasnije pristupilo formiranju brigada na principu da jedan kompletan partizanski odred preraste u brigadu, pašto su za to bili stvorenici svi uslovi.

Ali treba istaći da stvaranje novih jedinica nije značilo potpuno ukidanje teritorijalnih partizanskih odreda. Brigade su bile glavna oružana snaga i one su na sebe preuzele osnovni teret vođenja borbe protiv okupatora i kvislinga, ali su na terenu i dalje ostajali manji partizanski odredi sa donekle izmijenjenom ulogom. Postojanje partizanskih odreda pružalo je u prvom redu garanciju da u

⁵² Ima više dokumenata Vrhovnog štaba sa takvim direktivama iz početka 1942 g. (Zbornik II/2, 174; II/3, 105 i dr.).

⁵³ Isto, II/2, 159.

nijednoj oblasti neće prestati borba protiv neprijatelja, makar brigade, izvršavajući određene zadatke, otiše iz te oblasti, što je bilo od izvanrednog značaja u uslovima okupacije zemlje i vođenja onakvog rata. Sem toga, partizanski odredi ostali su i dalje nezamjenljivi faktor aktiviranja i mobilizacije novih boraca, jer je takav oblik organizacije oružanih snaga bio i ostao najprihvatljiviji za narodne mase. Zato su partizanski odredi kroz čitavo vrijeme rata ostali rezervoar za popunu brigada novim borcima, koji su u njima sticali osnovno vojno i političko vaspitanje, osnovne vojničke kvalitete i ratna iskustva. Zato je Vrhovni komandant u svojim direktivama neprekidno podvlačio da se ne smije dogoditi da formiranjem brigada ma i za najkraće vrijeme jedna teritorija ostane bez partizanskih boraca i zahtijevao da se formiranje brigada izvrši tako da na terenu uvijek ostane makar i brojno mali partizanski odred. I u najtežim uslovima neprijateljskih ofanziva u Zapadnoj Srbiji, Istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, kada su glavne partizanske snage napuštale te teritorije, on je naređivao da se na terenu zadrže izvjesne snage, pa makar i najmanje grupe boraca i partiskih radnika, koje će nastaviti borbu i rad na mobilizaciji i stvaranju novih partizanskih odreda.⁵⁴

Ovakav kurs u rješavanju problema organizacije oružanih snaga omogućio je primjenu novih metoda borbenih dejstava čija je osnovna odlika bila sve izrazitiji ofanzivni karakter. Sprovođenjem jedne mjere za drugom stvarani su sve povoljniji uslovi za preodoljevanje slabih strana taktike krupnih, teritorijalnih partizanskih odreda — odbranbenog karaktera njihovih dejstava, vezanosti jedinica za front i frontalna dejstva i pasivnosti. Zahvaljujući tim mjerama, snage oružanog ustanka niti su mogle biti uništene u procesu velikih okupatorsko-kvislinških ofanziva niti su se, morale, da bi izbjegle to uništenje, vraćati na ranije organizacione forme, dijeleći se ponovo na mnogobrojne, sitne grupe i odrede, kako bi mogle da »iščezavaju« ispred koncentrisanih neprijateljskih snaga.

⁵⁴ Isto II/3, 134; III/3, 158; II/2, 75.

Organizovane na ovim novim principima, te su snage bile vanredno podesne za primjenu osnovnih pozitivnih načela partizanske taktike na jednom višem i kvalitativnom novom stepenu, koja će se u prvom redu odlikovati iznenadnim, brzim i ofanzivnim dejstvom krupnih, vanredno pokretnih i relativno dobro naoružanih jedinica. Njihova dejstva će unijeti pometnju kod neprijatelja, koji je upravo pomicao na to da je u svojih nekoliko prvih velikih ofanziva već postigao odlučujući uspjeh time što je ponovo pregazio nekoliko slobodnih teritorija, primorao dio naroda da se privremeno pasivizira ili stupi u kvislinške jedinice — pometnju koja, slobodno se može reći, nije bila ništa manjih razmjera od one koju je izazvao onako snažan talas oružanog ustanka uljeto 1941. g. Tek što su okupatori i kvislinzi pregazili jednu za drugom slobodne teritorije u Zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Istočnoj Bosni, Kozari i Sloveniji, osjetili su snažne udarce novih jedinica — brigada, koje su napadale snagom kakvu neprijatelj nije dotada nigrdje osjetio. Time je stvarno otpočela jedna nova faza u razvitku Narodnooslobodilačkog pokreta koji će uskoro, preuzimajući i u političkom i u vojnom pogledu inicijativu, odnijeti prve odlučujuće pobjede i snažno ih manifestovati u novembru 1942. osnivačkom skupštinom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, čijim su odlukama i rezolucijom postavljene osnove buduće državne organizacije, i odlukom Vrhovnog komandanta o stvaranju nove armije — Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Zapravo, sprovođenjem pomenutih odluka, oružana borba u Jugoslaviji dobila je svoju pravu fizionomiju, prerastajući u opštenarodni rat za oslobođenje i revolucionarni preobražaj zemlje. I karakter borbenih dejstava i forme organizacije koje su se razvijale omogućivali su da svaki patriota nađe svoje mjesto i neposredno učestvuje u toj velikoj borbi koja je postepeno zahvatala svaki kutak zemlje i razvijala se kroz najraznovrsnije forme. Bilo u brigadi ili odredu, u diverzantskoj ili udarnoj grupi, u partizanskoj ili seoskoj straži, u radnim brigadama koje su obrađivale polja, ubirale i sklanjale ljetinu, učestvovale u rušenju komunikacija, evakuaciji plijena, prenošenju ranjenika, izgradnji bolnica ili magacina, u

antifašističkim organizacijama omladine, žena i pionira i raznim drugim formama — svi ljudi, žene, omladina i pioniri mogli su naći svoje mjesto i uključiti se prema svojim sposobnostima u tu opštu borbu protiv osvajača i izdajnika. Narodnooslobodilačka borba je u tom pogledu pružila uvjerljiv dokaz da se i mali narod može suprotstaviti moćnom osvajaču i pokazala put kojim treba ići u organizovanju svenarodnog rata. Narodi Jugoslavije su na taj način nametnuli moćnoj okupacionoj armiji takve metode ratnih i borbenih dejstava u kojima je ona moralna, htjela-nehtjela, primiti podređenu ulogu i povinjavati se onim oblicima borbe koji su joj najmanje odgovarali sa stanovišta njenih brojnih i materijalno-tehničkih preimcuštava. U toku rata toj armiji nije pošlo za rukom da nametne one opšte poznate borbene postupke propisane za rat u »normalnim uslovima«, tj. za frontalni način ratovanja, koji su inače važili i bili u primjeni na Istočnom i Zapadnom frontu. Okupaciona armija je bila prinuđena da se ponaša onako kako joj je diktirao protivnik koji je čitavu zemlju postepeno pretvorio u jedinstveni ratni logor, u kome je na svakom koraku okupacionim vojnicima prijetila smrt.

Iznesene mjere koje je Vrhovni štab preduzimao u organizaciji oružanih snaga i izgradnji njihovog metoda borbenih dejstava zajedno sa svim izloženim mjerama političkog karaktera, uslovili su bitne izmjene u daljem vođenju Oslobođilačkog rata i Narodne revolucije. Njihovim će sprovođenjem i ratna dejstva i politički odnosi u zemlji krenuti jednim novim smjerom, čija će osnovna karakteristika biti da će nastojanja okupatora i snaga kontrarevolucije da zajedničkim naporima slome oružani ustank doživjeti potpuni neuspjeh i da će snage Narodnooslobodilačkog pokreta preuzeti inicijativu i uskoro izvojevati odlučujuće vojne i političke pobjede.

Već su nedvosmislen i odlučan stav CK KPJ i Vrhovnog štaba, da se i pod najtežim uslovima produži započeta borba, njihova nastojanja da se nađu odgovori na iskrse probleme organizacije oružanih snaga i metode vođenja borbenih dejstava i njihov odlučan i nepokolebljiv stav u daljoj realizaciji oslobođilačke i revolucionarne linije.

kako u odnosu na okupatora tako i na kontrarevoluciju, dali značajne rezultate krajem 1941 i početkom 1942 godine. Ovi rezultati ogledali su se u tome što okupatoru i snagama kontrarevolucije, bez obzira na znatne uspjehe, nije pošlo za rukom da unište oružani ustank, čije su snage uspjevale da u tom periodu stvore svoja nova žarišta. U narednom periodu to će još više doći do izražaja tako da će Treća ofanziva okupatora i snaga kontrarevolucije u proljeće i ljeto 1942 g. donijeti posljednje značajnije uspjehe neprijatelja ali, s druge strane, i prve odlučne pobjede snagama Narodnooslobodilačkog pokreta. U tom smislu Treća ofanziva pretstavlja završnu etapu jednog perioda u razvitku NOR-a, perioda koji se karakteriše naporima okupatora i kontrarevolucije da unište oružani ustank i naporima snaga oružanog ustanka da preodolje te pokušaje, da se i u vojnem i političkom pogledu konsoliduju, organizaciono i politički razviju i učvrste kako bi obezbijedile dalji pobjedonosni razvoj Oslobođilačkog rata i Narodne revolucije.

U toku Treće ofanzive okupatora i kontrarevolucije osnovne snage Narodnooslobodilačkog pokreta bile su i u vojnem i političkom pogledu spremne da prihvate i primijene sve izložene stavove i mjere CK KPJ i Vrhovnog štaba. To je obezbijedilo da se, i pored mjestimičnih neuspjeha i gubitaka sličnih onima iz ranijih neprijateljskih ofanziva, izide iz nove ofanzive s takvim rezultatima koji su mogli pretstavljati solidnu osnovu na kojoj je u drugoj polovini 1942 godine izvojevana odlučujuća prekretnica u Narodnooslobodilačkom ratu.

*

III

TREĆA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA I FORMIRANJE GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA

(Skica 1)

1. — *Pripremanje ofanzive, uloga četnika i ustaša*

Okupator nikako nije bio zadovoljan rezultatima postignutim u ofanzivama, koje su bile izvedene u toku 1941 i početkom 1942 godine. Prvih dana februara 1942 i opuštenoćeni njemački komandant u Srbiji i komandant Jugostoka smatraju u svojim izvještajima da ove ofanzive nisu dovelе do uništenja oružanih snaga ustanka i da uproljeće, ukoliko se ne preduzmu mnogo efikasnije mjere, treba očekivati opšti ustank u Jugoslaviji. U tom slučaju, ističu oni, neće nikako biti dovoljne njemačke snage koje se sada nalaze u njemačkoj okupacionoj zoni Hrvatske i Srbije, tim prije što su oružane snage »Nezavisne Države Hrvatske« toliko slabe da se na njih ne može ozbiljno računati. Prema njihovoј ocjeni, osobito se pogoršava stanje u NDH, pri čemu jake ustaničke snage u Istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori predstavljaju neposrednu opasnost za ponovno razbuktavanje ustanka u Zapadnoj Srbiji.

Nekoliko dana ranije je i komandant talijanske 2 okupacione armije dao istu ocjenu situacije u Jugoslaviji i založio se za zajedničke i iz jednog centra koordinirane operacije njemačkih, talijanskih, bugarskih i kvislinških snaga, koje bi bile usmjerene jednovremeno protiv svih glavnih žarišta oružanog ustanka u Jugoslaviji.

Odmah zatim uslijedila je izmjena mišljenja između njemačke i talijanske Vrhovne komande o situaciji u Jugoslaviji i mjerama koje treba preuzeti. U svom pismu talijanskoj Vrhovnoj komandi načelnik štaba njemačke Vrhovne komande konstatiše 4 februara 1942 da je stanje osobito na području NDH zabrinjavajuće, da su, uslijed jačanja snaga oružanog ustanka, ugroženi i okupaciona ratna privreda i saobraćajne linije, pa zbog toga predlaže da se protiv ustaničkih žarišta preduzme zajednička akcija svih okupacionih i kvislinških snaga. Obrazlažući svoj predlog on ističe da je iskustvo iz dosadašnjih ofanzivnih operacija protiv snaga oružanog ustanka pokazalo da pojedinačne akcije, uslijed prostranstva i terenskih teškoća, nisu dale konačne rezultate. Načelnik štaba talijanske Vrhovne komande složio se sa ovim ocjenama i predlozima, ali je zahtijevao da glavna komanda nad svim snagama koje budu učestvovale u zajedničkim operacijama pripadne Talijanima. Konačno je utanačeno da se, radi donošenja zajedničkog plana operacija, održi sastanak pretstavnika njemačke i talijanske Vrhovne komande.

Poslije niza prethodnih pripremних sastanaka, zajednička konferencija je održana u Opatiji od 1 do 3 marta 1942. Talijansku Vrhovnu komandu zastupao je načelnik talijanskog Generalštaba, a njemačku komandant Jugostoka. Konferenciji su bili prisutni i njemački opunomoćeni komandant Srbije, njemački poslanik u Zagrebu i njemački opunomoćeni general u Zagrebu, komandant talijanske 2 armije, načelnik Glavnog stožera domobranstva i drugi.

Na konferenciji je konstatovano da se u Jugoslaviji ocrtavaju dva glavna žarišta ustanka — jedno u Istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori i drugo u Zapadnoj Bosni, Lici, Kordunu i Baniji. Pretstavnici njemačke Vrhovne komande su uporno stajali na stanovištu da je potrebno izvesti jednovremeno operacije na oba žarišta, pošto su smatrali da bi svaka od tih operacija trajala do početka maja, što bi im upravo odgovaralo, jer bi produženje operacija uproljeće i ljetu išlo u prilog ustanicima. Ali, pošto Nijemci nisu u Jugoslaviji raspolagali sa dovoljno svojih snaga, računali su na brojne talijanske okupacione divizije. Međutim, pretstavnici talijanske Vrhovne komande, ne

želeći da angažuju sve svoje snage, ostali su pri shvatanju da ipak nije moguće jednovremeno izvesti obje operacije. Konačno je njihovo mišljenje preovladalo, pa je utanačen zajednički plan za prvu operaciju protiv oružanog ustanka u Istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Odlučeno je da u operaciji učestvuju tri talijanske divizije i jedna njemačka, kao i 8—10 bataljona ustaša i domobrana. Date su i osnovne konture operaciskog plana: njemačke i ustaško-domobranske snage imale su da nastupaju sa polukružne polazne linije Sarajevo—Han Pijesak—Drinjača ka dolini Prače i Drine, a talijanske bi iz Hercegovine i Sandžaka nastupale ka Foči i Goraždu, tako da se partizanske snage sabiju u obruč i unište. Nijemci su zahtjevali da operacija otpočne čim prije, ali su naišli na otpor kod talijanskih pretstavnika koji su smatrali da će biti potrebno duže vrijeme za prikupljanje i posijedanje polaznih linija, pa je konačno odlučeno da operacija otpočne 15 aprila. Sve navedene snage ulaze u sastav borbene grupe »Bader«. 16 marta formiran je i štab grupe sa komandantom generalom Baderom, njemačkim komandantom u Srbiji.⁵⁵

U toku razgovora izbila su dva gledanja na pitanje odnosa prema četnicima Draže Mihailovića. Njemačka Vrhovna komanda je bila za to da se četnici razoružaju i razbiju, a talijanska za to da se oni koriste u borbi protiv partizana. Pretpostavljajući da će doći do razmimoilaženja na tom pitanju, njemačka Vrhovna komanda je naređila svom delegatu da izbjegne diskusiju o političkim problemima, da se ograniči samo na vojničku stranu pitanja i zahtijeva da kao jedna od odredaba pismenog sporazuma bude da će se sve snage u toku izvođenja operacija uzdržavati od pregovora sa ustanicima bez obzira na to kom pokretu ovi pripadaju. Ovo je bilo potrebno postići zato što su u toku ranijih ofanziva i njemački, kao i talijanski komandanti, stupali u kontakt sa četnicima i koristili ih protiv partizana. Njemački pretstavnici u Opatiji su obe-

⁵⁵ Svi podaci su uzeti iz rada »Borbe protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru« koji je radio po nalogu šefa njemačkog Generalštaba Ernest Vishaupt, viši vojni arhivski savjetnik (AVII, k. 70, reg. br. 3/1, — cit. Vishaupt).

zbijedili da se donese pomenuta odredba.⁵⁶ Ali to ne znači da je problem odnosa prema četnicima time bio stvarno riješen.

Već dugo su se u sastavu talijanskih trupa u Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji i Lici četnički odredi borili protiv partizana. Komandant talijanske 2 armije je i svojoj Vrhovnoj komandi i njemačkim komandama dokazivao da bi bilo nerazumno odbiti usluge koje četnici tako revnosno nude u borbi protiv partizana i da to ne znači da se oni ne bi, kasnije, kada partizani budu uništeni, takođe mogli obuzdati i spriječiti da nešto preduzmu protiv okupacionih snaga. Talijanska Vrhovna komanda je objeručke prihvatala ovakav stav svoga komandanta. Uprkos tome što su takvom stavu bili skloni i svi njemački komandanti i što su ga se oni stvarno svuda u praksi — u borbi protiv partizana — pridržavali, jer su vidjeli koliko koristi imaju od saradnje sa četnicima, njemačka Vrhovna komanda je sada odlučila da se u narednim operacijama četnici tretiraju kao neprijatelji i da se razoružavaju.

Za takav njen stav postojali su sasvim opravdani razlozi. Prije svega, u Srbiji su četnici za vrijeme Prve neprijateljske ofanzive bili stvorili dosta jake formacije i poslije te ofanzive radili su na njihovom daljem jačanju, što im je išlo od ruke, pošto su partizanske snage oslabile poslije povlačenja glavnine u Sandžak, i pošto su oni koji priđu četnicima znali da neće ići u borbu protiv okupatora. Razumije se da Nijemci, koji su u Srbiji stvorili Nedićevu vladu i radili na jačanju njegovih oružanih formacija, nije nikako išlo u račun da se pored ovih stvaraju još neke posebne formacije koje su ispoljavale tendenciju da se kriju, da djeluju samostalno i bez neposredne kontrole okupatora. Takve formacije su očigledno bile izvor opasnosti osobito u onom momentu kada bi se situacija izmjenila, kada bi došlo do iskrcavanja Saveznika na Balkan i tome slično. Sem toga, Nijemci su smatrali da su zasada riješili pitanje Srbije i da će pomoći svojih, bugarskih i Nedićevih snaga biti sposobni da održe situaciju u njoj i bez podrške četnika. Dalje, Draža Mihailović je ispoljavao krajnju upornost da ojača svoje pozicije osobito u graničnim oblastima NDH — u Istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Her-

⁵⁶ Isto.

cegovini. On je slao desetine oficira u te oblasti, a naročito u Istočnu Bosnu sa zadatkom da тамо razbiju partizanske snage i formiraju četničke odrede. To je opet komplikovalo situaciju sa NDH i mutilo odnose među kvislinzima. Sem toga, talijanski okupator se u svojoj okupacionoj zoni oslanjao ne toliko na ustaško-domobranske koliko na četničke snage koje su bile i brojnije i, izuzev malobrojnih ustaških jedinica, boljeg kvaliteta, tako da je u Hercegovini i dijelu Dalmacije stvarno ustaška vlast postojala samo na papiru, što je bio stalan uzrok Pavelićevih žalbi njemačkoj vladu i Vrhovnoj komandi.

Nije se radilo samo o tome. Njemačka je na svog talijanskog partnera gledala sve više sa podozrenjem, bojeći se njegovog šurovanja sa Saveznicima. Pošto su dosta jake četničke snage u Crnoj Gori i Hercegovini bile u sastavu talijanskih jedinica, to je njemački zahtjev da se četnici razoružaju bio sasvim logičan. Tako se dogodilo da Nijemci nisu ništa preduzimali protiv četničke organizacije Draže Mihailovića u Srbiji, jer im je bilo jasno da je ta organizacija u ovakvim uslovima bila sasvim bezopasna, ali su zahtjevali da se razoružaju u italijanskoj okupacionoj zoni — na terenu Istočne Bosne, Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine — gdje treba da se izvede zajednička operacija. Talijani su međutim ostali pri svom stavu i oni će, osobito poslije planirane operacije, sve više isticati mudrost svoje politike, jer će im saradnja sa četnicima u borbi protiv partizana donijeti značajne rezultate baš u ovoj ofanzivi.

No, držanje četnika natjeraće Nijemce da izmijene svoj stav. Naime, za snage kontrarevolucije je pitanje što skorijeg uništenja oružanog ustanka bilo daleko značajnije nego za okupatora. Front u Jugoslaviji nije za okupatora bio ni jedini ni najvažniji, a za domaću reakciju je to pitanje bilo biti ili ne biti. Izbjeglička vlada se preko četničkog pokreta spremala za povratak u Jugoslaviju odmah poslije pobjede Saveznika. To je, međutim, moglo biti osigurano samo ako četnički pokret stvori dovoljno jaka uporišta u zemlji, a to je zavisilo na prvom mjestu od toga hoće li Narodnooslobodilački pokret biti razbijen ili će i dalje jačati. Izbjegličku vladu su vijesti koje su se iz Jugoslavije probijale do savezničkih vlada o borbama partizana i saradnji četnika sa okupatorom već dovodile u ne-

zgodan položaj⁵⁷, a borbe partizana i njihovi uspjesi u stvaranju jedinstva naroda u oružanom ustanku gonili su četnike u sve otvoreniju saradnju sa okupatorom, što ih je sve više kompromitovalo u očima naroda. Toga su oni bili svjesni i njihovi dokumenti iz ovog perioda puni su žalopojki zbog toga i sumnji da bi im takva situacija mogla donijeti velike nezgode⁵⁸. Zato su četnici žarko željeli da što prije nestane partizana kako bi u miru mogli sprovođiti svoje »oslobodilačke planove« putem »legalizovanja« kod okupatora i stvaranja tajne organizacije »za vrijeme koje će doći!«

Zato je svaka nova ofanziva okupatora bila nova velika nuda za četnike. Čim su čule za ofanzivu, četničke vojvode su pošle u njemačke i talijanske štabove da ponude svoju iskrenu saradnju. Razumije se da okupator nije takvu ponudu mogao odbiti i da su se njemačka strahovanja u pogledu držanja četnika pokazala neosnovanim. Upravo će se u toku Treće neprijateljske ofanzive četnički odredi u njemačkoj okupacionoj zoni Bosne potpuno legalizovati u odnosu na njemačke komande. Oni će se angažovati do krajnjih granica ne bi li konačno uništili glavne partizanske snage⁵⁹.

⁵⁷ Izbjeglička vlada je morala ulagati proteste kod vlade Velike Britanije zbog toga što je Radio London već početkom 1942. g. donosio neke vijesti o borbama partizana (vidi napomenu 19). Razumije se da je Britanija imala mogućnosti da dozna pravo stanje stvari u zemlji. To je sigurno bio razlog što je njena vlada dugo vremena, krajem 1941 i početkom 1942 god., neposredno održavala vezu sa Dražom Mihailovićem, a njena komanda sa Bliskog Istoka preuzeila neposredno komandovanje nad četnicima u Jugoslaviji, što je bio uzrok niza nota i objašnjenja između vlada. (Pismo Antoni Idna, ministra spoljnih poslova Vel. Britanije, pretsjedniku izbjegličke vlade od 3 III 1942 god. — AVII, reg. br. VK-Y-71; referat pretsjedniku izbjegličke vlade od šefa vojnog kabineta te vlade o rezultatima konferencije sa ministrom blokada vlade Vel. Britanije i pretstavnikom Forinj ofisa od 31 III 1942 god. — AVII, reg. br. VK-Y-77; pismo pretsjednika izbjegličke vlade ministru Antoni Idnu od 8. IV. 1942 g., AVII, reg. br. VK-Y-85 itd.).

⁵⁸ To pokazuje niz dokumenata od kojih je jedan citiran u napomeni 1.

⁵⁹ Sporazum između komande italijanskih trupa u Crnoj Gori i »Glavnog odbora crnogorskih nacionalista iz Podgorice i okoline Zete« o zajedničkoj borbi protiv partizana potpisani je

Na sastanku u Opatiji bilo je, takođe, riješeno da se odmah poslije zajedničkih operacija u Istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, preduzmu dejstva na Zapadnu Bosnu, Liku, Kordun i Baniju. Ali je razvoj oružanog ustanka u Sloveniji i osobito u oblasti Notranjskog i Dolenjskog, do koga je došlo u proljeće 1942, primorao Talijane da odmah poslije ofanzive u Istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, koncentrišu snage za operacije u tim oblastima. Ova ofanziva počeće uljeto 1942 i sastavni je dio Treće neprijateljske ofanzive.

marta 1942 (AVII, reg. br. 2295). Tim sporazumom voda četnika pukovnik Bajo Stanišić se obavezao »da će voditi beskompromisnu borbu protiv komunizma i komunista u Crnoj Gori«, da će »biti u stalnom kontaktu sa glavnom komandom italijanskih trupa u Crnoj Gori za sve sporazume o izvođenju zajedničke akcije u borbi protiv komunizma u Crnoj Gori«, da će »italijanske trupe održavati red i poredak u varošima, a po selima ovaj zadatak ostavlja se Crnogorskim nacionalistima« itd. (iz »Izjave Odbora crnogorskih nacionalista« date 6 marta 1942 u Podgorici — AVII, reg. br. 2294).

Sporazum iste sadržine zaključen je između četnika iz okoline Mrkonjić-Grada i Banje Luke i ustaške vlasti 27 aprila 1942 (AVII, reg. br. BH-X-662).

Dvadesetog maja 1942 postignut je sporazum između ustaške vlasti s jedne i pretstavnika ozrenskih i majevičkih četnika s druge strane, koji je zatim dopunjena odredbom da se važnost ovog sporazuma proteže i na njemačke i talijanske trupe (AVII, reg. br. BH-X-931).

Pošto su ustaške vlasti potpisale slične sporazume sa svim četničkim komandama u Bosni, uslijedio je 24 jula 1942 raspis »Glavnog stana poglavnika« o razgraničenju područja između četničkih i ustaško-domobranksih snaga (Zbornik IV/6, 153). Razumije se da su Nijemci odobravali ove sporazume, jer se radilo o njihovom okupacionom području, na kome su oni razgovore sa četnicima prepustili ustaškoj administraciji. Oni su neposredno vodili razgovore sa četnicima samo ako to ovi izričito traže (tako je napr., njemački potpukovnik Vist iz 718 divizije vodio 20 VII 1942 lično pregovore sa četničkim »vojvodama« u Tuzli, u kojima su oni, između ostalog, tražili da ustaše napuste Istočnu Bosnu i da je Nijemci povjere njima — Zbornik IV/6, 146).

U toku Treće ofanzive neke njemačke jedinice su razoružale pojedine četničke grupe, koje su ih dočekivale po selima i predavale oružje. Jedan dio četnika iz Srbije koji je prešao u Istočnu Bosnu i vodio borbu sa proleterskim jedinicama pobjegao je za vrijeme Treće ofanzive natrag u Srbiju. (Izvještaj komandanta grupe četničkih odreda od 6 maja 1942, AVII, reg. br. BH-V-1936).

2. — Dejstva Udarne proleterske grupe u Istočnoj Bosni i namjere CK KPJ i Vrhovnog štaba za prodor u Srbiju

U toku Druge neprijateljske ofanzive, januara 1942., Vrhovni štab se sa 1 proleterskom brigadom povukao južno od linije Sarajevo — Višegrad i smjestio se u Foču. Odavde se neposrednije povezao sa partizanskim snagama u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku. Foča je uskoro postala politički i vojni centar nove, prostrane slobodne teritorije u pomenutim oblastima. CK KPJ i Vrhovni štab su ovdje donijeli već izložene odluke političkog i vojnog karaktera i prenosili ih na rukovodstva NOP u zemlji, stim što su sami neposredno učestvovali u njihovom sprovođenju na slobodnoj teritoriji Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Istočne Bosne.

Okupator je u toku svoje Druge ofanzive postigao značajne rezultate. Istina, on nije uspio uništiti mjesne ustaničke snage niti 1 proletersku brigadu, što mu je bio cilj, ali je, zbog izdajničkog držanja četnika, njegova ofanziva imala za posljedicu veoma ozbiljno previranje u partizanskim odredima Istočne Bosne, kolebanje i osipanje boraca, pa i njihovo djelimično prelaženje na stranu četnika. U početku ove ofanzive četničke komande, u koje su ušli oficiri poslati iz Srbije od Draže Mihailovića, izdale su ranije citirane naredbe da niko ne smije pružati otpor njemačkim jedinicama, već ih propustiti preko svoje teritorije, jer oni ne idu protiv četnika, već samo protiv komunista. Razumije se da je ovo, pored strahovitog terora koji su sprovodile njemačke i ustaške jedinice nad narodom, osobito tamo gdje im je pružen otpor, imalo veoma negativne posljedice na zaostali seljački elemenat ove oblasti. Koristeći ofanzivu četnici su proširili svoj uticaj na čitavu teritoriju i postavili svoje komande nad mnogim dotada ustaničkim jedinicama, ukinuli ranije izabrane narodnooslobodilačke odbore po selima, ovštinama i srezovima i postavili stare organe vlasti sa četničkim pozadinskim komandama, razvijajući bjesomučnu propagandu protiv komunista i partizana. Najjače svoje uporište bili su stvorili u rejonima Vlasenice, Drinjače, Srebrenice, Han-Pijeska i Bratunca, naslanjajući se neposredno na odrede Draže

Mihailovića preko Drine u Srbiji. Bili su prodri i na Romaniju, Jahorinu i u rejon Kalinovika i uspjeli ozbiljno pokolebiti mjesne partizanske odrede.

U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku situacija se takođe zaoštravala jer su i ovdje talijanske okupacione snage sve više okupljale oko sebe četnike i u ovo doba zajedno sa njima vodile oštре borbe protiv mjesnih partizanskih odreda. Ali situacija nije bila kritična. Kurs na formiranje pokretnih udarnih bataljona obezbijedio je da se stvori dosta jako borbeno jezgro, pomoću koga su glavni štabovi za Crnu Goru i Sandžak i Operativni štab za Hercegovinu stabilizovali situaciju i spriječili dalje jačanje četnika i njihov razoran uticaj na mjesne partizanske snage.

CK KPJ i Vrhovni štab su već u toku Druge neprijateljske ofanzive uočili da je situacija u Istočnoj Bosni, uslijed izdajničkog rada četnika, kritična, ali da bi se baš sada, kada su četnici jasno ispoljili takav svoj stav, mogli relativno brzo razgolitili pred narodom kao sluge okupatora.

CK KPJ je u ovoj situaciji pridavao poseban značaj Istočnoj Bosni i zbog Srbije. Uslijed neprijateljske ofanzive i povlačenja glavnine srpskih partizanskih snaga i velikog dijela partiskih i vojnih kadrova, situacija se u Srbiji pogoršala. Pridajući prvorazredni politički i strategiski značaj Srbiji, CK KPJ i Vrhovni štab nikako nisu mogli da se pomire sa takvom situacijom i bili su spremni da intervenišu snagama kojima su ovdje raspolagali, kako bi podržali jako oslabljene mjesne snage u Srbiji, koje su se borile pod vanredno teškim uslovima. Za najpodesniju oblast iz koje bi se moglo intervenisati u Srbiji oni su smatrali Istočnu Bosnu i zbog toga su težište svojih napora odmah poslije Druge neprijateljske ofanzive usmjerili na nju.

Bilo je odlučeno da se dovoljno jakim oružanim snagama najprije očisti od četnika, ustaša i domobrana teritorija Glasinca, a zatim da se razbiju glavna četnička uporišta u rejonima: Han-Pijesak, Vlasenica, Drinjača, Srebrenica i Bratunac. Pošto se ovlada čitavom ovom teritorijom, riješeno je da se kroz duži period sprovodi intenzivan politički rad sa narodom u cilju tumačenja oslobođilačke i revolucionarne linije KPJ, praktičnog sprovodenja mjera

na obnavljanju i jačanju narodnooslobodilačkih odbora i stvaranja masovnih političkih organizacija i da se odmah pristupi obnavljanju i učvršćenju mjesnih oružanih snaga. U tom smislu izdate su direktive PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavnom štabu.

1 marta je od snaga koje su se povukle iz Srbije, a nisu ušle u 1 proletersku brigadu, formirana odlukom Vrhovnog komandanta 2 srpska proleterska brigada. Od nje i tri bataljona 1 proleterske brigade Vrhovni komandant je formirao *Udarnu proletersku grupu* i početkom marta izdao joj detaljnu direktivu za dejstva u cilju čišćenja navedene teritorije. U toj direktivi Vrhovni komandant posebno ističe političku ulogu koju treba da odigra ova grupa svojim pravilnim nastupom i organizovanjem političkog rada u narodu i sa borcima. Očekivalo se, naime, da četnici neće biti u stanju da pruže snažniji otpor proleterskim jedinicama i da će se uloga tih jedinica prvenstveno ogledati u organizovanju masovnog političkog rada u narodu i rada na reorganizaciji i vojno-političkom učvršćenju mjesnih jedinica.⁶⁰

Odluka CK KPJ i Vrhovnog štaba da se od ustaničkih boraca, koji su u toku neprijateljskih ofanziva i razornog djelovanja četnika bili pokolebani, formiraju dobrovoljački odredi, kao teritorijalne jedinice u koje bi ulazili borci koji nisu bili spremni da stupe u partizanske redove i vode bespoštenu borbu protiv okupatora, trebalo je da se sproveđe u toku ove ofanzivne akcije Udarne proleterske grupe. Formiranju ovih dobrovoljačkih jedinica pristupilo se već u drugoj polovini januara na terenu južno od linije Sarajevo — Višegrad, da bi se postepeno nastavilo, ukoliko Udarna proleterska grupa bude prodirala dublje na sjever. Tako su krajem januara i u toku februara formirani *Jahorinski, Rogatički, Fočanski i Drinski dobrovoljački odred* sa po

⁶⁰ Naredenja Vrhovnog štaba od 3. III Oper. štabu za Istočnu Bosnu, Zbornik II/3, 7 i 2 prolet. brigadi, isto, dok. br. 8; naredenje Vrhovnog štaba od 4. III Oper. štabu za Istočnu Bosnu, isto, dok. br. 13 i 2 prolet. brigadi od 4 III, isto, dok. br. 15; naredenje Vrhovnog štaba od 5. III, 3 bat. 1 prolet. brigade, isto, dok. br. 17; naredenje Vrhovnog štaba od 6 III, 1 prolet. brigadi, isto, dok. br. 21.

tri do četiri bataljona. Obnovljen je i Romaniski partizanski odred, tako da je sada imao 3 partizanska i 4 dobrovoljačka bataljona.

Prvih dana marta otpočele su ofanzivne akcije Udarne proleterske grupe najprije na području Glasinca, Rogatice i Višegrada pa su se uskoro prenijele na sjever. Sredinom marta četnici su bili razbijeni i oslobođena su mjesta Vlasenica, Srebrenica, Drinjača i Bratunac. Četnički oficiri dijelom su izginuli, a dijelom prebjegli u Srbiju pošto su se uvjerili da mjesne ustaničke snage neće da vode borbu protiv partizana. Na ovom terenu formirani su *Vlasenički* i *Srebrenički dobrovoljački odred* od po tri bataljona. Ovih dana formirani su u Istočnoj Bosni od odabranih boraca prvi udarni bataljoni, koji su sarađivali sa Udarnom proleterskom grupom.

Tako je ubrzo proširena slobodna teritorija daleko na sjever sve do Zvornika, a preko *Birčanskog partizanskog odreda*, *Partizanskog odreda »Zvijezda«* i *Zeničkog partizanskog odreda* do doline Spreče i ka Zenici. Nekoliko izolovanih neprijateljskih garnizona (u Rogatici, Kladnju Han-Pijesku i Varešu) bilo je sve što je neprijatelj držao na tom terenu. Partizani su široko izbili na Drinu i time stvorili povoljne uslove za prodiranje u Srbiju. Na ovoj slobodnoj teritoriji razvio se intenzivan politički rad u vojsci i narodu.⁶¹

Ali je planove CK KPJ i Vrhovnog štaba za prodor u Srbiju uskoro omela nova — po redu treća, neprijateljska ofanziva. Njene razmjere ukazaće na krajnju riješenost njemačkog okupatora da spriječi akcije naših snaga prema Srbiji i CK KPJ i VŠ će se odlučiti da privremeno odustanu od svoga plana kako bi težište svojih napora usmjerili u sasvim drugom pravcu.

⁶¹ Izveštaj delegata VŠ. S. Vukmanovića od 10 III Vrhovnom komandantu, Zbornik II/3, 35; Pismo druga Tita od 11 III drugu M. Pijade, — isto, dok. br. 36; naređenja Vrhovnog komandanta delegatu VŠ S. Vukmanoviću od 12 III — isto, dok. br. 41 i Udarnoj prolet. grupi od 13 III — isto, dok. br. 42; naređenje Vrhovnog štaba od 13 III o obrazovanju Rogatičkog dobrovoljačkog odreda; naređenja Vrhovnog štabu štabu Udarne proleterske grupe od 15 i 16 III — isto, dok. br. 50 i 51; izvještaji delegata VŠ S. Vukmanovića od 18 III Vrhovnom komandantu, Zbornik IV/4, 33 i bez datuma, Zbornik II/3, 70.

3. — Obostrane snage pred početak ofanzive i plan neprijatelja

U Istočnoj Bosni, poslije akcije ustaške »Crne legije« i dijelova njemačkog 737 puka 717 divizije iz Kladnja i Zvornika, dijelovi Udarne proleterske grupe povukli su se početkom aprila na jug ka Glasincu i rijeci Prači, a Srebrenički i Vlasenički dobrovoljački odred su se uglavnom raspali. Jedan bataljon 2 proleterske brigade i dijelovi Drinskog dobrovoljačkog odreda blokirali su Rogaticu u kojoj su bila dva ustaško-domobrantska bataljona. Jahorinski, Fočanski, Drinski, Rogatički, Romaniski i Kalinovački dobrovoljački i partizanski odredi držali su položaj prema ustaškim posadama zapadno od planina: Treskavice, Bjelašnice i Igmana, prema Sarajevu, Kladnju i Višegradu, a djelovi Kalinovačkog odreda blokirali su Kalinovik. Brojno stanje pojedinih odreda kretalo se od 800 do 1.700 naoružanih boraca, ali su to još uvijek bile jedinice slabe borbene vrijednosti uslijed kolebanja i previranja do koga je u njima ranije došlo i koje nije moglo biti za ovo kratko vrijeme otklonjeno.

U Hercegovini u ovo doba dejstvuju Sjevernohercegovački i Južnohercegovački partizanski odred pod komandom Operativnog štaba za Hercegovinu. Njihove su snage raspoređene na čitavoj teritoriji Hercegovine, a težište akcija bilo im je duž komunikacija. Talijanske snage i četnici držali su veća mjesta, a ostalu teritoriju kontrolisali su partizani. U ovo doba hercegovačke snage prenose svoje akcije na jug ka Metkoviću i Dubrovniku i postižu niz uspjeha duž željezničke pruge Mostar — Dubrovnik. Sprovodeći direktivu Vrhovnog štaba, Operativni štab za Hercegovinu i štabovi partizanskih odreda su do sredine aprila formirali više udarnih bataljona.

U Crnoj Gori su u ovo doba postojali sljedeći partizanski odredi: Lovćenski, Komski, Nikšićki, Zetski i Durmitorski, svi pod komandom Glavnog štaba za Crnu Goru. Glavne snage ovih odreda nalazile su se već duže vrijeme u teškim frontalnim borbama sa četnicima i talijanskim dijelovima na liniji Mojkovac — Kolašin — Rovca. Početkom aprila su četnici i Talijani sa ovog fronta preuzimali snažnije napade sa ciljem da ovladaju masivom pl.

Sinjajevine i mjestima Šavnikom i Žabljakom. Istočnije od pomenutog fronta nije bilo partizanskih snaga i taj je dio Crne Gore bio pod kontrolom četnika i Talijana. Lovćenski odred vodio je borbe u oblasti Cetinje—Grahovo—Danilovgrad. Skoro sve snage ovih odreda bile su već reorganizovane i formirane u pokretne udarne bataljone.

U Sandžaku su pod komandom Glavnog štaba za Sandžak dejstvovali Pljevaljski i Bjelopoljski partizanski odred i dva samostalna bataljona — Mileševski i Zlatarski. U ovo doba glavni dio ovih snaga bio je orijentisan ka Pljevljima i gornjem toku Lima, gdje je saradivao sa crnogorskim partizanima u rejonu Mojkovca.⁶²

Okupatorske i kvislinške snage u južnom dijelu Istočne Bosne, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku bile su u ovo doba veoma znatne. Na polaznim rejonima za operaciju ka jugu, na liniji Sarajevo—Han Pijesak—Drinjača i na desnoj obali Drine, bili su koncentrisani njemačka 718 divizija i 737 puk 717 divizije, kao i 8—10 ustaško-domobranskih bataljona. Na teritoriji Hercegovine, uključujući jadransku obalu od Metkovića do Boke Kotorske, bile su raspoređene divizije talijanskog 6 korpusa: »Mesina« (Messina), »Kačatori dele Alpi« (Cacciatori delle Alpi), »Murđe« (Murge), »Marke« (Marche), »Taurinenze« (Taurinenze) i »Emilia« (Emilia). One su držale veća mjesta u Hercegovini i na obali i nastojale da obezbijede komunikacije, koje su ugrožavali hercegovački partizani. Pored ovih snaga, u Hercegovini su bili raspoređeni i dijelovi 16 domobranske divizije i sada već dosta znatne snage hercegovačkih četnika.

U Crnoj Gori i Sandžaku nalazile su se talijanske snage pod nazivom »Trupe di Montenegro« sa divizijama »Pusterija« (Pusteria), »Venecija« (Venezia), »Taro«, »Ferrara« (Ferrara), »Alpi Graje« (Alpi Graie) i »Pulje« (Puglie). Glavnina snaga ove posljednje bila je raspoređena u Gusinju, Playu, Peći i Prizrenu. Glavnine ovih divizija bile su dislocirane po garnizonima oko slobodne teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku: u Pljevljima, Prijepolju, Bijelom Polju, Andrijevici, Beranima, Brodarevu, Nikšiću, Čevu, Rijeci Crnojevića i dr. ili neposredno na položajima prema

⁶² Podaci o partizanskim snagama uzeti su iz Zbornika II/4 i III/3.

partizanima Crne Gore i Sandžaka. Zajedno sa talijanskim snagama nalaze se u neprekidnim borbama protiv partizana brojne snage crnogorskih četnika.⁶³

Nigdje u Jugoslaviji nije u ovom periodu bilo više neprijateljskih snaga koncentrisanih na ovako relativno maloj prostoriji: 12 kompletnih talijanskih pješadijskih divizija, 1 kompletna njemačka divizija i jedan njemački puk, do dvije domobransko-ustaške divizije i dosta jake snage četnika. Talijanske i njemačke snage bile su ojačane jedinicama rodova i službi. Bilo je tu sigurno oko 200.000 neprijateljskih vojnika potpuno naoružanih i opremljenih, prema 8—10.000 partizanskih boraca i 4—5.000 boraca dobrovoljačkih odreda naoružanih skoro isključivo puškama i puškomitrailjezima sa malim količinama municije i sa vrlo oskudnim sredstvima za ishranu, odjeću, njegu i liječenje ranjenika itd. i, što je najgore, sa skoro nikakvim perspektivama da se svi ti problemi na ovom siromašnom, planinskom terenu ublaže.

Komandant borbene grupe »Bader« razradio je plan prve zajedničke operacije prema osnovnoj zamisli koja je određena u Opatiji. Prema tom planu njemačka 718 divizija, jedan bataljon iz 737 puka njemačke 717 divizije i 8—10 ustaško-domobranskih bataljona imali su da sa linije Sarajevo — Han Pijesak — Zvornik preduzmu koncentrično nastupanje ka rejonu Rogatice sa zadatkom da nabace partizane na rijeku Praču i Drinu; ostatak 737 puka imao je da posjedne desnu obalu Drine i spriječi prebacivanje partizana u Srbiju, talijanska divizija »Taurinenze« imala je da preduzme nastupanje iz rejona Sarajeva pravcem Trnovo — pl. Jahorina, divizija »Kačatori dele Alpi« pravcem Nevesinje — Kalinovik i prema Foči i »Pusterija« pravcem Pljevlja — Čajniče — Goražde. Cilj operacije bio je da se partizani opkole, sabiju na što manji prostor i tu unište. Sa planom su se složili i njemački komandant Jugoistoka i komandant talijanske 2 armije.

⁶³ Podaci o neprijateljskim snagama iz rada Vishaupta, dnevnik izvještaja neprijateljskih jedinica za april (AVIH, k. 9), i pregleda oružanih snaga okupatora u Jugoslaviji (rad Vojnoistoriskog instituta objavljen u Vojnoistor. glasniku 3 i 4/1952).

a) *Prva faza — povlačenje partizanskih snaga
južno od linije Ustiprača — Sarajevo*

U neprijateljskom taboru nije išlo sve prema planu. Talijani su radili veoma traljavo. Njima se nikako nije ginulo, a sa partizanima su imali tako loša iskustva da su se već stvarno bili odrekli ranijih iluzija o njihovom uništenju i sve su više i u praksi pokazivali spremnost da prikupe u većim centrima svoje okupacione jedinice, da ih dobro snabdiju svim potrebama i te centre pomoći čelika i betona pretvore u tvrđave iz kojih bi se ograničili na odbranu. Kada su u četnicima otkrili svoga iskrenog saveznika, odlučili su da ulože krajnje napore kako bi tu »kraljevu vojsku u otadžbini« angažovali u ofanzivnim operacijama protiv partizana, dajući im oružje, municiju, hranu, lire, komandante i sve drugo samo da bi od njih stvorili sebi zamjenu u borbi protiv partizana. Zato su bili spremni da svaki napad četnika na partizane potpomognu najizdašnije svojom avijacijom, artiljerijom i tenkovima — onim sredstvima, dakle, kojima partizani nisu imali mnogo šta da suprotstave.

Bez obzira na »svečano« primljenu obavezu u Opatiji, komanda talijanske 2 armije izvijestila je komandanta borbene grupe »Bader« da njene 3 divizije neće biti spreme da otpočnu dejstva 15-og, već negdje oko 25 aprila. To su pravdali time što njihove dvije divizije koje su imale da dejstvuju — jedna iz prostora Sarajeva, a druga iz Nevesinja, nisu mogle biti u Hercegovini na vrijeme smjenjene, jer se sa prebacivanjem divizija iz Italije za njihovu smjenu zakasnilo »uslijed podmorničke opasnosti« na Jadranu. Poslije 15 aprila oni su sporost u prikupljanju svojih divizija pravdali time što one na maršu ka svojim koncentraciskim prostorijama vode teške borbe sa partizanima, pa ih to zadržava⁶⁴.

Njemački komandanti su, međutim, ispoljavali krajnju riješenost da se predviđena operacija izvede na vrijeme i po planu tako da su, konačno, preduzeli nastupanje svo-

⁶⁴ Vishaupt.

jem snagama prije nego što su se talijanske snage koncentrisale, jer više nisu smjeli otezati, pošto su im pretstojale i operacije na Bosansku Krajinu, Kordun i Baniju, na kojima je uporno insistirao komandant Jugoistoka.

Ustaše su se pokazale najreynosnijim. »Crna legija« nije mogla otrpiti a da već početkom aprila ne pristupi sproveđenju svoga zadatka, pa je na svoju ruku prešla u napad ka Srebrenici, Vlasenici i Bratuncu. Kada je general Bader video da su ustaše ovladale ovim rejonom, on je 14 aprila izdao zapovijest 718 diviziji, 737 puku 717 divizije i grupi domobransko-ustaških bataljona, da pređu u nastupanje sa svojih polaznih položaja kako bi iskoristili uspjeh »Crne legije« i sprječili otstupanje partizana na jug, koje je već bilo uočeno. Ovaj general bio je sasvim riješen ne samo da ovlada teritorijom već da uništi na njoj partizanske snage, pošto mu je iskustvo pokazalo da samo osvajanje teritorije ne donosi konačne uspjehe. Sa njegovom inicijativom složio se i komandant Jugoistoka, stim što su požurivali Talijane da izvrše svoje zadatke i ne dozvole partizanima da se izvuku ispod udara otstupanjem na jug⁶⁵.

Tako je odmah otpočelo nastupanje njemačkih i ustaških snaga sa pravca Sarajeva, Olova, Han-Pijeska i Podžeplja. Sve snage imale su da nastupaju koncentrično prema blokiranoj Rogatici, čisteći teren ispred sebe. Dobrovoljački odredi su pružali neznatan otpor i uglavnom su se raspadali, djelimično se povlačeći na jug. Štabovi 1 i 2 proleterske brigade su po naređenju Vrhovnog štaba ostavili dio svojih snaga na položajima južno od komunikacija Sarajevo — Višegrad, sa zadatkom da u sadejstvu sa mjesnim partizanskim i dobrotoljačkim jedinicama zatvore pravce koji sa linije Sarajevo — Višegrad izvode na jug ka Foči, a dio su prebacili na desnu obalu Drine da u sadejstvu sa sandžačkim partizanima u rejonu Goražde—Čajniče sprječi prodror divizije »Pusterija« od Višegrada i Pljevalja ka Foči.

27 aprila su njemačke i ustaške kolone ušle u Rogaticu, a 30 aprila izbile na rijeku Praču, gdje su se zadržale.

⁶⁵ Vishaupt i dnevni izvještaj neprijateljskih jedinica za 22 aprila, arhiv VII, k. 9, reg. br. 22/1.

20 aprila otpočela je prodor i divizija »Pusterija«. 24 aprila ona je ovladala Čajničem, a 30-og i Goraždom. Djelovi 1 i 2 proleterske brigade pružali su joj organizovan i snažan otpor iznenadnim i smjelim noćnim protivnapadima. Kada su talijanske snage izbile u Goražde, proleterske jedinice zauzele su položaje južno od druma Goražde — Čajniče u cilju zatvaranja pravca ka Foči.

Divizija »Taurinenze«, koja je imala da nastupa iz Sarajevskog Polja pravcem Trnovo—Kalinovik—Foča i ne dozvoli izvlačenje partizana na zapad, završila je prikupljanje tek 27 aprila i do 1 maja nije ništa preduzimala. Divizija »Kačatori dele Alpi« takođe nije nastupala prema Kalinoviku, jer je komanda 6 korpusa izmijenila njen zadatak.

Partizani su 17 aprila bili zauzeli Borač, a zatim su razvili dejstva na jug vršeći pritisak na čitavoj liniji od Nevesinja do Gackog. Zato je diviziji »Kačatori dele Alpi« bilo naređeno da najprije očisti teren na pravcu Nevesinje — Gacko, gdje se angažovala vodeći borbe od 23 aprila do 2 maja, kada joj je naređeno da se pripremi za dejstva ka Kalinoviku.

Tako je propao njemački plan i operacija nije izvedena onako kako je zamišljeno. Partizani su se povukli južno od linije Sarajevo — Ustiprača bez pritiska sa zapada i juga. Njima je još uvijek ostao dosta širok manevarski prostor od rijeke Prače pa sve do Nevesinja i od linije Pljevlja—Goražde do Gackog.

Ne želeći da snage proleterskih brigada angažuje u frontalnim borbama protiv daleko nadmoćnijih njemačkih i ustaško-domobranksih jedinica, Vrhovni štab se morao odreći svoga plana stvaranja baze u ovom dijelu Istočne Bosne sa koje bi u povoljnem momentu prenio težiste dejstava u Srbiju, pa je naredio napuštanje nedavno oslobođene teritorije u Istočnoj Bosni. To je bio značajan uspjeh za neprijatelja, jer je bio u najvećem stepenu onemogućen i onaj intenzivni politički rad u narodu ovoga kraja i rad na učvršćenju mjesnih ustaničkih snaga.

Dobrovoljački odredi sjeverno od linije Sarajevo — Višegrad su se najvećim dijelom raspali. I prodor divizije »Pusterija« sa četnicima pravcem Pljevlja—Čajniče — Goražde i njihov pojačani pritisak od Pljevalja na jug

smanjio je manevarsku prostoriju sandžačkih partizana, uslovio njihovo izrazitije vezivanje za frontalne borbe u cilju odbrane slobodne teritorije južnog dijela Sandžaka i izvjesno, mada ne znatnije, kolebanje i previranje u partizanskim jedinicama. Prodor divizije »Kaćatori dele Alpi« pravcem Nevesinje — Gacko otežao je položaj hercegovačkih odreda utoliko što su bile otežane njihove veze sa centralnim dijelom slobodne teritorije i što se, pojačanom akcijom Talijana i hercegovačkih četnika, osjetilo dosta snažno kolebanje i previranje u pojedinim partizanskim bataljonima, a to će se pojačavati jačanjem aktivnosti neprijatelja u narednom periodu.

Za ovo vrijeme rastao je i pritisak četnika i Talijana na istočnoj i južnoj granici slobodne teritorije — na otsjeku Mojkovac—Kolašin—Nikšić. Danonoćne i najvećim dijelom frontalne borbe na ovom planinskom terenu sve su više iscrpljivale snage crnogorskih partizana koje su trpile surovu zimu i krajnju nestašicu u municiji, a inače slabo odjevene i još slabije hranjene u borbi protiv brojno daleko jačeg neprijatelja koji je u svakom pogledu bio u neuporedivo boljem položaju. Težnja da se brani preostali dio slobodne teritorije i žestina koja je posebno karakterisala borbu između crnogorskih partizana i četnika, uslovila je frontalne borbe koje su sada skoro sasvim isključile mogućnost primjene partizanskog načina ratovanja i prenošenja akcija na istok i jug u neprijateljsku pozadinu.

Položaj partizanskih snaga na preostalom dijelu slobodne teritorije od linije Sarajevo—Goražde—Pljevlja pa na jug ka Nevesinju, Gackom, Nikšiću i Mojkovcu pogoršavao se, prema tome, u svakom pogledu. Obroci mesa i hljeba, koji su bili skoro jedini artikli ishrane, iz dana u dan su se smanjivali. Rezerve su bile skoro neznatne i glad je najozbiljnije prijetila i narodu i partizanima. U borbama sa daleko nadmoćnjim snagama i posebno onima frontalnog karaktera, više se trošilo municije nego što se moglo zaplijeniti. Nestašica municije sve se više ispoljavala kao problem prvog reda. Već su sve češće pojedine jedinice napuštale položaje radi toga što su borci ostajali bez jednog metka. Bolnice su narastale. Na Pivskoj Planini prikupilo se u centralnoj bolnici već više stotina

ranjenika — velikim dijelom teških i nepokretnih. Pri planiranju daljih borbi moralo se računati na ograničene manevarske sposobnosti glavnine snaga jer je to sve više uslovjavala brojna i na ovakovom terenu vanredno teško pokretna bolnica.

b) *Druga faza — Povlačenje južno od linije Foča—Kalinovik*

Poslije povlačenja partizana na jug od linije Sarajevo—Ustiprača, sve partizanske snage naše su se u talijanskoj okupacionoj zoni. Zbog toga su se Talijani sada više zainteresovali za zajedničke operacije. Početni uspjesi divizija »Pusterija« i »Kaćatori dele Alpi«, povoljan raspored okupatorsko-kvislinških snaga oko slobodne teritorije na liniji Kolašin — Nikšić — Gacko — Nevesinje — Sarajevo — r. Prača — Goražde — Čajniče — Pljevlja, dosta masovno aktiviranje četničkih snaga i, najzad, vanredne teškoće s kojima su se borile partizanske jedinice, stvorili su povoljne uslove za nastavljanje neprijateljske ofanzive. Zbog toga su se talijanski i njemački komandanti dogovorili prvih dana maja da produže operaciju prema preostaloj slobodnoj teritoriji. Prema tom dogovoru izrađen je plan po kome je trebalo iz rejona: Gacko, Nevesinje, Sarajevo, Prača, Goražde, Čajniče izvršiti koncentrično nastupanje prema Foči, centru slobodne teritorije, uništavajući partizane u rejonu Kalinovik — Foča i nabacujući njihove ostatke na rijeke Pivu i Taru. Istovremeno su talijanske i četničke snage iz rejona: Pljevalja, Mojkovca, Kolašina, Rovaca, Nikšića, Čeva imale potiskivati partizane ka donjim tokovima Pive i Tare, gdje bi konačno bili opkoljeni i uništeni.

Koncentrično nastupanje njemačkih, talijanskih i kvislinških snaga otpočelo je 4 maja. Vrhovni štab je otkrio namjere neprijatelja i, s obzirom na veoma nepovoljan odnos snaga, odlučio je da jedinice ne ulaze u teške, frontalne odbrambene borbe već da, manevrišući i primjenjujući ofanzivnu partizansku taktiku, zadržavaju neprijatelja i nanose mu gubitke.

Pravac od Goražda i Čajniča, kojim je nastupala divizija »Pusterija«, zatvarala su četiri bataljona iz 1 i 2 proleterske brigade. Desno od njih pravce od Pljevalja na

jug zatvarale su sandžačke partizanske jedinice. Pravce iz doline rijeke Prače i preko pl. Jahorine kojim su nastupale snage 718 divizije i ustaško-domobranske jedinice zatvarala su četiri bataljona 1 i 2 proleterske brigade sa dijelovima Drinskog, Romaniskog i cijelim Jahorinskim dobrovoljačkim odredom. Pravce iz Sarajevskog Polja drumom ka Trnovu i preko pl. Igman, kojima je nastupala divizija »Taurinenze«, zatvarao je Kalinovački partizanski odred. Pravce iz Nevesinja i Gackog, kojima je nastupala divizija »Kaćatori dele Alpi« i hercegovački četnici, zatvarale su snage Sjeverohercegovačkog odreda.

Izvršujući direktivu Vrhovnog štaba naše su jedinice ometale nastupanje neprijatelja zasjedama i noćnim protivnapadima. Naročito su uspješne noćne protivnapade izveli bataljoni proleterskih brigada na dijelove divizije »Pusterija« u rejonu Čajniča i Goražda. Poslije 6 dana borbi neprijateljske kolone sa sjevera probile su se u toku 10 maja u Foču, a do 12 maja spojile su se kolone divizija »Taurinenze« i »Pusterija« u rejonu Foča — Kalinovik, a nešto kasnije probila se i kolona divizije »Kaćatori dele Alpi« pravcem Nevesinje — Kalinovik. Po naređenju od 8 maja 2 proleterska imala se poslije gubitka Foče razmjestiti u rejon s. Zavajit — s. Čelebić — s. Meljak, a 1 proleterska sa ostacima partizanskih i dobrovoljačkih mjesnih jedinica u rejon s. Miljevina — s. Zakmur — s. Vrbica. Dijelovi Kalinovačkog, Jahorinskog i Romaniskog odreda su, po naređenju Vrhovnog štaba, ostali u pozadini neprijateljskih kolona na svom terenu. Veliki broj boraca dobrovoljačkih odreda se pokolebao i otišao kućama, gdje se krio od okupatora.

Sljedeći zadatak 1 i 2 proleterske brigade bio je da ne dozvole brz prodor neprijatelja ka Zelengori, Pivi i Tari.

Hercegovački udarni bataljoni su za ovo vrijeme uspješno odbijali napade četnika i Talijana iz Gatačkog Polja ka izvornom dijelu Sutjeske. Kada je u toku 9 maja neprijatelj od Nevesinja i Kifinog Sela ugrozio izvorni dio Neretve i pokolebao odbranu dijelova Sjeverohercegovačkog odreda, formirana je — po naređenju Vrhovnog štaba — grupa od jednog bataljona 2 proleterske brigade i dva preostala bataljona Kalinovačkog odreda, sa zadatkom

da na liniji s. Borija — s. Mjedenik organizuje zaštitu sa ovog pravca. Tako je poslije gubitka Foče ostala pod kontrolom partizanskih snaga teritorija južno od linije Kalinovik — Foča do izvornog dijela Neretve i Sutjeske.

Istovremeno sa napadima ka Foči četnici su, ojačani Talijanima, preduzeli napade sa linije Mojkovac — Kolašin — Rovca — Nikšić — Ubli — Čevo. Na čitavom frontu došlo je do vanredno žilavih borbi u kojima su naizmjenično preuzimale inicijativu čas jedna čas druga strana. U vremenu od 4 do 8 maja slomljeni su napadi četnika na liniji Kolašin — Mojkovac, pa su partizanske snage prešle 9 maja u protivnapad, odbacile četnike i zauzele Mojkovac. Na liniji Nikšićka Župa — Nikšić — Čevo — Ubli četnici i Talijani su 5 maja prešli u napad, ali nisu postigli značajnije uspjehe, sem što su osvojili nešto terena u pravcu Grahova gdje su zaustavljeni.

U južnom dijelu Hercegovine partizanske snage izvode za to vrijeme uspješne ofanzivne akcije na komunikacije i osobito na željezničku prugu Mostar — Dubrovnik, što je otežavalo svaki manevar talijanskim snagama i, pogotovo, snabdijevanje jedinica.

c) Treća faza — borbe protiv Talijana i četnika u drugoj polovini maja

Uspješno izvlačenje glavnine partizanskih snaga iz rejona Trnovo — Goražde — Foča — Kalinovik, snažan otpor crnogorskih partizana četnicima i Talijanima i ofanzivna aktivnost hercegovačkih partizana u južnom dijelu Hercegovine, natjerali su Talijane da se još odlučnije angažuju protiv glavnine partizanskih snaga oko Vrhovnog štaba. U tome su im išli na ruku mnogobrojni faktori: sve manja partizanska slobodna teritorija, na kojoj su bile prikupljene sve partizanske snage izuzev bataljona Južnohercegovačkog odreda, planinski teren ispresijecan dubokim kanjonima koji su onemogućavali manevar partizanskim jedinicama, nestaćica namirnica i municije i skoro nikakva perspektiva da ih partizani ovdje nabave, i velika i teško pokretna bolnica.

Sredinom maja Talijani su odlučili da sa linije Pljevlja — Mojkovac — Kolašin — Nikšić — Bileća preduzmu koncentrično nastupanje ka Pivskoj Planini i tromeđi

Bosne, Hercegovine i Crne Gore i da u rejonu donjih tokova Pive i Tare, planina Maglića i Zelengore unište glavninu partizanskih snaga, stim što bi pomoćne snage posjele zaprečnu liniju Foča — Kalinovik — Ulog sa zadatkom da spriječe izvlačenje partizana na sjever. Za nadiranje od Mojkovca, Kolašina i Nikšića Talijani su, pored četničkih snaga, angažovali i dijelove svojih divizija »Taro«, »Ferara« i »Alpi Graje«. Međutim, uslijed aktivnosti hercegovačkih partizana u južnoj Hercegovini, komanda 6 korpusa je 17 maja izvukla diviziju »Kačatori dele Alpi« iz borbi sjeverno od Gackog i ka Zelengori i angažovala je zajedno sa divizijama »Murde« i »Marke« u ofanzivi protiv hercegovačkih partizana južno od linije Nevesinje — Gacko pa sve do jadranske obale. Divizije »Pusterija« i »Venecija« imale su da ovladaju preostalom slobodnom teritorijom Sandžaka i nabace sandžačke partizane na Taru.

Tako su se sredinom maja ponovo razvile teške, frontalne borbe osobito na pravcima koji od Mojkovca i Kolašina izvode na planinu Sinjajevinu, od Nikšića ka Šavniku i planini Goliji i od Pljevalja ka rijeci Tari. Pritisnute sa svih strana, partizanske snage davale su krajnje požrtvovan otpor neuporedivo nadmoćnjem neprijatelju, prelazeći često u protivnapade. Ali su danonoćne višemjesečne borbe već sasvim osjetno iscrple njihove snage, jer se svaka jedinica borila bez smjene i odmora, sa najminimalnijim količinama hrane i municije. Iscrpenost se najprije osjetila na crnogorskim bataljonima koji su već mjesecima vodili teške frontalne borbe na kolašinskom frontu. Njihov primjer je jasno pokazao da malobrojne slabo naoružane i još slabije snabdjevane partizanske jedinice ne mogu primati frontalne borbe, a da se to na njih ne odrazi negativno u svakom pogledu.

Oko 20 maja, poslije višednevnih napada pojačanih talijansko-četničkih snaga, partizanske jedinice na kolašinskom frontu pokazivale su znake krajnje iscrpenosti. Odbijajući u nekoliko navrata zahtjev Glavnog štaba Crne Gore za angažovanjem glavnine proleterskih brigada na ovom frontu i ocjenjujući već u više mahova tamošnje borbe besmislenim, Vrhovni komandant je 21 maja izdao naređenje za napuštanje kolašinskog fronta i povlačenje

jedinica ka Durmitoru gdje bi se sredile i odmorile, zatvarajući zasjedama, noćnim prepadima i bočnim napadima samo najvažnije pravce ka Pivskoj Planini.

I na svim drugim pravcima su se partizanske snage, pružajući žilav otpor, postepeno povlačile. Sa pravca Nikšića neprijateljske kolone prodrtle su do 27 maja pred Šavnik, a 30 maja su zauzele ovo mjesto. Istog dana neprijatelj koji je nastupao od Kolašina preko pl. Sinjajevine ušao je u Žabljak. Druge neprijateljske kolone iz Nikšića năpadale su istovremeno ka s. Brezni i u pravcu pl. Golije u težnji da se probiju u Gatačko Polje i tu spoje sa snagama iz Hercegovine. Na liniji pl. Golija, s. Brezna ovim snagama su se uspješno suprotstavljeni Nikšićki i Zetski partizanski odred sve do prvih dana juna.

25 maja četnici su zauzeli Banjane, pa je Lovćenski partizanski odred bio primoran na povlačenje od Grahova i Vilusa prema Velimlju, jer mu je prijetilo otsijecanje od glavnine. Četnici su na ovom terenu organizovali pučeve u nekim jedinicama, postižući znatne rezultate u ovlađivanju slobodnom teritorijom i unošenju kolebanja i dezorganizovanja u vojsku i narod. Sandžačke partizanske snage su se u to vrijeme, potiskivane od nadmoćnog neprijatelja sa linije Boljanići—Pljevlja—Đurđevića Tara, povlačile na zapad ka Čelebiću. Do 30 maja neprijatelj je izbio na istočne padine planine Ljubišnje.

23 maja otpočela je i ofanziva talijanskih snaga u Hercegovini. Prisustvo tri bataljona 1 proleterske brigade koje je Vrhovni komandant uputio sredinom maja u Hercegovinu da podrže mjesne partizanske jedinice, dalo je značajne rezultate. Ali su prvih dana juna ovi bataljoni bili prebačeni ka pl. Goliji odakle je prijetila opasnost prodora neprijatelja od Nikšića ka Gatačkom Polju. Poslije toga su hercegovački partizani, pritisnuti neuporedivo nadmoćnjim talijanskim snagama, došli u tešku situaciju. Pod uticajem događaja u Crnoj Gori, nastalo je teško stanje i u njihovim jedinicama, a četnici su, izvodeći pučeve i vršeći svoju razornu propagandu, pri čemu su koristili ne samo prijateljski stav talijanskog okupatora nego i izvjesne političke pogreške rukovodstva NOP u Hercegovini, znatno doprinijeli demoralisanju i kolebanju velike mase boraca, tako da su se samo najsvjesniji parti-

zanski borci povlačili na sjever, probijajući se pod najtežim uslovima u sastav glavnine.⁶⁶ Jedino je na sektoru Kalinovik — Foča vladalo u to vrijeme zatišje, jer neprijatelj nije ništa ozbiljnije preduzimao sa ovih pravaca.

5. — Odluka Vrhovnog komandanta za stvaranje grupe proleterskih brigada

Već poslije 20 maja u Vrhovnom štabu, uprkos snažno ispoljenih tendencija odozdo da se na svaki način i upravo grčevito brani posljednji komad slobodne teritorije i uprkos velikih teškoća koje su nastale povlačenjem mjesnih snaga sa njihove teritorije, bio je zauzet sasvim jasan stav da se pri ovakvom odnosu snaga i cijelokupnoj situaciji u kojoj su se našle partizanske jedinice ne može računati sa odbranom slobodne teritorije, jer bi takav kurs konačno

⁶⁶ Na taj način obistinila su se predviđanja koja je jedna grupa instruktora CK KPJ dala u svom izvještaju CK KPJ od 19 maja (arhiv CK SKJ, reg. br. 747) obilazeći u toku maja Hercegovinu:

»Imali smo prilike da se iz prakse u radu Operativnog štaba (Za Hercegovinu — primjedba P. M.) još više uverimo koliko su opasna i štetna skretanja u radu kako same partiske organizacije, tako naročito Operativnog štaba, koji je, u celini, izgubio donekle svest o rukovodećoj ulozi partije u našoj borbi... Umesto da se partiska organizacija nalazi iznad svega, Operativni štab je do sada bio sve. To je imalo za-posledicu da je čitavom životu i radu partije u celini dat vojnički pečat.

... Ustanak koji se razvija sve više i više nije rezultat i rada partije u masama već uglavnom vojničkih uspeha kojih je ovde dosta bilo, te postoji opasnost da u jednom određenom momentu sve to prsne...« (podvukao P. M.).

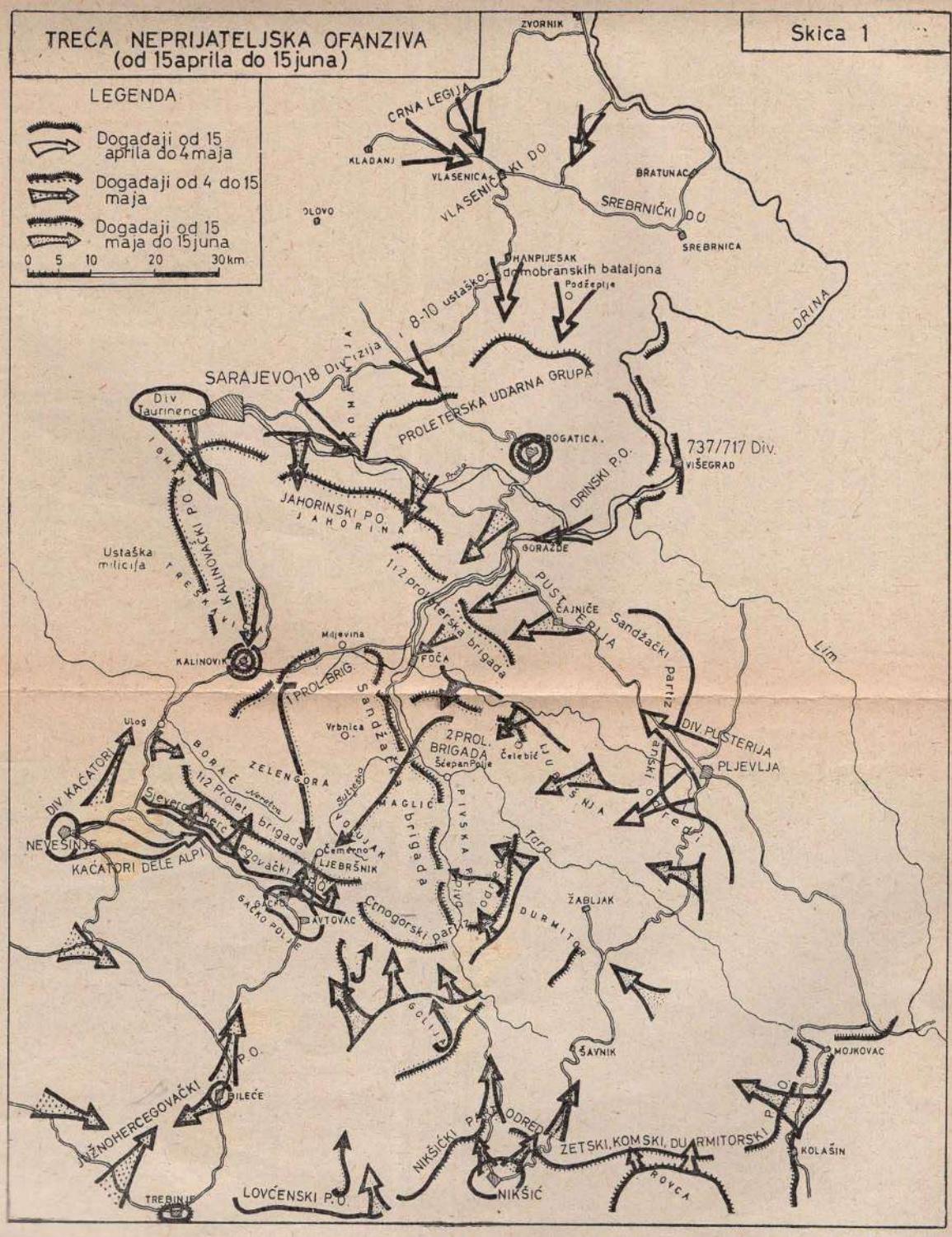
Više dokumenata govori o akciji četnika, o uspjehu njihovih pučeva i pobuna u Hercegovini i Crnoj Gori. U svom pismu drugu Titu A. Ranković piše 24 maja o četničkom puču u selu Zakmuru (Zbornik II/2, 76); Blažo Jovanović u izvještaju Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku 27 maja (Zbornik III/3, 141) i Glavni štab za Crnu Goru i Boku u izvještaju Vrhovnom štabu 30 maja (isto, dok. br. 157) govori o četničkom puču na planini Goliji; vijesti o razbijanju partizanskih jedinica u Hercegovini i o pobuni četnika nailazimo u pismu komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 9 juna svome Glavnom štabu (isto, dok. br. 186).

TREĆA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA
(od 15 aprila do 15 juna)

Skica 1

LEGENDA

- Dogadjaji od 15 aprila do 4 maja
 - Dogadjaji od 4 do 15 maja
 - Dogadjaji od 15 maja do 15 juna
- 0 5 10 20 30 km

doveo do razbijanja partizanskih jedinica.⁶⁷ Ali se sada više nije moglo »iščeznuti« sa tog parčeta ugrožene teritorije. Radilo se o 600 ranjenika i bolesnika koji su bili u centralnoj bolnici na Pivskoj Planini i koje nije bilo moguće na ovom divljem i surovom terenu brzo i lako evakuisati.⁶⁸ A sem toga, Vrhovni komandant je ovdje raspolagao samo sa dvije pokretne i snažne, dobro organizovane i već dovoljno iskusne jedinice — 1 i 2 proleterskom brigadom. Ostale snage bile su rasparčane po bataljonima i odredima, nedovoljno organizovane, nepripremljene za pokretne borbe, sa još mnogo elemenata teritorijalne ograničenosti, zahvaćene manje ili više, uslijed nevjerovatno teških uslova života i borbe i četničke propagande, previranjem i kolebanjem. I, najzad, sada se više nije moglo tako jednostavno odlijeptiti od neprijatelja koji nadire sa svih strana i teži da pocijepa te jedinice i razbije ih. Zbog svega toga trebalo je organizovati zaštitničke borbe i na taj način stvoriti dovoljno vremena za evakuaciju bolnice i reorganizaciju partizanskih odreda Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. Takve zadatke namjenio je Vrhovni komandant u prvom redu 1 i 2 proleterskoj brigadi.

*

U »malom« ratu, u »gerili«, koja je pod uslovima »konjunkture« postigla krupne pobjede i osvojila dosta prostranu teritoriju, pa zatim u novim uslovima došla pod udar daleko nadmoćnijeg neprijatelja, rješenje se

⁶⁷ Još 2 maja Vrhovni komandant u direktivi Operativnom štabu za Hercegovinu, govoreći o ofanzivi, kaže između ostalog:

»... Moramo preći u kontraofanzivu da bismo pomrsili neprijatelju planove i onemogućili koncentraciju na jednom mjestu. Javljaju nam da u Sarajevskom Polju ima oko 15.000 Talijana koji su takođe počeli ofanzivu prema Trebeviću protiv našeg Trnovskog odreda. Frontove nećemo držati pa ma morali zbog toga napustiti Goražde i Foču, nego ćemo vršiti uglavnom samo partizanski način ratovanja da bi došli do što više municije i oružja, naneli neprijatelju što više gubitaka itd....« (Zbornik II/4, 6).

⁶⁸ Podatak iz izvještaja Saniteta Vrhovnom štabu od 1. VI. objavljen u Zborniku dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knjiga I, dok. br. 25.

normalno nalazilo u rasparčavanju snaga, u njihovom razbijanju na male grupe, koje su u stanju da iščeznu ispred moćne armije i njenih napadnih kolona, koje sistematski napreduju potpomognute avijacijom, tenkovima i artiljerijom. Ali se ovdje nije radilo o takvom ratu. Nije to bila partizanska borba u pozadini za račun armije koja dejstvuje s fronta, niti je to bio oružani otpor okupatoru kome je svrha da se odbrane goli životi, već je ta borba, kao što smo vidjeli, imala dalekosežne oslobođilačke i revolucionarne ciljeve, čijem se ostvarenju moglo uspješno kretati samo pod uslovom permanentnog narastanja snaga i u političkom i u vojnom pogledu. Tačva koncepcija borbe uslovila je i novu koncepciju ratovanja. Nije se smjelo dozvoliti cijepanje i rasparčavanje oružanih snaga (iako su se frontalne borbe napuštale), jer bi to značilo vraćanje na prvo bitne, početne forme organizacije i taktike, što bi praktično nosilo u sebi i priznanje o nemogućnosti i nerealnosti osnovne političke koncepcije o dalekosežnim ciljevima oružanog ustanka i odricanje od realizovanja takve koncepcije. Trebalо je, dakle, još odlučnije i u još širim razmjerama, koristeći već stečena iskustva i postignute rezultate, krenuti ka najcjelishodnjem rješavanju vojnih problema.

Već vanredno značajno iskustvo sa proleterskim brigadama, koje su u nekoliko mahova tako jasno potvrdile vrijednost novih jedinica i novih oblika ratovanja, bilo je najbolji dokaz ispravnosti puta kojim se pošlo u rješavanju tih problema. Uspjeli ofanzivni manevri 1-ve, a zatim i 2-ge proleterske brigade u Istočnoj Bosni u januaru i martu, glavnine 1-ve proleterske u Hercegovini u maju i manevri tih jedinica u toku Druge i Treće neprijateljske ofanzive, kojima se izbjeglo okruženje i uništenje proleterskih brigada, dali su sada već i prva praktična iskustva o upotrebi tih snaga i metodu njihovih dejstava.

Stvaranje udarnih, pokretnih jedinica u okviru teritorijalnih partizanskih odreda Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i Istočne Bosne i višemjesečno iskustvo koje su te jedinice same stekle vodeći borbe u raznim dijelovima ovih pokrajina, omogućili su da se, i pored svih teškoća, glavnina tih snaga organizuje u brigade.

Sve to bogato iskustvo je govorilo o tome da se baš sada, u ovoj naizgled bezizlaznoj situaciji, nije smjelo ići natrag, da se nije smjelo pribjeći cjepljanju snaga na sitne dijelove koji bi bili podesni da u maskiranju i vještom manevrisanju nađu spasa ispred neprijatelja, već baš obrnuto — da je jedino pravilan izlaz bio u prikupljanju i organizovanju svih tih snaga za izvođenje kontramanevra daleko većih razmjera nego što su bili oni sa proleterskim jedinicima. To je bilo rješenje koje je u ovim uslovima značilo pobjedu u neprijateljskoj ofanzivi, rješenje kojim će se stvoriti svi neophodni uslovi da glavnina snaga sa Vrhovnim štabom preotme inicijativu neprijatelju i nanese mu nove poražavajuće udarce, obezbjeđujući dalji pobjedonosni razvitak Oslobođilačkog rata i Narodne revolucije. To je bila, dakle, osnova od koje je Vrhovni komandant polazio u iznalaženju rješenja situacije nastale u posljednjoj fazi Treće neprijateljske ofanzive.

*

U jednom pismu Aleksandru Rankoviću od 31 maja Vrhovni komandant, izlažući ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze partizanske snage, saopštava svoju namjeru o formiraju novih brigada od crnogorskih, hercegovačkih i sandžačkih odreda koji se povlače ispred neprijatelja i uvjerenje u uspjeh zajedničkog ofanzivnog dejstva na jednom pravcu sa četiri do pet brigada. Dio pisma glasi:

Ja nameravam sada stvoriti od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli, jednu ili dve udarne prolet. brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna sila protiv četničkih bandita. Isto tako mislim stvoriti od Sandžačkih bataljona jednu udarnu prolet. brigadu, a u pozadini ćemo ostaviti manje partizanske jedinice i deo partiskog aktivu koji će voditi partizanski način ratovanja i stvoriti uslove za novi polet ustanka. Uveren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti oslobođene teritorije. Ako još tome dodamo i hercegovačke udarne bataljone, biće to

*strašna vojska za neprijatelja. Eto vidiš, ja sam optimista i to sasma realni optimista, jer je to sasvim ostvarljivo.*⁶⁹

Ali za ostvarenje ove ideje trebalo je obezbijediti povoljne uslove. Sve su se snage na raznim stranama nalazile u teškim borbama sa nadmoćnim neprijateljem. Trebalih je postepeno izvući, reorganizovati i pripremiti za pretstojeće zadatke. A to izvlačenje i prikupljanje jedinica trebalo je saobraziti mogućnostima evakuacije i pokreta centralne bolnice i, najzad, trebalo je obezbijediti dovoljno prostora za manevar i najpovoljniju prostoriju za pripreme pretstojećeg dejstva. Zato je Vrhovni komandant upoznao prvih dana juna potčinjene štabove sa svojom koncepcijom. Bilo im je saopšteno da se slobodne teritorije neće braniti, već će se preduzeti dejstva za stvaranje novih uporišta, a da će se odbrana na pojedinim pravcima nadiranja neprijateljskih snaga držati samo zato da bi se evakuisala bolnica i obezbijedilo organizovano izvlačenje jedinica.⁷⁰

U duhu ovoga izvršen je novi raspored snaga. Na Pivskoj Planini je grupa od četiri bataljona imala da obezbijedi mostobran na liniji s. Nikolića Do — s. Pišće — s. Trsa i spriječi brz prodor neprijatelja od Žabljaka i Savnika; na liniji s. Brezna — pl. Golija dijelovi Nikšićkog i Zetskog partizanskog odreda zatvarali su pravce od Nikšića ka s. Goransku i Gackom, povezujući se udesno sa jedinicama Lovćenskog odreda koji se preko s. Vel-

⁶⁹ Zbornik III/5, 58 (podvukao P. M.).

⁷⁰ 26 maja, u pismu M. Đilasu, Vrhovni komandant još jednom odbija zahtjev da proleterske brigade angažuje na frontu u Crnoj Gori:

»Proleterske bataljone (— odnosi se na 1 bat. 1 pr. i 3 bat. 2 pr. brigade koji su bili angažovani na Pivskoj Planini — primjedba P. M.) ne mislim ostavljati duže vremena na teritoriji Crne Gore da [se] potpuno istroše i fizički i materijalno, već će ih povući čim Komski odred bude spreman da se vrati natrag i popuni njihovo mjesto. U Crnoj Gori ne mogu rešiti pitanje dva proleterska bataljona, ni tri, ni pet, već je potrebna potpuna prekretnica u načinu vođenja rata. I to partizanskim načinom po čitavoj teritoriji, a ne frontovima. To je jedno, a drugo — u našoj borbi ne možemo da se rukovodimo i tvrdo-glavošću da pošto-poto zauzmemo neko mesto radi prestiža, već je potrebno voditi pametno partizansko ratovanje sa svim luka-vstvima...« (Zbornik II/4, 83).

mlja povlačio na sjever u sastav glavnine; na liniji planina Lebršnik — s. Vrba — izvorni dio Neretve, dijelovi 1 i 2 proleterske brigade sa Sjeverohercegovačkim partizanskim odredom zatvarali su pravce koji iz Gatačkog i Nevesinjskog Polja izvode ka izvornom dijelu Sutjeske i Neretve; slabije snage kontrolisale su prostoriju južno od linije Foča—Kalinovnik, a sandžačke partizanske jedinice su se postepeno povlačile ka selima Čelebiću i Zavajitu, gdje su preuzimale od jedinica 2 proleterske brigade zadatke obezbjeđenja pravaca od Foče i prelazâ na Drini. Pojedine jedinice partizanskih odreda izvlačene su iz borbe radi sređivanja i reorganizovanja kako bi se pripremile za ulazak u brigade. Manje grupe partizana i partiskih radnika izdvajane su i upućivane u neprijateljsku pozadinu sa zadatkom da nastave sa političkom i vojnom aktivnošću na terenu Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka poslije povlačenja glavnine.

4 juna izdata je zapovijest za formiranje 3 sandžačke udarne brigade u koju je ušla glavnina boraca sandžačkih partizanskih odreda.

Glavni štab Crne Gore je pripremao svoje snage za formiranje 4 i 5 crnogorske udarne brigade.

Početkom juna rastao je pritisak talijanskih i četničkih snaga osobito sa linije Gacko — Nevesinje ka izvornom dijelu Sutjeske i Neretve. Cilj tog pritiska bio je da se partizanske snage presijeku pravcima koji sa te linije izvode na sjeveroistok ka s. Mratinju, ušću Sutjeske i ka Foči. Zbog toga Vrhovni komandant prebacuje na ove pravce u toku 6 i 7 juna i 2 proletersku brigadu sa zadatkom da u sadejstvu sa glavninom 1 proleterske obzibjedi pravce koji iz Crne Gore izvode preko planina Maglića i Volujka na planinu Zelengoru kuda su se izvlačile crnogorske jedinice i bolnica.

Do 9 juna glavnine snaga Lovćenskog, Zetskog i Nikšićkog partizanskog odreda povukle su se sa Golije u rejon s. Smriječno—Goransko—Stabna, a odavde u toku narednih dana ka Volujku i dalje za visoravan Vučevu i pl. Zelengoru.

U međuvremenu je napušten i mostobran na Pivskoj Planini i desnoj obali Drine. Sandžačka brigada je pre-

uzela obezbjeđenje lijeve obale Pive od s. Mratinja do Šćepan-Polja i dalje do lijeve obale Drine ka Foči. Dok je obezbjeđenje sa ove strane, uslijed malog broja prelaza i kanjona Pive i Drine, bilo lako, jer neprijatelj nije ni činio ozbiljne pokušaje, dотле je borba na suprotnoj strani — na liniji od jugoistočnog dijela Gatačkog Polja pa preko pl. Lebršnika i Živnja do s. Mjedenik, bila sve žešća da bi od 10 do 15 juna prerasla u dramatičnu borbu 1 i 2 proleterske brigade protiv neuporedivo nadmoćnijih talijanskih i četničkih snaga. Za to vrijeme su pravcima od s. Goransko preko s. Stabná i s. Izgora i od s. Mratinja preko Vučeva prolazile bolnice ka planini Zelengori.

Proleterske brigade su u danonoćnim neravnim borbama, neprekidno bombardovane iz vazduha i tučene talijanskom artiljerijom, trpeći glad i nestaćicu u svakom pogledu, uspješno zadržavale talijanske i četničke snage. Time su još jednom potvrđile svoju visoku borbenu vrijednost. Izvještaji štabova iz ovih dana svjedoče o kravim borbama i neviđenim naporima koje su podnosile jedinice.

U borbama 11. juna na Gatu i Kazancima tri proleterska bataljona imala su oko 80 boraca i rukovodilaca izbačenih iz stroja. Štab 1 proleterske brigade javlja u izvještaju Vrhovnom štabu od 11. maja da je ljudstvo »velikim dijelom potpuno iznemoglo«, da su bataljoni u zadnjih 6 dana imali, pored borbe, tri noćna marša, koji su trajali po čitavu noć; iz drugih izvještaja doznajemo da je »mnogo vojnika bosih«, da se čitavi bataljoni koriste za evakuaciju teških ranjenika iz bolnica, da se jedinice već tri dana hrane lišćem itd. Ali uprkos svih tih teškoća, jedinice su izvršile zadatke i spriječile prodor neprijatelja, obezbijedile evakuiranje bolnica i organizovano izvlačenje svih snaga u pravcu sjeverozapada.

Sredinom juna su sve jedinice sa bolnicom bile prikupljene u širem rejonu planine Zelengore, stim što je 5 crnogorska brigada, koja je formirana ovih dana, kontrolisala teren Vučeva i planina Maglić i Volujak. Ovdje su se jedinice, postavljajući osiguranja u svim pravcima, odmarale i sređivale. Završeno je formiranje 4 i 5 crnogorske brigade od boraca crnogorskih partizanskih odreda, koji su se povukli iz Crne Gore, i formiranje Hercegovač-

kog partizanskog odreda. Po uputstvima Vrhovnog štaba jedinice su izvodile intenzivne vojne i političke pripreme za pretstojeći pokret. Organizовано je izviđanje ka Foči i Kalinoviku i prikupljanje podataka o neprijatelju.⁷¹

*

Izloženi postupci koje su partizanske snage primjenjivale u toku ove ofanzive izmijenili su u odnosu na ranije ofanzive i njen tok i rezultate. Osnovni cilj dejstva tih snaga nije ovog puta bila odbrana slobodne teritorije. Mada je bilo težnji da se primjenom frontalnih dejstava teritorija grčevito brani, ipak je suprotna koncepcija Vrhovnog štaba dala osnovni pečat i toku i rezultatima ove ofanzive. Osnovni cilj partizanskih snaga, prema toj koncepciji, bio je da se primjenom partizanskih dejstava zadržavaju i razvlače neprijateljske snage i da im se nose gubici kako bi se glavne snage odlijepile, reorganizovale i stvorile potrebne uslove za preuzimanje inicijative i prelazak na ofanzivna dejstva. Realizacija takve koncepcije bila je mogućna zbog toga što su u dotadašnjem razvitku bili stvoreni osnovni preduslovi, koji su se prije svega ogledali u obrazovanju udarnih, pokretnih jedinica u okviru teritorijalnih partizanskih odreda u Istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, čiji je sastav i po svojoj političkoj svijesti i po borbenom iskustvu bio spremjan da prihvati nove oblike organizacije i borbe. Pravilnim rukovođenjem i upornošću, koju su osobito ispoljile u zaštitničkim borbama 1 i 2 proleterska brigada, izvršeno je organizovano povlačenje jezgra partizanskih snaga. Odvojene od svoga terena i reorganizovane u brigade, to su sada bile nove jedinice koje su mogle biti upotrijebljene u bilo kom pravcu. Iako sa krupnim negativ-

⁷¹ Svi podaci o toku Treće ofanzive uzeti su iz raspoložive dokumentacije: rad jedinica NOP i DV rekonstruisan je na bazi naređenja Vrhovnog štaba i naređenja i izvještaja nižih štabova objavljenih u Zborniku II/3, II/4, III/3 i III/4; za rekonstrukciju rada njemačkih, talijanskih, ustaško-domobranksih i četničkih jedinica korišćeni su: dokumenti tih jedinica, objavljeni u pomenutim zbornicima, pomenuti rad Vishaupta i neobjavljeni dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica s fronta za period aprila-juna (AVII, k. 9, 10 i 11).

nim posljedicama, napuštanje i gubitak slobodne teritorije učinili su da su se te jedinice osjetile potpuno oslobođenim od teritorije, što je bio bitan preduslov za svaki novi korak.

Takvi postupci iznenadili su okupatora i snage kontrarevolucije i doprinijeli da oni sasvim pogrešno ocijene svoje rezultate u ofanzivi. Povlačenje partizanskih jedinica osobito sa frontova u Sandžaku i Crnoj Gori u drugoj polovini maja i početkom juna oni su shvatili kao potpuno rastrojstvo partizanskih snaga i tako su ga ocjenjivali. Njemački, talijanski, ustaški i četnički komandanti bili su uvjereni da su uništili partizane u Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku i Istočnoj Bosni i da ovi kao borbene jedinice tu više ne postoje. Izvještaji javljaju o punom rastrojstvu i razbijenim grupama i pojedincima koji se kriju po planinama. Zbog toga sredinom juna prestaje dalje nastupanje njihovih jedinica i partizanske snage, koncentrisane nekoliko dana u širem rejonu planine Želengore sa znatnom bolnicom i velikim zbjegom naroda, vrše bez većih uznemiravanja pripreme za pretstojeću ofanzivu, koja će za okupatora i domaće izdajnike predstavljati puno iznenađenje.

Talijani su još u toku posljednjih borbi otpočeli prebacivati dio svojih trupa iz Hercegovine u Sloveniju gdje su se izvodile pripreme za veliku ofanzivu na partizanske snage u Notranjskom i Dolenjskom. Nijemci su takođe još u toku ove ofanzive usmjerili svoje glavne napore na pripreme za ofanzivu na Kozaru. Obje ove ofanzive — i na Kozaru i u Sloveniji, bjesneće svom žestinom upravo u vrijeme kada Vrhovni štab bude sa snagama od četiri brigade razvio svoju veliku ofanzivu.

*

D R U G I D I O

**POHOD PROLETERSKIH BRIGADA
U ZAPADNU BOSNU**

I

ODLUKA VRHOVNOG KOMANDANTA ZA POHOD GRUPE BRIGADA U ZAPADNU BOSNU

1. — *Osnovne karakteristike dejstva obostranih snaga na Jugoslovenskom ratištu*

Pet brigada, od kojih svaka broji, zajedno sa iznemoglim, bolesnim i ranjenim, do 1.000 boraca i rukovodilaca, gledano sa čisto vojnog stanovišta, činilo bi se da ne predstavljaju snagu koja bi mogla odlučujuće uticati na rješenje situacije na ovako prostranom ratištu kakvo je bilo jugoslovensko. Iskustvo je, međutim, pokazalo da ovoga puta ni skromna cifra ni težak položaj ove grupe brigada nisu mogli biti razlog da ona, pravilno upotrijebljena, upravo odlučujuće ne doprinese tome rješenju. Bacimo samo letimičan pogled na fizionomiju toga ratišta da bismo sagledali osnovne faktore koji su karakterisali situaciju i pružali objektivne uslove na kojima su obje ratujuće strane mogle zasnovati svoju politiku i strategiju.

Širom Jugoslavije u ovo doba vodile su se, negdje u većim, a negdje u manjim razmjerama, partizanske borbe. Okupatorske i kvislinške snage, iako daleko nadmoćnije, bile su primorane da obezbjeđuju pojedine centre, rejone, oblasti i komunikacije i da za njihovu odbranu angažuju, zavisno od vojnog, privrednog ili političkog značaja, veće ili manje jedinice. Tako je teritorija progutala desetine divizija, koje su bile rasparčane po garnizonima i utvrđenim objektima sve do bataljona,

čete, pa i voda. Vezane za odbranu određenih objekata i rasparčane na velikom prostoru, to praktično nisu više bile snage koje ne bi mogli uništavati i malobrojni partizanski odredi.

Već je iskustvo pokazalo da koncentracija glavnine okupatorskih i kvislinških snaga protiv jednog žarišta ustanka uslovljava rasplamsavanje borbe u onim oblastima gdje su oslabljene okupacione i kvislinške posade. Zbog toga je neprijatelj za izvođenje pojedinih ofanziva najčešće ojačavao svoje snage iz rezervi, sa drugih frontova i drugih okupiranih zemalja.

Na drugoj strani imamo partizanske odrede koji su u ovom periodu, preodoljevajući slabosti proistekli iz njihove teritorijalne ograničenosti, sve češće vršili iznenadne napade, koncentrišući nadmoćnije snage, na raštrkane okupatorske i kvislinške posade po pojedinim mjestima i objektima. U neprijateljske štabove stizali su danonoćno izvještaji o uništenim posadama i objektima, o presječenim komunikacijama i izgubljenim mjestima. Pokretne, partizanske udarne čete, bataljoni i grupe bataljona, dopirali su i u one rejone koji su se do toga vremena smatrali mirnim i neugroženim. Okupatoru je u takvim uslovima, bez obzira na deset i više puta nadmoćnije snage, uvijek nedostajalo snaga da bi se svaki njegov odbranbeni rejon osjećao sigurnim.

Ali nije stvar samo u čisto vojnom odnosu snaga. Radilo se i o tome da su društveno-politički uslovi zajedno sa okupacijom, s jedne, i politikom KPJ na organizovanju širokih narodnih slojeva u oslobođilačku i revolucionarnu borbu, s druge strane, stvorili ustaničko raspoloženje u čitavoj zemlji. To raspoloženje već se u mnogim oblastima manifestovalo masovnim oružanim ustankom, a u svim drugim manjim ili većim partizanskim pokretom i sve većom spremnošću naroda da taj pokret podrži. Tako je čitava Jugoslavija, gledana u cijelini, pretstavljala jedinstveno žarište borbe i otpora. U takvim uslovima svaki potsticaj u pozitivnom smislu, tamo gdje je to žarište još uvijek bilo latentno, vodio je neminovnom rasplamsavanju ustaničkog požara. To smo već vidjeli na primjeru akcije proleterskih brigada u januaru i martu 1942. g. u Istočnoj Bosni. Gledana s tog

stanovišta, grupa brigada od 5.000 prekaljenih i iskustnih boraca, riješenih na borbu do kraja i svjesnih svoje političke i vojničke uloge, mogla je da izvrši potsticaj dotada neslućenih razmjera. CK KPJ i Vrhovni štab imali su u njoj snagu kojom su mogli ispoljiti odlučujući uticaj na vojno-političku situaciju i to, kao što ćemo vidjeti, na čitavom Jugoslovenskom ratištu. Time će ne samo biti pokopani martovski planovi okupatora i kvislinga o uništenju oružanog ustanka, nego će se uskoro, povezivanjem dotada najjačih partizanskih snaga u Jugoslaviji, izmijeniti fisionomija toga ratišta, jer će se na njemu pojaviti nova, brojna i moćna oslobođilačka armija, a s njom zajedno i konture nove državne zajednice naroda Jugoslavije. To će oružanom ustanku konačno dati trajan karakter i njegove snage uvrstiti u koaliciju koja vodi borbu za uništenje sila Osovine.

2. — Izbor objekta i pravca dejstva brigada

Izbor pravca na komè bi se upotrijebila grupa proleterskih i udarnih brigada koncentrisanih na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore, zavisio je od niza političkih i vojnih unutrašnjih i spoljnih faktora. Tek je najsvestranija i objektivna procjena svih tih faktora mogla da bude solidna osnova za najbolje rješenje postavljenog problema.

U proljeće 1942 g. oružani ustank je u zapadnom dijelu zemlje bio u najvećem poletu.

Dolaskom druga Kardelja, u Sloveniji su u toku zime i ranog proljeća, poslije otklanjanja slabosti koje su se ispoljile u organizaciji oružanog ustanka u toku 1941 g., izvršene svestrane političke i vojne pripreme, koje su uproljeće 1942 dale vanredne rezultate. Oružani ustank u Ljubljanskoj pokrajini — Notranjsko, Dolenjsko i Bela Krajina — uzeo je široke razmjere. Tu su u aprilu 1942 formirana tri partizanska odreda, sa oko 2.500 naoružanih boraca. Do juna 1942 g. ove snage razvile su živu aktivnost i, nanoseći udare talijanskim okupacionim jedini-

cama, stvorile prostranu slobodnu teritoriju. Borbe su se vodile neposredno oko Ljubljane i u njenim predgradima. Ustanak se odavde prenosio u zapadne i sjeverne oblasti Slovenije, gdje su se postepeno formirali sve brojniji partizanski odredi. Po odluci Glavnog štaba Slovenije u toku maja pripremljena je jedna grupa bataljona koja je imala zadatku da se iz Dolenjskog prebaci u sjeverne oblasti Slovenije — u Štajersku i Gorenjsko, sa zadatkom da podrži tamošnje još nerazvijene mjesne snage — otpočne sa odlučujućim akcijama i mobilizacijom. Partizani Slovenije su se preko Kupe, na kojoj su bili oslobođili mjesto Brod, i sjevernije — na Gorjancima — bili povezali i sa hrvatskim partizanima, ostvarujući sa njima saradnju u prvim zajedničkim akcijama.

I u velikom dijelu Hrvatske je oružani ustanak u ovo doba poprimio trajan karakter i uzeo masovne razmjere. Osobito snažan zamah imao je u Lici, na Kordunu i Baniji, u Gorskem Kotaru i Sjevernoj Dalmaciji. Sprovodeći direktivu Vrhovnog štaba o formiranju štabova operativnih zona i pokretnih udarnih jedinica, Glavni štab Hrvatske je sve partizanske snage u Hrvatskoj objedinio u pet operativnih zona. U sastav I operativne zone ušle su partizanske jedinice na terenu Like, Korduna i Banije — Lička i Kordunaška grupa partizanskih odreda, i Baniski partizanski odred. Ove su jedinice početkom maja 1942 g. brojale ukupno 6.000 naoružanih boraca. Bile su već očistile najveći dio pomenutih oblasti, vršeći sve snažniji pritisak na sjever ka Sisku, Karlovcu i Ogulinu i na komunikacije Zagreb—Split, na kojima je saobraćaj bio sveden na minimum. Svi dotadašnji pokušaji okupatora i kvislinga da slome oružani ustanak u Lici, Kordunu i Baniji, doživjeli su neuspjeh. Oružane snage ustaške »Nezavisne Države Hrvatske« pokazale su se nesposobnim da se suprotstave partizanima i u svakodnevnim sukobima trpjeli su poraz za porazom. Snažno žarište oružanog ustanka formirano je i u oblasti Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja, gdje je početkom maja dejstvovao partizanski odred jačine 1.136 boraca. Pod njegovim pritiskom bile su komunikacije koje unutrašnjost Hrvatske vezuju sa sjevernim Jadranom i posebno

komunikacije Zagreb—Rijeka. Kao vojno rukovodstvo u ovim oblastima formiran je štab V operativne zone.

U proljeće 1942. g. oružani ustank je dobivao sve šire razmjere i u Dalmaciji, na čijoj je teritoriji sve partizanske snage objedinjavao štab IV operativne zone. U sjevernoj Dalmaciji bilo je formirano najsnažnije žarište. Partizani sjeverne i srednje Dalmacije su u akcijama sarađivali sa ličkim i krajiškim odredima duž komunikacija Zagreb—Split i u rejonu Knin—Bosansko Gračovo—Livno. Ukupno je u Dalmaciji početkom juna 1942 bilo 1.547 naoružanih boraca.

U Slavoniji je formirana III operativna zona, koja je u ovo doba imala u svom sastavu I slavonski partizanski odred sa 700 naoružanih boraca, koji su razvijali aktivnost sa osloncem na planine Psunj i Papuk, dejstvujući prvenstveno na željezničku magistralu Zagreb—Beograd.

Karakteristično je za čitavu Hrvatsku da se s proljeća 1942 svuda osjećao veći polet ustanka i naglo jačanje njegovih snaga. Nije to bilo samo zbog povoljnih uslova za partizanske borbe koje je donosilo proljeće, već prvenstveno zbog razvoja političkih prilika u zemlji. Dok je uljeto i jesen 1941 partizanska borba u Hrvatskoj bila zahvatila skoro isključivo oblasti naseljene srpskim življem, uproljeće 1942 ona se prenosi i u čisto hrvatske krajeve, u prvom redu i u širim razmjerama u Dalmaciju i Hrvatsko Primorje, da bi postepeno zahvatila i oblast Zagreba i Zagorja, gdje je bila formirana II operativna zona, koja je u aprilu ove godine na sektoru Zagreba, Bjelovara, Koprivnice i Varaždina imala nekoliko manjih partizanskih odreda sa približno 250 boraca. To je bio rezultat političkog razvitka u kome je značajnu ulogu odigrala aktivnost Komunističke partije Hrvatske na objašnjavanju satelitskog karaktera t. zv. »Nezavisne Države Hrvatske« i, posebno, na raskrinkavanju zamaskirane izdajničke platforme rukovodstva Hrvatske seljačke stranke na čelu sa Mačekom, koja je pretstavljala osnovnu kočnicu u širem okupljanju hrvatskog naroda oko oslobođilačke i revolucionarne linije KPJ. Formiranje prvih partizanskih odreda bio je najbolji znak da je u tom pogledu postignut odlučujući uspjeh i da će, ukoliko se

nastavi tim putem, i ovdje oružani ustanak dobiti masovni karakter. Ovo tim prije što je sada rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj imalo u krupnim partizanskim snagama mogućnosti da neposrednije i na efikasniji način ispolji svoj uticaj. Ono je već, sprovodeći uputstvo Vrhovnog štaba, preduzelo korake da ubacivanjem partizanskih četa i bataljona iz sastava I operativne zone ka Sisku, Žumberku i na područje Kalnika potstakne partizansku akciju u ovoj oblasti, što je već upočetku dalo krupne rezultate. Ubuduće će ovo biti primjenjivano u još širim razmjerama.

Oružani ustanak u Bosanskoj Krajini još od jula 1941 pa sve do vremena o kome govorimo imao je najmasovniji karakter. Četiri partizanska odreda i 1 krajiška brigada (formirana 21 maja 1942) brojali su u maju 1942 ukupno oko 7.000 naoružanih boraca. Ove snage su pod komandom Operativnog štaba za Bosansku Krajинu kontrolisale, izuzev nekoliko garnizona i komunikacija u dolinama Une, Sane i Save i oblasti planine Manjače, čitavu teritoriju Krajine, nanoseći sve snažnije udarce okupatorskim i kvislinskim snagama, čije su lokalne ofanzive u toku zime pretrpjele potpuni slom. Talijani su u maju, zbog sve većih gubitaka i nesigurnosti, povukli sve svoje jedinice iz gradova Bosanske Krajine koje su ovdje bile došle u toku ofanzive septembra i oktobra 1941 da bi spasle ustaško-domobranske snage i vlast NDH i ugušile oružani ustanak. Nanoseći talijanskim snagama koje su se povlačile u Dalmaciju znatne gubitke, krajiški partizani su oslobodili Bosanski Petrovac i Drvar. Kruna njihovih uspjeha bilo je oslobođenje Prijedora u maju 1942, u kome je uništen jedan domobranski puk. Napad na Prijedor pokazao je borbenu vrijednost krajiških partizana, jer su oni uspjeli uništiti u ovom gradu jaku i za odbranu solidno pripremljenu posadu.

Četnici, koji su bili uzeli maha u toku talijanske ofanzive u jesen 1941 i početkom 1942, bili su u narodu raskrinkani kao sluge okupatora i saveznici ustaša, jer su zajedno sa njima išli u otvorenu borbu protiv partizana, a dejstvom krajiških proleterskih i udarnih bataljona bili su i vojnički tučeni i sabijeni u garnizone Mrkonjić-

Grada i Banje Luke. Poslije toga jedino njihovo uporište ostala je pl. Manjača i okolina Mrkonjić-Grada. U ovo doba su još samo partizanske jedinice na terenu Janja i Pljeve bile djelimično pod uticajem četničke razbijajuće akcije ali je već i u njima bilo formirano snažno borbeno jezgro, koje je pretstavljalo garanciju za potpuno ozdravljenje ovih jedinica. Partizanski pokret se postepeno širio iz Bosanske Krajine na jugoistok, tako da se u ovo doba proširio ka Duvnu, Prozoru i Travniku.

U srednjoj Bosni — na području Prnjavor—Kotor Varoš—Teslić nastalo je krajem 1941 i početkom 1942, uslijed četničke aktivnosti, previranje u ustaničkim snagama. Pošto su u ovom izrazito zaostalom kraju snage KPJ bile neznatne, to je četnicima konačno uspjelo da razbiju partizanski pokret i stvore svoje odrede.

U Istočnoj Bosni su, u toku Treće neprijateljske ofanzive, od najodabranijih boraca formirani udarni bataljoni koji su ušli u sastav 6 istočnobosanske brigade, a ova je zajedno sa Birčanskim partizanskim odredom nastavila uspješne borbe protiv okupatora i kvislinga u ovoj oblasti. Ona se uskoro povezala sa sremskim partizanima koji su uproljeće i ljetо 1942 formirali snažno uporište na Fruškoj Gori i u narodu Srema imali punu podršku.

U istočnom dijelu Jugoslavije situacija je u ovom periodu bila mnogo teža.

Narodnooslobodilački pokret u Srbiji preživljavao je tešku krizu, koja je nastala poslije Prve neprijateljske ofanzive u jesen i zimu 1941. Manji partizanski odredi i grupe, koji su ostali poslije te ofanzive u Zapadnoj Srbiji, bili su neprekidno u toku zime i proljeća 1942 predmet potjera i kaznenih ekspedicija oružanih okupatorskih i kvislinških snaga. Uslijed toga najveći dio odreda bio je razbijen i sveden na male grupe ilegalnih partiskih radnika. Snažniji pokret koji se razvio u jugoistočnoj Srbiji preživio je uproljeće i ljetо 1942 niz ofanziva bugarskih i kvislinških snaga, uslijed čega je zapao u tešku situaciju, a partizanske snage su bile djelimično razbijene ili svedene na manje odrede, koji nisu više imali prvobitnu udarnu snagu.

U Makedoniji su upornim radom novog partiskog rukovodstva postepeno preodoljevane teškoće nastale izdajom Šatorova i negativnim uticajem Centralnog komiteta Bugarske radničke partije (komunista), što se najjasnije manifestovalo u formiranju niza partizanskih odreda uproljeće i ljeto 1942, ali je taj proces razvijanja oružanog ustanka tekao još uvijek suviše sporo i u skućenim okvirima.⁷²

U isto to vrijeme okupator je u Jugoslaviji raspolagao veoma znatnim snagama.

Nijemci su u Jugoslaviji imali 5 divizija, 3 lovačka puka, 17 samostalnih bataljona (folksdojčerskih, policijskih, za osiguranje željeznica), niz jedinica ojačanja i drugih manjih dijelova. Do jula 1942 glavnina ovih snaga od tri divizije bila je dislocirana u zapadnoj i sjeveroistočnoj Srbiji i u Šumadiji, a ostale jedinice u Bosni i Hrvatskoj. Nijemci će postepeno prebacivati težište u Bosnu i Hrvatsku, tako da će u julu već 50% snaga iz Srbije biti tamo prebačeno.

Talijani su u Jugoslaviji imali II armiju sa 5 armijskih korpusa i 22 divizije. Ove snage bile su dislocirane u njihovoј okupacionoj zoni od Ljubljanske pokrajine pa preko jadranskog pribrežja do Crne Gore.

Bugari su imali u Makedoniji V okupacionu armiju sa 2 divizije, 1 brigadom, 2 samostalna puka i graničnim jedinicama, i u jugoistočnoj Srbiji I okupacioni korpus sa 3 divizije.

Mađari su u Bačkoj, Baranji i Međumurju imali 5 pješadijskih brigada sa ojačanjima. Najveći dio ovih snaga bio je dislociran u Bačkoj.⁷³

Pored toga, znatnim snagama raspolagali su i kvislinzi. Od ovih je najjače snage imao Pavelić. Domobraska vojska njegove »države« bila je organizovana u 3

⁷² Podatak za Makedoniju uzet je iz knjige *Pregled NOR u Makedoniji 1941—1944*, izdanje Vojnoistoriskog instituta JNA, 1950. Ostali podaci o partizanskim snagama u Jugoslaviji uzeti su iz dokumenata objavljenih u Zborniku.

⁷³ Podaci o okupatorskim snagama uzeti su iz pregleda oružanih snaga okupatora u Jugoslaviji — rad Vojnoistoriskog instituta, objavljenih u Vojnoistoriskom glasniku 3 i 4, 1952 g. i izvještaja njem. poslanika u NDH (AVII, LN6 — 300794 — 300797).

zbora, koji su ukupno u svom sastavu imali 6 pješadijskih divizija. To je bila prisilno mobilisana vojska, slabe organizacije i još slabije borbene vrijednosti. Bolji od ovih bili su fašistički ustaški bataljoni, ali je njihov broj bio manji. U Srbiji su postojale Nedićeve oružane formacije zajedno sa nizom drugih, manjih kvislinških grupa (Pećanac, Ljotić, ruski bjelogardisti). I, najzad, u nizu oblasti zemlje postojale su četničke oružane formacije Draže Mihailovića pod jedinstvenim nazivom »Kraljeva vojska u otadžbini«. Najaktivnije i najbrojnije bile su u ovo doba četničke formacije u Crnoj Gori i Hercegovini, gdje se između partizana, s jedne, i okupatora i četnika, s druge strane, već više mjeseci vodila neprekidna, teška borba. Pored ovoga je Draža Mihailović sada, u relativno mirnim uslovima, organizovao četničke odrede u Srbiji. Sem ovih, snažnija uporišta četnika u ovo doba postojala su u Istočnoj Bosni u rejonu planina Ozrena i Majevice, u srednjoj Bosni i rejonu Prnjavor, Kotor Varoš, Teslić, u Zapadnoj Bosni oko Mrkonjić-Grada i na planini Manjači i na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije. U Sloveniji se u ovo vrijeme upravo završavao proces ujedinjavanja svih reakcionarnih grupa u jedinstveni politički front pod okriljem izbjegličke vlade na liniji saradnje sa okupatorom, koji će se odraziti u pretstojećoj ofanzivi na slovenačke partizane. Tada će se pojaviti izdajničke formacije »Bele garde« u sastavu četnika Draže Mihailovića.

Od plana okupatora za uništenje žarišta oružanog ustanka u proljeće i ljeto 1942 koji je donesen na zajedničkom sastanku u Opatiji, završena je bila samo ofanziva na Istočnu Bosnu, Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu. Pošto je neprijatelju nedostajalo snage da sproveđe svoju zamisao o vođenju jednovremenih ofanzivnih operacija protiv svih osnovnih žarišta ustanka u zemlji, to mu nije preostalo ništa drugo sem da i dalje izvodi te operacije počesno — jednu za drugom, angažujući glavninu snaga naizmjenično u svim tim operacijama. Tako su Nijemci odmah poslije završene operacije čišćenja Istočne Bosne pripremali glavninu svojih snaga za ofanzivu na Kozaru, planirajući da izvedu poslije nje još niz lokalnih ofanzivnih operacija u Baniji i Kordunu, u Slavoniji i Sremu. Isto tako će postupiti i Talijani. Pošto se baš u ovom

periodu oružani ustanak u talijanskoj okupacionoj zoni Slovenije rasplamsao u najširim razmjerama, to je komanda II armije već početkom juna, smatrajući da je u Crnoj Gori, Hercegovini, Istočnoj Bosni i Sandžaku postigla odlučujuće rezultate, a to je zaključivala na temelju znatnog rastrojstva partizanskih snaga u toku ofanzive, težište svojih napora prebacila u Sloveniju, pripremajući snage za veliku ljetnju ofanzivu u njoj. Pored toga, treba istaći da su se Talijani osjećali u ovo doba sve nesigurnijim. Oni su stvarno bili izgubili svaku nadu u mogućnost konačnog uništenja oružanog ustanka i umirenja okupiranih oblasti. Zbog toga se orijentišu sve više na to da očuvaju samo najvažnije pozicije, napuštajući sve ono što im se činilo manje važnim. Tako u ovom periodu prikupljaju svoje snage bliže obali, koncentrišući ih u jake i dobro utvrđene garnizone, a napuštaju čitav pojas oko demarkacione zone od Bihaća, Bosanske Krupe i Sanskog Mosta, pa na jugoistok preko Bosanskog Petrovca, Ključa i Mrkonjić-Grada, Posušja, Livna, Prozora i Konjica do Kalinovika, Foče i Gackog. Pri tome nisu mnogo vodili računa o sudbini te zone i gradova koje napuštaju, niti su reagirali na molbe Pavelića, već su ih naprsto predavali ustašama ili četnicima, ukoliko je ovih tu bilo, ili su ih ostavljali prazne. Nijemci, koji upravo sada ulaze u krajnje napore da se unište žarišta oružanog ustanka, strahovito se iznenađuju i ljute na takve postupke svojih saveznika.⁷⁴

Na taj način okupator nije u ovom periodu unio u svoj metod ratovanja protiv naših snaga praktično ništa novog u poređenju sa njegovim postupcima iz 1941 i početkom 1942. Ostalo je na tome da se upotrebom mnogo nadmoćnijih i dobro opremljenih snaga, koje će se prvenstveno oslanjati na brojnu nadmoćnost, na tehničko-materijalna preimljstva (artiljeriju, avijaciju, tenkovske jedinice), na bolje organizovanu službu veze, snabdjevanja, zbrinjavanja itd. izvode povremene ofanzivne operacije protiv pojedinih žarišta ustanka s težnjom da ih opkole, da se partizanskim snagama nametnu frontalne borbe i da se, zatim, stezanjem obruča, unište.

⁷⁴ Vishaupt i izvještaj njem. poslanika u NDH od 10 VI 1942 — AVII — L. N. 6 — 300751—300758.

Mnogo jasnije su se ispoljile teškoće s kojima je okupator morao sve više računati. Naime, žarišta oružanog ustanka nigdje nisu bila u takvim operacijama uništена, već su vremenom mnoga od njih još više ojačala, a pored toga, u raznim oblastima nicala su i nova. To je okupatora nagonilo da sve više svojih snaga vezuje za odbranu pojedinih centara, rejona, komunikacija i objekata i da na njih sve manje računa kada planira ofanzivne operacije protiv određenog žarišta ustanka. Drugim riječima, sve se više moralо računati sa odbranom onoga što se želi očuvati, a sve manje na ofanzivna dejstva. Ovo će imati veoma negativne posljedice po okupatoru, jer će mu upravo ofanzivna upotreba onih 5 brigada sa tromeđe Crne Gore, Hercegovine i Bosne u drugoj polovini 1942 g. donijeti niz odlučujućih udaraca i natjerati ga konačno da dovlačenjem novih snaga pokuša početkom 1943 preoteti inicijativu na Jugoslovenskom ratištu. Zasada je ideja da se preuzme inicijativa na svim rješavajućim tačkama — u borbi protiv svih osnovnih žarišta ustanka — ostala samo lijepa želja okupatorskih komandi.

Za razumijevanje situacije u ovom periodu treba istaći da okupator i domaća izdajnička reakcija ni u političkom pogledu nisu više mogli istupiti sa nečim novim. Oni su već bacili u borbu sve što su imali, nadajući se da će požnjeti uspjeh s obzirom na odnos snaga i povoljne međunarodne okolnosti. Ali su se prevarili. Rezultate koje su postigli stvaranjem kvislinških vlada, mobilizacijom svih ostataka reakcionarnih političkih snaga u Jugoslaviji, uključujući i kler i »kraljevu vojsku u otadžbini«, nisu bili takvi da bi obezbijedili odlučujući uspjeh. Pokušaj izolovanja KPJ od širokih narodnih masa i suočenje njene oslobodilačke i revolucionarne platforme na platformu građanskog rata i borbe za neke posebne političke ciljeve, kao i pokušaj da se borba ustaničkih masa protiv okupatora i kvislinga svede na bratobilačke pokolje između srpskog, hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije, nisu dali željene rezultate. Osnovni cilj te politike — uništenje oružanog ustanka — nije bio nigdje postignut. Četnici su, istina, uz pomoć okupatora uspjeli da u nekim oblastima unesu razdor i kolebanje

u ustaničke redove i da stvore svoja uporišta, ali su se pritom morali jasno i otvoreno ispoljiti kao saradnici okupatora. Željezna logika razvitka koji će karakterisati narastanje snaga oružanog ustanka sve će više vezati sudbinu ovog izdajničkog pokreta uz sudbinu okupatora. U uslovima kada se u zemlji stvara sve moćnija oslobođilačka armija, koja vodi uspješnu borbu protiv okupatora, sredstva i metodi četničke politike sve će se više pokazivati u svom pravom svjetlu, jer neće više biti moguće razbijati oružane snage ustanka propagandom o preuranjenosti ustanka. U borbi protiv okupatora i kvislinga — ustaša, četnika i drugih — izgrađivaće se nova armija na koju takva propaganda neće više moći razbijati uticati. Nju će u narednom periodu kao sredstvo razbijачke politike u odnosu na oružani ustanak potpuno i do kraja zamijeniti otvorena oružana borba protiv partizana. Taj proces je počeo još u Zapadnoj Srbiji u jesen 1941 g. da bi u prvoj polovini 1942 svuda uzeo najšire razmjere. Kolebanje i raspadanje ustaničkih odreda i prelaženje dijela ustanika na stranu četnika u toku Treće neprijateljske ofanzive u Hercegovini i Crnoj Gori bio je posljednji značajan četnički uspjeh. To se ubuduće ni u jednom dijelu zemlje neće više ponoviti. Četnici će, kao i sve druge neprijateljske snage, morati svoje uspjehe zasnivati samo na svojoj oružanoj snazi. Međutim, pošto stvarna snaga njihovog pokreta nije bila na prvom mjestu u oružanim jedinicama, jer su im osnovnu masu činili seljaci, koji su i otišli u četnike zato što im je garantovan život i obećano da se više neće morati boriti, već u pokušaju da se jednom perfidnom i zamaskiranom politikom razbijje oružani ustanak, oni više neće pretstavljati onu opasnost po ustanak koju su ranije pretstavljali. Što oružani ustanak bude više jačao to će se u četničkom pokretu pojavljivati sve veća kolebanja i raspadanja koja će ga zahvatiti već u drugoj polovini 1942, a rezultat toga biće potpuno izolovanje četničke reakcije od naroda i suočenje njihovih oružanih odreda na banditske grupe koje će se spasavati iza žica okupatorskih garnizona.

Pošto odluka o izboru pravca dejstva grupe proleterskih i udarnih brigada nije zavisila samo od situacije

u Jugoslaviji već i od situacije u svijetu i perspektiva daljeg razvoja Drugog svjetskog rata, to je bilo nužno pravilno ocijeniti i ove faktore i odrediti njihov uticaj na dalji razvoj događaja u Jugoslaviji. Prije svega, trebalo je odgovoriti na pitanje u kojoj se fazi razvitka nalazi Drugi svjetski rat.

U proljeće 1942., poslije prvih sporazuma između SSSR i zapadnih saveznika koji su imali za cilj stvaranje, jačanje i proširenje antihitlerovske koalicije, kao i jačanje zajedničkih napora u ratu protiv sila Osovina, napredno čovječanstvo je osjetilo veliko olakšanje i učvrstilo svoju vjeru u konačnu pobjedu nad fašizmom. Time su se stvarno otvorile daleko jasnije perspektive. Ali se išlo toliko daleko da su se sa raznih, često i mjerodavnih, mesta čuli glasovi o skorom završetku rata. Staljin je rekao da bi se rat mogao završiti i u 1942. g., ako bi ostali saveznici ispunili svoje obaveze. Međutim, zapadni saveznici su se tek sada ozbiljno otpočeli pripremati za ofanzivni rat. Trebalo je uložiti još mnogo napora da bi se ostvarila prekretnica i zadali odlučujući udarci fašističkim silama. To se osjećalo i na Jugoslovenskom ratištu, gdje su okupatori ne samo držali jake snage nego ih još i pojačavali.

OštRNA borbi u Jugoslaviji i upornost okupatora da slomi oružani ustank ustanak ukazivali su dosta jasno na to da će rat duže potrajati i da će biti potrebno uložiti još mnogo napora i krvi, pa da se izvojuju odlučujuće pobjede. To je najbolje potvrdio primjer sa Srbijom, o kome je bilo riječi: na dva pokušaja Vrhovnog štaba da stvari jače uporište u Istočnoj Bosni za prodor u Srbiju Nijemci su veoma brzo i vrlo energično reagirali. Pokazalo se da Narodnooslobodilački pokret još uvijek nema dovoljno snage kojom bi ušao u odlučujuću bitku za Srbiju. Stoga je trebalo nastaviti i u narednom periodu borbu za jačanje snaga oružanog ustanka, ostvarujući postepeno u širim razmjerama jedinstvo narodnih masa u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, borbu za proširivanje postignutih tekovina revolucije i stvaranje nove armije na bazi onih organizacionih principa i metoda ratovanja čiju je ispravnost od dana formiranja 1 proleterske brigade praksa već sasvim uvjerljivo potvrdila.

U ovakvoj situaciji grupu proleterskih i udarnih brigada nije bilo oportuno upotrijebiti na onom pravcu gdje su snage oružanog ustanka bile slabe (da bi im se pružila neposredna podrška), već tamo gdje su one bile jake kako bi se još više ojačale i stvorio čvršći i širi oslonac oružanog ustanka, koji bi i u političkom pogledu — ostvarenjem demokratsko-revolucionarnih tekovina opšteto jugoslovenskog značaja — i u vojnem — stvaranjem nove armije i razvijanjem opštenarodnog rata — imalo odlučujući uticaj na razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini. Time bi se ujedno stvorile i dovoljno jake oružane snage kojima bi se moglo intervenisati tamo gdje se oružani ustankarji spriječili razvijao. Prema tome, dejstvo grupe proleterskih brigada trebalo je u ovom momentu usmjeriti u zapadni dio Jugoslavije, gdje je oružani ustankarji bio u usponu i gdje je bilo moguće ostvariti pomenute ciljeve.

Stoga su CK KPJ i Vrhovni štab takvu odluku i donijeli. Kao objekat dejstva brigada izabrana je Bosanska Krajina, koja je u to vrijeme raspolagala krupnim partizanskim snagama, pod čijom je kontrolom bila prostrana slobodna teritorija. Preko nje je bilo moguće obezbijediti neposredne veze sa Dalmacijom, Likom, Kordunom i Banjom koje su opet bile najsnagažnija žarišta oružanog ustanka u Hrvatskoj. Preko slobodne teritorije Hrvatske bila je obezbijedena veza sa Slovenijom. S druge strane, Bosanska Krajina pretstavljala je podesnu osnovicu sa koje je bilo moguće postepeno prodirati na istok radi stvaranja novih uporišta u Srednjoj i Istočnoj Bosni, a preko ovih i u Srbiji, a takođe i preko Neretve u Hercegovinu i dalje u Crnu Goru.

Za prodor brigada Vrhovni komandant je odredio opšti pravac: planina Zelengora—Konjic—Prozor—Kupresko Polje, koji je bio najpovoljniji iz više razloga. Prije svega, bio je to najkraći pravac i u neku ruku prirodna veza između Zapadne Bosne i oblasti Foča—Kalinovik (Bosansko Zagorje), Hercegovine i Crne Gore. Zbog toga je Vrhovni komandant još prije Treće neprijateljske ofanzive ukazivao u svojim direktivama Glavnom štabu Hrvatske i Operativnom štabu za Bosansku Krajinu na značaj ovoga pravca sa stanovišta povezivanja njihovih par-

tizanskih snaga sa snagama u Hercegovini i Crnoj Gori. U tom smislu ovaj pravac je po ocjenama Vrhovnog komandanta trebalo da posluži kao koridor kojim bi bilo moguće izvoditi širi manevr i većim snagama. S druge strane, neprijateljske snage u ovom momentu bile su na tom pravcu najslabije. To je ustvari bio dio demilitarizovane zone u kome nije bilo okupatorskih jedinica. Talijani su sve svoje snage, počev od Kalinovika pa na sjeverozapad sve do Sanskog Mosta i Bihaća, kao što smo već vidjeli, upravo ovih dana povukli na jug, prepuštajući pojedine gradove i objekte ustaško-domobranskim i četničkim snagama. Tako su u Kalinoviku i Trnovu, duž pruge Sarajevo—Mostar na dijelu od željezničke stanice Hadžići do željezničke stanice Ostrožac, u Prozoru, G. Vakufu, Bugojnu, D. Vakufu, Kupresu, Livnu, Duvnu, Mrkonjić-Gradu i drugim manjim mjestima, bile u ovo doba domobranske posade ojačane mjesnom ustaškom milicijom ili četnicima. Najveći garnizoni nisu prelazili snagu od 1—2 bataljona.⁷⁵ To je pružalo garanciju za relativno brz i uspješan prođor grupe brigada. Sjeverno od ovog pravca, u Sarajevu, bio je jak njemački i ustaški garnizon, a južno, u Mostaru i njegovoj okolini, bile su takođe jake talijanske, ustaško-domobranske i četničke snage.

Sem toga, glavne snage okupatora za vrijeme izvođenja pohoda biće angažovane u ofanzivnim operacijama na Kozaru i Sloveniju tako da ni okupator neće moći intervenisati znatnijim snagama. 37 bataljona pješadije iz sastava njemačke 704, 714, 717 i 718 divizije i 1 gorske domobranske divizije sa mjesnim ustaškim jedinicama i krupnim ojačanjima, otpočelo je 10. juna veliku ofanzivu na Kozaru, a 70.000 talijanskih vojnika 11 armiskog korpusa prikupljalo se oko slobodne teritorije u Sloveniji, da bi 17. jula otpočelo ofanzivu na snažno žarište ustanka u Dolenjskom, Notranjskom i Beloj Krajini. Ove su se snage uplele u teške i duge borbe tako da okupatorske komande nisu mogle odvojiti nijednu jedinicu kojom bi intervenisale protiv grupe brigada.

⁷⁵ Podaci iz »situacione skice« rasporeda domobransko-ustaških snaga za 26. VI 1942. g., — izrađene u Operativnom odjeljenju Glavnog stožera domobranstva. (AVII k. 11, reg. br. 26/1).

Ovaj prođor nije bio zamišljen samo kao marš sa prvenstvenim ciljem da se što prije izbije u Bosansku Krajinu. Vrhovni komandant je odlučio da na ovom po-hodu izvrši niz krupnijih operacija i pristupi čišćenju teritorije i stvaranju novih uporišta koja bi se zatim povezala sa onima u Bosanskoj Krajini. Prije svega, planirana je jedna velika diverzija na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar, kojom bi se za duže vrijeme ova, po okupatora značajna komunikacija, izbacila iz upotrebe, što bi ujedno olakšalo veze sa Hercegovinom i Crnom Gorom. Dalje je predviđeno da se pristupi čišćenju doline Rame sa Prozorom i doline gornjeg toka Vrbasa sa G. i D. Vakufom i Bugojnom, stim što bi se ovdje stvorila nova uporišta i pristupilo jačanju mjesnih partizanskih snaga, koje su dosada bile slabe.

Vrhovni komandant je predviđao da u prođoru uče-stvuju četiri brigade. Petoj crnogorskoj brigadi i Herce-govačkom partizanskom odredu naređeno je da ostanu na prostoriji Zelengore sa zadatkom da postepeno pro-diru u Crnu Goru i Hercegovinu u cilju ponovnog rasplam-savanja oružanog ustanka u tim pokrajinama. Ove snage su se imale povezati i sa partizanskim jedinicama u Istočnoj Bosni. Sa ovim jedinicama ostali su i teški ranjenici. Ovakva odluka odgovarala je jednom od osnovnih načela partizanskog ratovanja — ne dozvoliti da se pojedine teritorije potpuno napuste i da na njima prestane oružana borba. Sem toga, imajući u vidu značaj Istočne Bosne i Crne Gore i sa stanovišta neposrednih veza sa Srbijom, a pogotovo sa stanovišta stvaranja podesnih operacijskih osnovica sa kojih bi se u povoljnem momentu prešlo do-voljno jakim snagama u ofanzivu na Srbiju, bilo je od velikog značaja da se u ovim oblastima zadrže jače snage. U ovom momentu u svakoj od njih ostala je po jedna brigada sa mjesnim partizanskim snagama. Međutim, s obzirom na jake okupatorske i kvislinške snage, ovim jedinicama je ostavljena i mogućnost da, u slučaju pri-tiska koji ne bi mogle izdržati, krenu za glavnom grupom.⁷⁶

⁷⁶ Sem dosad navedenih, korišćeni su i dokumenti objavljeni u Zbornicima I/3, IV/5, V/4, V/5, VI/2, VI/3.

II

MARŠ I DEJSTVA DO IZBIJANJA NA PRUGU SARAJEVO—MOSTAR

1. Proleterske brigade na tromeđi prije polaska

Uporedo sa teškim zaštitničkim borbama tekao je i proces formiranja brigada od udarnih bataljona koji su se iz Sandžaka i Crne Gore povlačili ka tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Reorganizaciji sandžačkih jedinica i pripremama za formiranje sandžačke proleterske brigade bilo je moguće pristupiti nešto ranije, jer su to dozvoljavali uslovi u kojima su se te jedinice našle poslije povlačenja iz Sandžaka na lijevu obalu Pive i Drine. Prema izvještaju Aleksandra Rankovića koji je lično rukovodio reorganizacijom sandžačkih jedinica i pripremama za formiranje brigade, 3. juna poslije povlačenja iz Sandžaka, u njihovom su se sastavu nalazili: Zlatarski, 1. i 2. prijepoljski i Čelebićki bataljon, Pljevaljski odred sa dva bataljona i Mileševska četa, — ukupno 866 boraca. Drug Ranković izvještava Vrhovnog komandanta 5. juna da je završeno formiranje 3. sandžačke proleterske brigade. U njenom sastavu bilo je na dan formiranja pet bataljona sa ukupno 743 borca.

Reorganizovanje crnogorskih partizanskih snaga i pripreme za formiranje brigada sprovedeni su pod mnogo težim okolnostima. Crnogorski partizanski odredi su se cijelo vrijeme nalazili u zaštitničkim borbama dijelom na Pivskoj Planini, a dijelom na pravcima koji vode od

Nikšića, Bileće i Gackog. Još 12 juna komandant Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku izvještava da se sa snagama od tri lovćenska, jednim zetskim i jednim nikšićkim bataljonom i Samostalnom lovćenskom četom nalazi na sektoru Ravno — Mramor, da u tim jedinicama ima ukupno 748 boraca i da nije mogao raditi na pripremama tih jedinica za ulazak u brigade zbog stalnog neprijateljskog nadiranja i angažovanja svih snaga u borbama. Štab 5 proleterske brigade izvještava 13 juna da je brigada formirana i da u svom sastavu ima četiri bataljona, ali se takođe navodi da još neke jedinice treba da uđu u njen sastav, što znači da njeno formiranje još nije potpuno završeno. Ona je zvanično formirana naredbom Vrhovnog štaba od 24 juna. U njen sastav ušla su tri bataljona, obrazovana iz sastava Nikšićkog i jedan bataljon iz sastava Zetskog odreda.

Formiranje 4 proleterske brigade završeno je konačno 17 juna. U njen sastav ušli su dva lovćenska bataljona, po jedan bataljon iz Komskog i Durmitorskog odreda i jedan bataljon formiran od boraca iz Zetskog odreda i odreda »Bijeli Pavle«. Brigada je imala pet bataljona. Ukupno njeno brojno stanje na dan formiranja iznosilo je 1082 borca i rukovodioča.

Sve brigade bile su formirane na osnovu »Statuta proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada«. Odredbe Statuta bile su postavljene tako da se organizacijom i formacijom obezbijedi da brigade budu luke jedinice, podesne za pokretna i manevarska dejstva. One nisu bile krute, već su u njima bili dati osnovni okviri za rješavanje svih formacijskih i organizacijskih pitanja s obzirom na uslove i mogućnosti. Statutom je, naprimjer, bilo određeno da u brigadi bude »najmanje četiri udarna bataljona«, da se u njenom sastavu mogu formirati pojedine jedinice artiljerije, inžinjerije itd., da brojno stanje bataljona bude do 300 boraca itd., i to sve prema onome čime brigada stvarno raspolaže. U tom smislu odredbe Statuta jasno pokazuju da se radilo o oružanim snagama koje se tek stvaraju i koje će u procesu borbe dalje jačati i razvijati se u svakom pogledu.

Brojno stanje pojedinih bataljona po brigadama u junu 1942 kretalo se od 150 do 250 boraca. Brigade su

imale i brigadni sanitet različitog sastava, kurire i intendanturu. Neke su imale i pionirske i prateće jedinice.

Brigadni sanitet činio je ljekar sa nekoliko bolničara. Sanitet je u cijelini oskudjevalo u kadrovima, instrumentima, zavojnom materijalu i lijekovima.

Intendanturom je rukovodio intendant sa potrebnim brojem osoblja, koje su činili konjovoci i, eventualno, neki majstori (puškar, opančar, krojač). Intendantura je raspolagala komorom od 20 do 40 konja koji su nosili uglavnom rezerve hrane i municije. Bataljoni su takođe imali intendanturu, organizovanu po radnim vodovima, koji su pribavljali i spremali hranu. Kuhinje za sve čete obično su bile centralizovane u bataljonskoj intendanturi.

Štabove brigade, bataljona i četa činili su komandant odnosno komandir, zamjenik komandanta (komandira), politički komesar i zamjenik političkog komesara, referent saniteta i intendant u bataljonu i brigadi. Neki štabovi brigada imali su i načelnika štaba.

Osnovno naoružanje brigade sastojalo se uglavnom iz pušaka i puškomitrailjeza. Pored toga, svaka brigada je raspolagala sa 5—10 teških mitraljeza, 2—4 minobacača raznih kalibara i eventualno nekim topom manjeg kalibra.

Iz ovog perioda sačuvan je jedan izvještaj štaba 1 proleterske brigade Vrhovnom štabu o brojnom stanju ljudstva i naoružanju na dan 19. juna 1942. Prikazani podaci daju približnu sliku formacije, organizacije i naoružanja grupe proleterskih brigada pred njihov pohod za Bosansku Krajinu. U izvještaju nije obuhvaćen 1 bataljon brigade, koji se duže vrijeme nalazio u sastavu Durmitorskih trupa. Brojno stanje brigade bilo je 855 boraca i rukovodilaca, od čega 43 žene. Brigada je imala 783 puške sa 19.459 metaka ili prosječno po 24 metka na pušku, 34 puškomitrailjeza sa 4.237 metaka, ili prosječno po 124 metka na svaki, 4 laka mitraljeza sa 1.040 metaka, 8 teških mitraljeza, 2 laka minobacača, sa 26 mina ukupno, 1 minobacač 80 mm sa 8 mina, 1 top »Pito« sa 47 granata, 1 tromblon sa 4 mine i ukupno 406 ručnih bombi. Brigada je imala 10 jahačih i 59 tovarnih konja.

U brigade je ušao najsvjesniji dio boraca — partizana. To su bile kadrovske jedinice, što se najbolje vidi po sastavu organizacije KPJ i SKOJ-a u njima.

Sačuvani su neki izvještaji o broju članova KPJ i SKOJ u nekim brigadama. Tako se iz partiskog izvještaja 3 bataljona 1 proleterske brigade od juna 1942 vidi da je ovaj bataljon imao tada 55 članova i deset kandidata KPJ i da samo 20% boraca bataljona nije bilo organizovano u KPJ ili SKOJ. Iz izvještaja 2 proleterske brigade od 29 maja vidi se da je u četiri njena bataljona bilo ukupno 235 članova KPJ. Pored toga, u izvještaju je naglašeno da su svi omladinici-borci članovi SKOJ. U 4 proleterskoj brigadi od 1.082 borca bilo je polovina članova KPJ ili SKOJ. Ako se pri svemu tome ima u vidu da je u to doba kriterijum za prijem u KPJ bio veoma strog, onda se može steći pretstava o političkim i moralnim kvalitetima boračkog i rukovodećeg sastava proleterskih brigada. To potvrđuje i socijalni sastav jedinica. Najvećim dijelom borci proleterskih jedinica bili su radnici, koji su u partizane došli iz industrijskih centara i gradova — Beograda, Kragujevca, Kraljeva, Sarajeva, Nikšića, Pljevalja itd.

U brigadama je, takođe, bio veliki broj intelektualaca, studenata i daka najvećim dijelom predratnih članova KPJ i SKOJ i, najzad, seljaka, i to najviše seoske omladine.

U pomenutom izvještaju 3 bataljona 1 proleterske brigade dat je i socijalni sastav članova KPJ: od 55 članova bilo je 37 radnika, 13 intelektualaca i 5 seljaka. U izvještaju se konstatiše da je bataljon radnički i da 50% njegovog sastava čini omladina.

Takav sastav proleterskih brigada bio je garancija da će one izdržati i najveće napore i da će bez obzira na sve teškoće izvršiti zadatke koje pred njih postave CK KPJ i Vrhovni štab.

U moralnopolitičkom pogledu bile su to monolitne jedinice. Disciplina je u njima počivala na visokoj svijesti, na veoma razvijenom osjećanju odgovornosti svakog pojedinca i na ljudskim odnosima i drugarstvu. Bio on komandant, politički komesar ili običan vojnik, svaki pripadnik brigade je bio aktivni borac i stvaralački se odnosio prema postavljenim zadacima. U borbi i na maršu bez pogovora se izvršavalo naređenje i svako se trudio da ga što bolje izvrši. U slobodnim časovima, na četnim i bataljonskim konferencijama, u svakodnevним odnosima među

ljudima, razlike u položaju i funkciji nisu igrale nikakvu ulogu. Te razlike osjećale su se samo tamo gdje je trebalo ispoljiti u toku borbe najviše upornosti, umješnosti i hrabrosti, tamo gdje se trebalo pobrinuti da se ljudi na hrane ili odmore, tamo gdje je trebalo da se savjetuju i pouče. U takvim prilikama su se isticale i osjećale starještine. To je bio ustvari prvi uslov da brigade pretstavljaju jedinice istinski narodne, revolucionarne armije. Samo je takva vojska mogla podnosići onakve napore i boriti se pod onako teškim uslovima.

Odlike te vojske, shvatanja njenog boračkog i rukovodećeg sastava i njen karakter u cjelini, najbolje je izrazio Vrhovni komandant u govoru koji je održao povodom formiranja 4 proleterske brigade 19 juna 1942 pred strojem brigade. U situaciji kada su crnogorski partizani poslije skoro godinu dana borbi bili prinuđeni da se povuku iz Crne Gore, da napuste svoja sela i gradove i svoje porodice i kada su se, podnoseći velike žrtve i natčovječanske napore, našli iscrpeni, gladni, slabo odjeveni i sa svih strana opkoljeni, Vrhovni komandant im je govorio da će njihova borba i dalje biti teška, da će još često biti bez hrane, odijela i municije, da su bili opkoljeni i da su i sada opkoljeni i da ih očekuju još veliki napor i lišavanja. Istini u oči i u najtežim trenucima mogla je gledati samo vojska najviših moralnih i borbenih kvaliteta, vojska koja je bila svjesna da je borba koju vodi stvar svih progresivnih snaga, svih porobljenih ljudi i svakog iskrenog patriote i revolucionara.

Tu, na tromedji Bosne, Crne Gore i Hercegovine, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, vršene su u vremenu od 15 do 24 juna intenzivne političke, vojničke, organizacione i materijalno-tehničke pripreme jedinica za pretstojeći poход na sjeverozapad.

Preko sastanaka organizacija KPJ i SKOJ, preko konferencija štabova, četnih, bataljonskih i brigadnih konferencija cijelokupnog sastava, objašnjavan je značaj pretstojećeg zadatka, ukazivano je na znatne napore koji pretstoje, na potrebu još veće discipline i organizovanosti i što savjesnijeg izvršavanja zadataka koji se budu postavljali.

U toku priprema riješen je i niz organizacijskih problema. Po odluci Vrhovnog štaba izvršene su formacijske izmjene u nekim brigadama da bi sve imale podjednaki sastav i naoružanje. Tom prilikom je Vrhovni štab izrazio mišljenje da bi bilo najbolje da svaka brigada ima u svom sastavu pet bataljona, jer se to pokazalo kao najpovoljnije u pogledu komandovanja, planiranja i izvođenja borbenih dejstava. Da bi se brigade rasteretile za pretstojeće marševe i borbe, Vrhovni štab je donio odluku da se teški ranjenici prikupe na jedno mjesto. Svi su oni bili povjereni na čuvanje 5 proleterskoj brigadi i Hercegovačkom partizanskom odredu koji su imali da ostanu na tadašnjoj prostoriji. Naredeno je takođe da se komore brigada, u cilju poboljšanja pokretljivosti, što više rasterete. Načelno je određeno da u komori bataljona ne bi trebalo biti više od 5 konja i da bi svaka brigada trebalo da ima ukupno 25—30 konja.

Posebno je regulisano pitanje snabdijevanja u pretstojećem periodu. Vrhovni štab je saopštio brigadama svoju odluku o ukidanju centralne intendanture i naredio štabovima brigada da sami u duhu propisa koje će izdati njegov Ekonomski otsjek organizuju snabdijevanje svojih jedinica. Brigade će se snabdijevati hranom putem dobrovoljnih priloga i kupovinom za novac. Štabovi brigada su odgovorni za postupke svojih organa prema narodu prilikom prikupljanja namirnica. Sve nabavljene količine hrane štabovi brigada bili su dužni prijaviti Ekonomskom otsjeku Vrhovnog štaba, kako bi ovaj imao uvid u stanje ishrane jedinica i mogao uticati na njegovo pravilno regulisanje. U tom smislu Ekonomski otsjek će eventualne viškove hrane kod jedne brigade dodjeljivati jedinicama koje ne budu dovoljno snabdjevene.

I, najzad, Vrhovni štab je 20 juna izdao posebno naređenje za održavanje tajnosti, s obzirom na to da su se jedinice nalazile na neoslobodenoj teritoriji i s obzirom na pretstojeće pokrete i planirana dejstva. Vrhovni štab ističe posebno potrebu za najvećim redom i disciplinom; naređuje da se pokreti vrše uglavnom noću, da se za vrijeme pokreta i odmora ne smije ložiti vatra bez odobrenja, da u toku pokreta mora vladati najveća tišina, da se preduzmu sve mjere kako bi se sprječilo kidanje veze u ko-

loni za vrijeme pokreta, da sva komora mora biti od svanuća pa do večeri sklonjena u šumi ili nekom drugom mjestu gdje neće biti otkrivena od izviđačke avijacije itd.

Posebno je ukazano na pravilnost odnosa jedinica prema narodu i njegovoj imovini. Da bi to osigurao, Vrhovni štab je pravo na rekviziciju i konfiskaciju zadržao isključivo za svoje organe. Jedinice su upozorene da prilikom pokreta i logorovanja ne gaze livade i usjeve. Na kraju je naglašeno da će svaki prekršaj biti najstrože kažnjen.

Glavnina grupe brigada je do 22 juna bila razmještena na prostoriji: s. Zamršten — s. Grandiči — s. Ljubina — s. Vrbnica, stim što su dijelovi 1 proleterske bili orijentisani na jugozapad ka izvornom dijelu Neretve radi obezbjeđenja, a dijelovi 2 i 4 proleterske na sjever ka drumu Foča—Kalinovik radi izviđanja pravaca prestojećeg pokreta. Peta proleterska brigada i Hercegovački partizanski odred bili su u to vrijeme južnije u rejonima planina Volujka i Maglića i rijeke Sutjeske.

Od 22 do 24 juna su se 1, 2, 3, i 4 proleterska brigada sa Vrhovnim štabom pomjerale na sjeverozapad u rejon selo Jelašca — s. Borija, nekoliko kilometara jugoistočno od Kalinovika. Sa ove prostorije pokret je uslijedio 24 juna uveče.⁷⁷

⁷⁷ Partiski izvještaj 2 prolet. brigade od 29 V CK KPJ (arhiv CK SKJ, reg. br. 1112); partiski izvještaj 3 bat. 1 prolet. brigade od juna 1942 (arhiv CK SKJ, reg. br. 950); pismo A. Rankovića od 3 VI drugu Titu (arhiv CK SKJ, reg. br. 878); pismo A. Rankovića od 5 VI drugu Titu (Zbornik II/4, 144); pismo A. Rankovića od 5 VI 3 bat. 1 prolet. brigade (isto, dok. br. 151); izvještaj komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 12 VI Vrhovnom štabu (Zbornik III/3, 188); izvještaj 5 prolet. brigade od 13 VI Vrhovnom štabu, (Zbornik III/4, 137); naređenja Vrhovnog komandanta od 17 VI načelniku Vrhovnog štaba i 2 prolet. brigadi (Zbornik II/4, 183, 185); govor Vrhovnog komandanta od 19 VI 4 prolet. brigadi (Zbornik III/3, 194); izvještaj 1 prolet. brigade od 19 VI Vrhovnom štabu (Zbornik IV/5, 96); naređenje Vrhovnog štaba 1, 2, 3 i 4 prolet. brigadi od 20 VI (isto, dok. br. 188); naređenja Vrhovnog štaba od 23 VI 1 i 2 prolet. brigadi (isto, dok. br. 191 i 192); naređenje Vrhovnog štaba od 24 VI za formiranje 5 prolet. brigade (Zbornik IV/5, 115); Četvrta proleterska 1942 do 1952, Beograd 1952.

2. — Marš brigada do željezničke pruge Sarajevo—Mostar

(Skica 2)

Zapovijest za pokret izdao je Vrhovni štab 22 juna 1942. Za dan polaska bio je određen 24 jun.

U prvom dijelu zapovijesti iznesen je način prikupljanja svih brigada na prostoriji s. Borija — s. Jelašca, što se imalo izvršiti u toku 23 i 24 juna. U 20 časova trebalo je otpočeti pokret preko jugozapadnih padina planine Treskavice, najprije ka s. Gođenovići, a zatim dalje na sjeverozapad.

Po planu marša desna kolona, koju čine 2 i 4 proleterska brigada i Vrhovni štab, maršuje pravcem Đurovo Brdo—Vihovac—s. Mosorovići i dalje za Gođenoviće, a lijeva — 1 i 3 brigada — pravcem k. 1120—s. Mjehovina—s. Božanovići i dalje za s. Gođenoviće. Marš je, dakle, trebalo izvesti sjeverno i južno za 2—4 km od Kalinovika u kome je bio neprijateljski garnizon. Zbog toga je u zapovijesti posebno istaknuta potreba tajnosti i naređeno da se marš ima izvesti noću.

U zapovijesti su dati podaci o neprijatelju kojima je raspolagao Vrhovni štab i opšti podaci o stanju na terenu kroz koji se ima vršiti pokret. Iz njih se vidi da je u Kalinoviku bilo oko 300 ustaško-domobranskih vojnika, a da se u s. Odžaci i okolini, kao i u grupi sela oko Rakitnice, Lukavca i Umoljana, nalazi domaća ustaška milicija jačine oko 800—1.000 naoružanih ljudi. Ova milicija još nije imala ozbiljnijih sukoba sa partizanima i Vrhovni štab pretpostavlja da je ona prema nama neprijateljski raspoložena, ali da možda neće pružati otpor, tim prije što se radi o brzom prolazu naših brigada pored ili kroz ta sela. Podaci su uglavnom odgovarali stvarnom stanju. Pored ovoga, u selima oko Kalinovika bilo je četnika.

Pokret ka prostoriji s. Jelašca—s. Borija, a zatim u rejon s. Gođenovići, protekao je uglavnom prema predviđenom planu. Noću 23 i 24 juna dijelovi 1 i 2 prolet. brigade su, uz slab otpor četnika i žandarmeriske stanice NDH, ušli u s. Jelašca. Ostavljajući zaštitničke dijelove ka Kalinoviku, brigade su uz pripucavanje četnika sa okolnih brda dostigle u toku 25 juna određeni marševski cilj.

Neprijatelj je preko četnika odmah doznao za pokret. Komanda 3 domobranskog zbora u Sarajevu ocijenila je ovaj pokret kao opkoljavanje Kalinovika. Talijani, koji su Kalinovik napustili još 15 juna, zahtjevali su od 3 domobranskog zbora intervenciju, zbog čega je ovaj uputio 27 juna po jedan vod tenkova i pešadije koji su, uz podršku avijacije, vodili borbu sa zaštitnicama grupe u rejonu Kalinovika. Stoga je ovaj zbor u svom izvještaju naveo da su partizani potisnuti.

U to doba, nastavljajući pokrete prema predviđenom planu u toku 25 do 27 juna, uz zaštitničke borbe i slabija dejstva avijacije, brigade su izbile na greben pl. Treskavice.

Za 28 jun Vrhovni štab je izdao 1 i 4 brigadi naređenje da ovlađaju selima Dujmovići, Ledići, Dejčići, Ostojići, Šabanci, u kojima se nalazila mjesna ustaška milicija sa žandarmeriskom stanicom NDH u s. Dejčići. Dva bataljona 2 prolet. brigade imala su ostati kao zaštitnica čitave grupe na grebenu Treskavice kod Crnog Jezera. Za vrijeme akcije 1 i 4 brigade naređeno je da se postavi bočno obezbjeđenje prema s. Rakitnici. Druga brigada (bez dva bat.) i 3-ća imale su se kretati iza 1 i 4 brigade.

U svojim naređenjima Vrhovni štab ističe potrebu da se što prije napusti Treskavica. Bez obzira na to što je bilo ljeto, na ovoj krševitoj i goloj planini bilo je, uslijed kiše i vjetra, veoma hladno, tim prije što su borci, mokri i umorni od dugih marševa, mogli da provedu svoj kratki odmor samo pod vedrim nebom. Prema pričanju učesnika, noći provedene po kiši i vjetru na grebenu ove planine spadaju u najteže momente koje su u toku rata doživjeli.

Uslijed kiše, koja je padala cijelu noć, kretanje po vrletnim stazama u opancima bilo je vrlo sporo tako da su dijelovi 1 i 4 brigade zakasnili sa napadom na spomenuta sela. Kada je svanulo, gusta magla im je ometala da se pravilno orijentišu. Tako su pred s. Ledići dijelovi 4 brigade stigli 28 juna u 9 časova. Prema ranijim podacima, štab 4 brigade je mislio da se žandarmeriska stanica sa 40 ljudi nalazi u ovom selu. Zbog toga je najprije bilo opkoljeno ovo selo, ali žandarma u njemu nije bilo, pa su jedinice produžile za s. Dejčići. Pred ovim selom žandarmi sa milicijom su spremni dočekali partizane i

tek poslije jednog i po sata oštре борбе —oko 13.30 часова — село је заузето. Џест neprijateljskih vojnika poginulo је ili zarobljeno, a ostali su pobegli ka Trnovu. Četvrta brigada imala je 1 teže ranjenog, a zaplijenila je 1 minobacač 81 mm, 1 puškomitrailjez i 18 pušaka. Poslije ovoga 4 prolet. brigada razmjestila se u selima: Ledići, Dejčići, Ostojići, Šabanci, sa jačim osiguranjem prema s. Rakitnici.

Istoga dana je 1 brigada ušla u s. Dujmoviće, a u toku 29 juna brigada je stigla na prostoriju s. Umčani—s. Prečani.

Skretanje brigade sa Treskavice udesno, ka komunikaciji Kalinovik—Sarajevo, stvorilo je neizvjesnost kod neprijatelja o njenim namjerama. On smatra da će grupa, poslije zauzimanja Ledića, Dejčića, Prečana i dr. sela nastaviti nastupanje ka s. Kijevo, tj. ka komunikaciji Kalinovik—Sarajevo. Zato komanda njemačke 718 divizije iz Sarajeva, zajedno sa komandom 3 domobranskog zbora, priprema 29 juna akciju u tom pravcu. Vidjećemo da će neprijateljska pažnja sve do 2 jula biti koncentrisana na tu stranu.

O jačini brigade neprijatelj još uvijek nema bliže pretstave. Njega dovode u zabludu i izvještaji mještana, a osobito mjesne ustaške milicije. Tako, naprimjer, 3 domobranci zbor u svom izvještaju Glavnom stožeru domobranstva kaže da je ustaška milicija iz sela Dujmovića, Gaja, Mijanovića, protjerala partizane 30 juna, što ne odgovara istini, jer su dijelovi brigade napustili ta sela planski se pomjerajući dalje na sjever. Ovakvi izvještaji milicije mogli su samo da oslabe pažnju njemačkih i ustaško-domobranskih komandi u Sarajevu. Zahvaljujući dobrom maskiranju i tajnosti pokreta, izvještaji koje je podnosila izviđačka avijacija sa sektora Trnovo—Igman bili su bez ikakvih podataka.

U toku 29 juna brigade su bile koncentrisane na prostoriji Ledići—Ostojići—Prečani koja je bila udaljena od željezničke pruge Sarajevo—Mostar oko 20 km. Tada je već bilo neophodno izraditi osnove plana za pretstojeća dejstva na komunikaciji. Pismenog dokumenta o planu

nemamo, ali se osnovna ideja dejstva može izvući iz toka događaja.

Vrhovni komandant je odlučio da izvrši udar na željezničku prugu i drum Sarajevo—Mostar na širokom otsjeku Hadžići—Konjic. Ovaj dio bio je i najpodesniji za dejstva s obzirom na karakter zemljišta a, takođe, i sa stanovišta uspjeha diverzije, jer je baš na ovom dijelu bilo najviše osjetljivih objekata (mostova, tunela, kolosjeka sa zupčanikom itd.). 30. juna je odlučeno da grupa nastupa u dvije kolone: desna — 2 i 4 brigada — dejstvuje ka komunikacijama sjeverno od pl. Bjelašnice, a lijeva — 1 i 3 brigada sa Vrhovnim štabom — južno od te planine. Otada pa za duži period, ovako podijeljene snage pretstavljaće dvije taktički odvojene manevarske grupe, ali će njihova dejstva imati jedinstvene operativne ciljeve za čitavo to vrijeme. Prvom i 3-om brigadom komandovao je neposredno Vrhovni komandant, a od pretstavnika štabova 2 i 4 brigade i delegatâ Vrhovnog štaba formiran je zajednički Operativni štab, koji je neposredno rukovodio dejstvima ovih brigada u duhu operativnih ideja koje je primao od Vrhovnog komandanta.

Na pravcu dejstva 1 i 3 brigade nalazila su se sela: Rakitnica, D. Kramare, Lukavac i Umoljani, u kojima je bila mjesna ustaška milicija. Zbog toga je Vrhovni komandant izdao 30. juna 1 i 3 brigadi zapovjest za napad na ova sela, u kojoj je iznesen i plan napada jedinica. Za izvršenje napada određeno je 6 lakih (bez komora) bataljona iz sastava obje brigade. Jedan bataljon imao je napasti pravcem s. Šabanci—Bjele Vode (k 1471)—s. Lukavac—Umoljani; dva bataljona pravcem Bjela Ljeska—s. Rakitnica, a jedan bataljon 3 brigade (pored određenih 6 lakih) će im preko k 1414—Vrhovi—k 1362 sadejstvovati u cijepanju neprijateljskih snaga pravcem s. Šabići—s. D. Kramare; ostala tri bataljona će pravcem Pračko br.—Lisičija Gl. izvršiti napad sa sjevera na liniju s. Lukavac—s. Umoljani. Jedinice će krenuti u napad u 17 časova sa linije Lisičija Gl.—Bjele Vode—Bjela Ljeska. U zapovijesti se ističe potreba brzog i energičnog dejstva. Ostali dijelovi — četiri bataljona sa komorama — prebacice se u toku noći u zauzeta sela. Poslije izvršenog zadatka 1

brigada rasporediće svoje jedinice u rejonu Lukavac—G. Kramare—Umoljani, 3 brigada u rejonu Rakitnica—Šabići—D. Kramare, a Vrhovni štab će se smjestiti u s. Lukavac.

Napad je izvršen po planu. Uz slab otpor neprijatelja dijelovi 1 i 3 brigade očistili su u toku noći 30 jun/1 jul sva navedena sela.

Poslije ovoga ni pred lijevom kolonom nije više bilo neprijateljskih snaga sve do željezničke pruge i druma Sarajevo—Mostar. U toku 1 i 2 jula obje operativne grupe primicale su se ovim komunikacijama, i to desna sa dva pravca: 4 brigada preko pl. Igmana pravcem s. D. i G. Grkarica—M. Polje (k 1162)—Trešnjevo Brdo, a 2 brigada preko pl. Bjelašnice ka njenim sjeverozapadnim padinama, dok se lijeva pomjerila u toku 1 i 2 jula na prostoriju s. Kovačevac—s. Raška Strana—s. Zelene Njive.⁷⁸

⁷⁸ Zapovijest Vrhovnog štaba od 22 VI za pokret, Zbornik II/4, 189; izvještaj 2 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 25 VI AVII k. 3, reg. br. 35/2; izvještaj 1 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 25 VI u 4.30 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3213; izvještaj 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 25 VI, arhiv CK SKJ reg. br. 3283; izvještaj 1 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 25 VI u 13.40 časova, arhiv CK SKJ reg. br. 3214, od 26 VI u 9.40 časova, AVII, k. 3, reg. br. 36/2, od 26 VI, u 17 časova, arhiv CK SKJ reg. br. 3215 od 27 VI u 17 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3216 od 28 VI u 5 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3217; izvještaj jednog bataljona 2 prolet. brigade štabu brigade od 28 VI u 9 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 2628; izvještaj načelnika VŠ Vrhovnom komandantu od 28 VI u 12 časova, Zbornik II/4, 195; izvještaj načelnika Vrhovnog štaba i 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 28 VI, isto. dok. br. 197; naređenje Vrhovnog štaba od 28 VI načelniku Vrhovnog štaba, isto, dok. br. 196; izvještaj 1 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 29 VI, arhiv CK SKJ reg. br. 3218; naređenje Vrhovnog štaba 1 i 3 brigadi od 30 VI, Zbornik II/4, 198; izvještaji 3 domobranskog zbora od 28 VI, Zbornik IV/5, 168, i od 1 VII, Zbornik IV/6, 133; izvještaj oružničkog krila Sarajevo od 7 VII, isto, dok. br. 137; izvještaj 5 oružničke pukovnije od 11 VII isto, dok. br. 141; dnevni izvještaji njemačkih, talijanskih i ustaško-domobranskih jedinica sa bojišta, AVII, k. 11, reg. br. 30/1—7 i k. 12, reg. brojevi 1/1—7, 2/1—3, 3/1—4.

3. — *Dejstva na željezničkoj pruzi i drumu Sarajevo—Mostar*

(Skica 2)

U duhu opšte operativne ideje, 2 jula je svaka grupa izdala posebnu zapovijest za napad na neprijateljska uporišta duž druma i željezničke pruge na dijelu Hadžići — ž. st. Živašnica.⁷⁹

Željezničku prugu na dijelu Hadžići — ž. st. Živašnica obezbjeđivala je njemačka feldžandarmerija, jedna ustaška željeznička bojna i žandarmi NDH. Posade su bile smještene po željezničkim ili drugim zgradama, slabo ili nikako uređenim za odbranu. U većim mjestima duž pruge: Hadžići, Pazarić, Tarčin, Raštelica, Bradina, Dragočaj i Podorašac jačina posade kretala se od 30—60 vojnika. Pored ovoga, željeznička pruga i njena neposredna okolina kontrolisana je oklopnim vozovima iz Sarajeva i patrolama. I, najzad, po pomenutim mjestima kao i po selima oko komunikacija nalazila se mjesna ustaška milicija.

Vrhovni štab nije raspolagao detaljnijim podacima o neprijatelju. Bilo mu je poznato da po željezničkim stanicama postoje manje straže. Radi toga je u zapovijesti za napad podvučeno da će brigade u toku podilaženja 2 i 3 jula nastojati da prikupe što više podataka o snazi i stanju kod neprijatelja na otsjecima svoga dejstva.

Zadaci brigadama postavljeni su ovako:

4 brigada napada na otsjeku od Blažuja (isključno) do Hadžića, s tim da zauzme Hadžiće;

2 brigada napada na otsjeku Pazarić—Tarčin s tim da zauzme ova dva mesta;

3 brigada imala je da prethodno obezbijedi prelaz kolone Vrhovnog štaba i bolnica između ž. st. Ivan Sedlo i D. Bradina, a potom da likvidira posade na ovim stanicama;

1 brigada je podijeljena u dvije grupe bataljona: lijeva grupa — 1, 3 i 4 bataljon — i desna — 2 i 6 bataljon. Lijeva grupa dobila je zadatak da dejstvom na otsjeku Dragočaj—Podorašac obezbijedi od dejstva sa pravca

⁷⁹ Zapovijest Vrhovnog komandanta za napad 1 i 3 brigadi je sačuvana (AVII, k. 2, reg. br. 24/4), a zapovijest druge grupe nije.

Konjica nesmetan prelaz Vrhovnom štabu, 3 brigadi, bolnicama i komorama 1 i 3 brigade i da ovlada dijelom želj. pruge od Dragočaja do ž. st. Živašnice. Desna grupa imala je da napada na otsjek Raštelica — k 915.

Svim jedinicama postavljen je kao poseban zadatak temeljito uništenje svih objekata na željezničkoj pruzi i drumu. Vrhovni komandant je u svojoj zapovijesti 1 i 3 brigadi tačno precizirao koje objekte imaju uništiti. Naređeno je da se unište sve željezničke stanice i stanični uređaji, sve lokomotive, dio željezničkih šina sa zupčanikom na Ivan Pl., svi mostovi i propusti među kojima posebno veliki most na drumu kod s. Živašnice. Data su i posebna uputstva za rušenje kako bi se postigli bolji rezultati u izvođenju ove velike diverzije.

Početak napada za obje operativne grupe određen je za 3 jul u 22 časa.

Poslije izvršenog zadatka desna operativna grupa imala se prikupiti u širem rejonu s. Drozgometvā, a lijeva u rejonu s. Repovci — s. Bulatović — s. Gobelovina.

Sve do 2 jula neprijatelju nisu bile jasne namjere grupe brigada. Treći domobranski zbor šalje sasvim nejasne izvještaje Glavnom stožeru domobranstva. Tako 1 jula on samo izvještava da kretanje partizana u oblasti Trnovo—Bjelašnica—Igman još uvijek traje i da zajedno sa štabom njemačke 718 divizije preduzima žurne mjere ka toj prostoriji. 2 jula, poslije sukoba patrole 2 brigade i neprijateljske patrole iz Pazarića i izvještaja mjesnih posada iz Pazarića i Tarčina da se jače kolone partizana približuju ovim mjestima, štab 3 domobranskog zbora prvi put navodi da se partizani sa Igmana i Bjelašnice približuju željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar. Ali neprijatelj nema ni približno jasne podatke o snagama grupe brigada i njenoj pravoj namjeri. Ovo je posljedica vanredno uspješno sprovedenih mjera tajnosti od strane Vrhovnog štaba. U svojim naređenjima još od početka marša sa Zelengore Vrhovni komandant neprekidno upozorava na značaj održavanja tajnosti i svakom prilikom navodi konkretnе mjere koje treba sprovesti u tom smislu: dnevni pokreti preko otkrivenog prostora bili su zabranjeni, a nije se smjela ni vatra ložiti uslijed čega često ni ručak nije skuvan na vrijeme ili se pripremila

samo suva hrana, izbjegavan je kontakt sa civilnim stanovništvom, a čobani koji su se zatekli za vrijeme pokreta brigada zadržavani su, osiguranja su isturana u svim pravcima, a pokret ka komunikaciji Sarajevo—Trnovo, kao što smo vidjeli, unio je znatnu zabunu kod neprijatelja.

Stoga vijesti koje neprijateljske komande u Sarajevu i Zagrebu primaju o grupi brigada ili su sasvim neodređene ili netačne. Zato i njihove mjere nisu efikasne. Još od akcije na sela Dujmoviće, Lediće, Dejčiće 29. juna komanda 3 domobranskog zbora izvještava Glavni stožer domobranstva da u zajednici sa 118 divizijom priprema mjere protiv partizana na ovom sektoru, ali sve do napada brigada na želj. prugu Sarajevo—Mostar od tih mjer nije se ništa na terenu osjetilo. Tek 2. jula komanda zbora javlja da je u Sarajevo pristigla domobraska 5 pješačka pukovnija o čijoj upotrebi, međutim, nema još ničeg konkretnijeg. Pored toga, neprijatelj je bio preokupiran događajima na Kozari kuda je usmjeravao najveći dio napora.

Na taj način je napad grupe brigada na komunikacije Sarajevo—Mostar iznenadio neprijatelja. U pogledu jačine i rasporeda neprijateljskih snaga nije se ništa izmjenilo niti su talijanske i ustaške snage iz Mostara preuzele bilo kakve efikasnije mјere sve do početka napada 3. jula. Njihova će intervencija usljediti tek poslije izvršenog napada i imaće više defanzivan karakter.

U toku 3. jula rukovodioci brigada i bataljona izvidili su teren oko objekata koji su im dodijeljeni za napad. Budući da je neprijatelj pojačao budnost, neke jedinice ili njihovi dijelovi bili su primijećeni, tako da taktičko iznenadenje, osobito kod 2 i 4 brigade, nije postignuto.

Napad je na čitavoj dužini fronta otpočeo uglavnom u određeno vrijeme. Sve jedinice su ovog dana predveče krenule sa polaznih položaja — Brezovača—Kraderik—s. Budmilići—Rudno Brdo (k 1270) — s. Usamovine i u toku noći prešle na određenim otsjecima u napad.⁸⁰

⁸⁰ Izvještaj 2 i 4 prolet. brigade od 5 VII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 645; izvještaji 3 domobranskog zbora od 1 i 2 VII, Zbornik IV/6, 133 i AVII, k. 12, reg. br. 2/1—3 i 3/1—8; izvještaj oružničkog krila Sarajevo od 7 VII, Zbornik IV/6, 137.

a) Dejstva 2 i 4 brigade

Četvrta brigada je nešto poslije pola noći napala s. Hadžiće. U napadu na posadu u ovom mjestu učestvovao je 1-vi ojačan četom 2 bataljona. Četvrti bataljon imao je zadatku da napad obezbijedi sa pravca Sarajeva u visini s. Garovci. Ostale snage — 2, 3 i 5 bataljon sa štabom brigade i prištapskim dijelovima — imale su da se prebace pored Hadžića u pravcu s. Drozgometva.

Pošto je neprijatelj otkrio podilaženje naših jedinica, njegova se posada zbila u zgradu željezničke stanice i organizovano dočekala napad. Razvila se oštra borba. Kada je zgrada blokirana i kada se otpočelo sa likvidacijom otpora, iznenada je u stanicu ušao oklopni voz koji je unio izvjesnu pometnju kod naših boraca. Napad je uskoro ponovljen. Zgrada željezničke stanice je spaljena, a uništene su i dvije mjesne pilane. Preko 30 neprijateljskih vojnika izbačeno je iz stroja.

Gubici 4 brigade iznosili su 6 poginulih i 5 ranjenih. Zaplijenjeno je 20 pušaka, 20 bombi, 3.500 puščanih metaka i više raznih vrsta namirnica.

Bataljon koji je bio određen da obezbijedi napad od Sarajeva zakasnio je i nije izvršio zadatku. On je u momentu kada je otpočelo rušenje mosta u rejonu sela Bićevo bio iznenađen pojavom 3 neprijateljska tenka i tako most nije srušen.

Odmah po svanuću 4 jula svi dijelovi 4 brigade napustili su željezničku prugu i produžili kretanje ka Drozgometvu tako da ova, sem na samoj željezničkoj stanicu, nije nigdje bila ozbiljnije oštećena.

Dijelovi 2 brigade napadali su Pazarić i Tarčin. Pazarić je napao oko pola noći 2 bataljon. U kratkoj borbi ustaše i domobrani su potučeni, a grupa od 20 njemačkih vojnika pobjegla je u žandarmerisku stanicu iz koje je pružala žilav otpor. Uskoro se u Pazariću pojavio oklopni voz, što su ovi brzo iskoristili i ubacili se u njega. Kada su borci 2 brigade blokirali voz i počeli da ga tuku bomбама и minama iz bacača, on je produžio ka Tarčinu. Zgrada željezničke stanice, magacini i 6 vagona spaljeni su. Ubijeno je ili zarobljeno oko 20 neprijateljskih vojnika, a brigada je imala 2 mrtva i 8 ranjenih.

U Tarčinu su ustaše pružale otpor 4 bataljonu iz zgrade željezničke stanice. Napad je otpočeo nešto prije 23 časa. Pošto su se ustaše ogorčeno branile, to su borci 2 brigade zapalili zgradu, poslije čega su se ustaše povukle na gornji sprat, a zatim pokušali, koristeći noć, da se pomoću konopca spuste sa sprata, ali su otkriveni i poхватani. Ovdje je zarobljeno ili poginulo 10 ustaša. Spaljena je željeznička stanica, blokarnica, magacin sa alatom, vodostanica i 6 vagona, a željeznička pruga je porušena.

U oba mjesta su jedinice 2 brigade zaplijenile manje količine oružja, ratne opreme i namirnica.

Poslije izvršenog napada brigada je napustila 4 jula izjutra željezničku prugu i izvršila pokret u širi rejon Drazgometve.⁸¹

b) Dejstva 1 i 3 brigade

Drugi i 6 bataljon 1 brigade su nešto poslije 22 časa izvršili napad na Raštelicu. Već u početku napada u željezničku stanicu pristigao je oklopni voz, koji je prihvatio posadu. Poslije dva sata borbe oklopni voz je blokirao pa je, da bi izbjegao uništenje, otišao u pravcu Tarčina. Željeznička stanica je spaljena, a pruga pokidana na dužini od 360 metara.

Prvi, 3 i 4 bataljon 1 brigade napali su željezničke stanice na otsjeku Dragočaj—Živašnica. U kraćoj borbi oni su razbili manja neprijateljska obezbjedenja i stupili rušenju željezničkih postrojenja i objekata, obezbjeđujući se dijelom snaga ka Konjicu i Prozoru.

Treći bataljon 3 brigade je zauzeo poslije oštре borbe žandarmerisku stanicu na Ivan-Sedlu, čija se posada nije htjela predati sve dok zgrada nije spaljena. Dijelovi ove brigade su zauzeli Bradinu.

⁸¹ Izvještaj 2 i 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 5 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 645; naređenje Vrhovnog štaba 2 i 4 brigadi, 6 VII u 8 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj 3 domobranskog zbora od 4 VII, Zbornik IV/6, dok. br. 134; izvještaj oružničkog krila Sarajevo od 7 VII, isto, dok. br. 137; izvještaj 5 oružničke pukovnije od 11 VII, isto dok. br. 141; dnevni izvještaj 3 domobranskog zbora za 3 i 4 VII, AVII, k. 12, reg. br. 3/1—4, 3/1—8, 8/1—3.

Na čitavom otsjeku napada 1 i 3 brigade zarobljeno je oko 150, a ubijeno oko 50 vojnika. Ukupni gubici obje brigade iznosili su 2 mrtva i 8 ranjenih. Zaplijenjena su dva voza, oko 10.000 kg kukuruza, 400 kg slanine i drugih namirnica. Uništeno je 10 lokomotiva i dvije kompozicije. Zaplijenjeno je oko 400 kg eksploziva, što je omogućilo temeljito rušenje komunikacija.

Prva i 3 brigada nisu odmah po izvršenom napadu napustile željezničku prugu i drum Sarajevo—Mostar. Glavne snage tih brigada su se, po odluci Vrhovnog komandanta, zadržale nekoliko dana na tim komunikacijama, da bi ih što bolje onesposobile. Pored toga, trebalo je stvoriti vrijeme za evakuaciju zaplijenjenog materijala, prvenstveno namirnica.

U toku 4 i 5 jula izvršeno je temeljito rušenje komunikacija i objekata na njima. Između ostalog, uništene su sve lokomotive i vagoni, porušeni tuneli, uništene sve željezničke stanice i uređaji na njima i kolosjek sa zupčanikom na Ivan-Planini. 5. jula porušen je veliki most na potoku Lukač, a pored toga i svi značajniji mostovi ili propusti na pruzi i drumu.

Pošto sve do 7. jula nije uslijedila jača neprijateljska intervencija ni na jednom pravcu, to je Vrhovni komandant ovog dana izjutra izdao zapovijest 1 brigadi da pripremi napad na Konjic, čiji je garnizon, kao i onaj u Prozoru, bio isuviše slab da bi mogao ozbiljnije ugroziti grupu brigade. Od Mostara, Bugojna i Travnika nije se osjećala nikakva neprijateljska aktivnost, a njegove snage iz Sarajeva još nisu ozbiljnije ugrozile desnu operativnu grupu na prostoru s. Drozgometva—Kreševu.

Vrhovni komandant u svom naređenju od 6. jula izjutra, ističući ovako povoljnu situaciju, ukazuje štabu 1 brigade na značaj zauzimanja Konjica, kako radi daljeg onesposobljavanja željezničke pruge, tako i radi snabdijevanja naših snaga. Po tom naređenju 1 brigada treba da napadne Konjic sa najmanje tri bataljona još u toku noći 6-7. jula stim da štab brigade angažuje mjesni partizanski bataljon za rušenje komunikacija ka Mostaru i zauzimanje željezničkih stanica ka Rami.

Treća brigada je za to vrijeme bila na prostoriji Ivan Sedlo—Bradina sa zadatkom da ruši željezničku prugu i drum i obezbijedi pravac od Sarajeva.

Štab 1 brigade je na temelju gornjeg naređenja odlučio da u napad na Konjic krene sa 1, 2, 3-ćim i dijelovima 6-og bataljona, ojačanim topovskim odjeljenjem i pionirskim vodom. Ali pošto je bilo kasno da se još toga dana stigne i na vrijeme izvrši napad, jer su bataljoni bili po jednom ranijem naređenju u pokretu na drugim pravcima, a pretpostavljajući da je garnizon u Konjicu brojno jak, štab brigade je odlučio da napad odloži za noć 7/8 kako bi se što bolje pripremio. O tome je 6 jula u 22 časa obavijestio Vrhovnog komandanta.

U toku noći 5/6 i dana 6 i 7 jula dijelovi mjesnog partizanskog — Konjičkog — bataljona i 1 brigade dejstvovali su na komunikacije Konjic—Rama. Noću 5/6 jula zauzet je Ostrožac, čija je posada od 45 vojnika uz gubitke od 5 ljudi pobegla ka Rami. Spaljena je željeznička i žandarmeriska stanica i uništeni su svi željeznički uređaji. 6 jula je uništena željeznička stanica Lisičići, a 7-og porušena pruga od Lisičića do Žuglića. Na taj način je napad na Konjic bio obezbijeden i od neprijateljske intervencije od Mostara.

Posadu u Konjicu činila je domobremska 1 bojna⁸² 7 pješačke pukovnije, ojačana sa dvije ustaške čete. Ukupno brojno stanje posade iznosilo je 620 vojnika.

Neprijatelj je za odbranu Konjica organizovao položaje na okolnim visovima, gdje je postavio sve svoje snage, odlučivši se da tu razbije pokušaj prodora u varoš. Prva bojna 7 pješačke pukovnije organizovala je za odbranu položaje na liniji k 564 — s. Turija — s. Previja — Ljuta — Dedinovac (k 664) — Zlatar (k 878) — s. Ovčari. Rezerva sa komandnim mjestom bojne nalazila se na Pomolu (k 423). Peta ustaška sat⁸³ organizovala je odbranu sjeverno od Konjica na grebenu Repovice, a Orahovačka ustaška sat držala je položaje na liniji s. Čelebići — s. Orahovica — s. Zaslivlje — s. Zabrdje.

Posada je pretpostavljala da će biti napadnuta, osobito poslije akcije na Ostrožac i Lisičiće, kada je ostala

⁸² bataljon

⁸³ četa

potpuno otsječena. Zbog toga je ona 6 jula preko izviđačkih aviona obavijestila Sarajevo da je opkoljena, tražeći hitnu pomoć. Pošto takva pomoć nije mogla biti upućena iz Sarajeva, jer su glavne snage 3 domobranskog zbora i 718 divizije bile angažovane u borbi sa desnom operativnom grupom, a glavne snage sa područja Travnik—Bugojno—Jajce tek bile prestale sa neuspješnom akcijom ka Janju, to je Glavni stožer domobranstva zamolio preko komande svoje 6 divizije u Mostaru komandu talijanskog 6 armiskog korpusa za intervenciju ka Konjicu. Ova intervencija je uslijedila ali, kao što ćemo vidjeti, sa velikim zakašnjenjem.

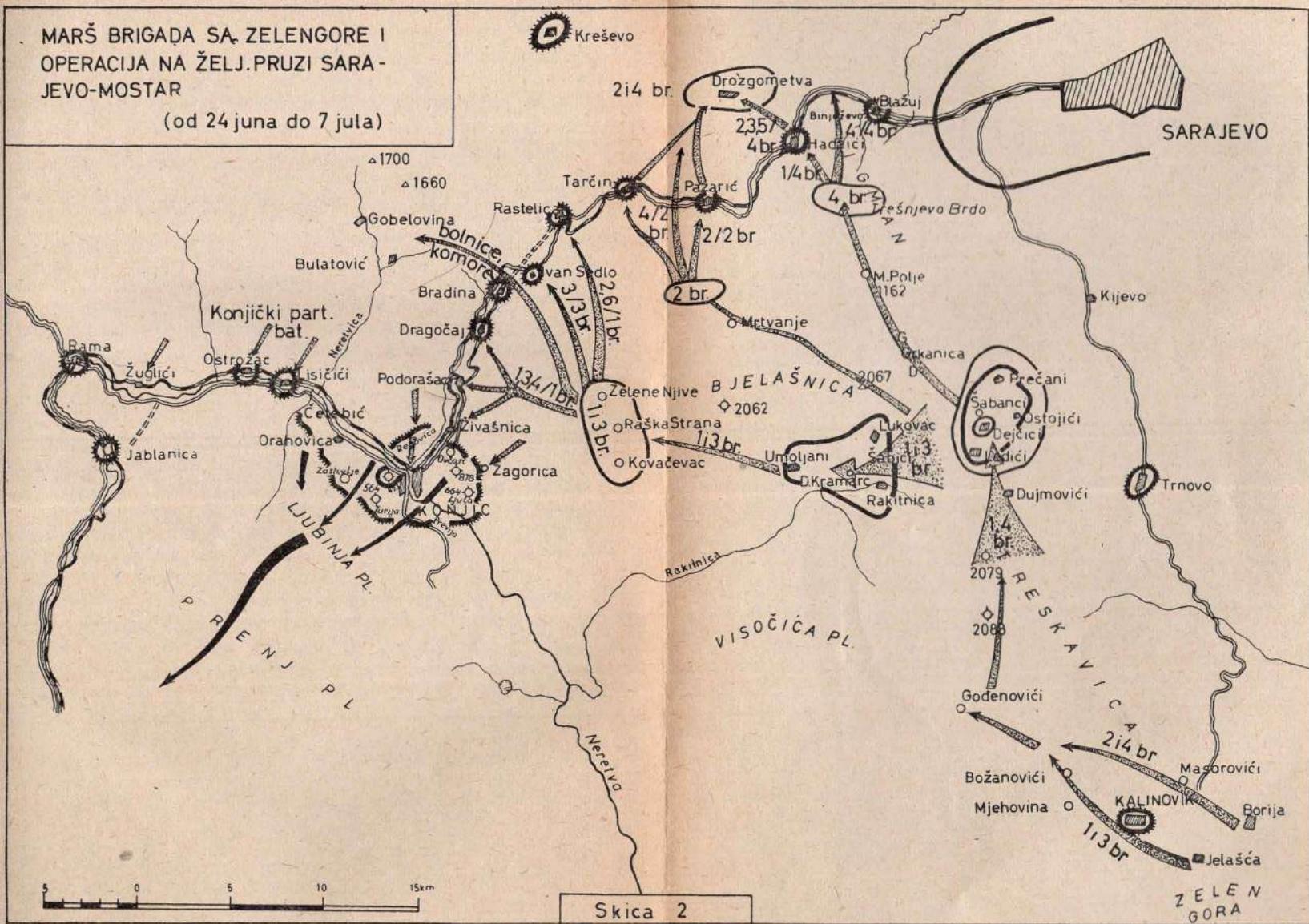
Napad na Konjic izvršila je 1 brigada sa tri bataljona 8 jula u 1 čas. Bataljoni su napadali pravcima preko Repovice, s. Ovčara i s. Zagorice. Glavni udar izvršen je preko Repovice, koja je oko 4.30 časova zauzeta, a snage brigade upale su u sam grad. Pošto napad nije izvođen i sa jugozapada odmah, već su naknadno 3 i 6 bataljon upućeni u obuhvat, to se neprijateljska posada, pritisnuta sa sjevera i istoka, postepeno povlačila ka Ljubinjoj Planini u toku 8 jula, a zatim je preko planine Prenja stigla u Mostar sa ukupno 389 ustaša, milicionara i domobrana. Ostatak posade zarobljen je ili uništen, a pripadnici mjesne milicije su se najvećim dijelom povukli kućama. Jedinice brigade zarobile su 100 domobrana i zaplijenile 120 pušaka, 20.000 puščanih metaka, 2 puškomitrailjeza, 2 teška mitraljeza, 2 minobacača sa 200 mina itd. Zaplijenjena je i veća količina životnih namirnica. Porušena je željeznička stanica, željeznička radionica sa svim postrojenjima i 25 lokomotiva.⁸⁴

⁸⁴ Izvještaj 1 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 5 VII u 19 časova, AVII, k. 38, reg. br. 38/2; naređenje Vrhovnog štaba 1 brigadi od 6 VII u 7 časova, arhiv CS SKJ, reg. br. 589; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 6 VII u 17.20 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3220; naređenja Vrhovnog štaba 1 i 3 brigadi i 4 bataljonu 1 brigade od 6 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589 (pod ovim brojem registrirano je više naređenja VŠ pisanih u jednom bloku pomoću indiga); izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 6 VII u 22.10 časova, AVII, k. 3, reg. br. 39/2; izvještaj pomoćnika načelnika VŠ od 6 VII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ reg. br. 3698; pismo Aleksandra Rankovića Vrhovnom komandantu od 8 VII u 17 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 623; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 8 VII u 6.25 časova, arhiv CK SKJ, reg. br.

MARŠ BRIGADA SA ŽELENGORE I
OPERACIJA NA ŽELJ. PRUZI SARA-
JEVO-MOSTAR

(od 24 juna do 7 jula)

Kreševo

Time je operacija na željezničkoj pruzi i drumu Sarajevo—Mostar bila završena. Svi značajniji objekti na komunikacijama na dužini od oko 70 km — od Blažuja do Rame — bili su porušeni zajedno sa voznim parkom koji je velikim dijelom bio podešen za dio pruge sa zupčanikom na Ivan-Pl. Sve neprijateljske posade bile su uništene ili protjerane.

To je bila dotad najveća diverzija u Jugoslaviji. Zahvaljujući vještom manevru, grupa brigada je iznenadila i okupatorske i ustaške komande. Ovome je doprinijelo i to što su akcije izvedene svega petnaestak dana poslije borbi na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore, iz kojih su stizali izvještaji da su partizanske snage uništene i razbijene. Poslije zajedničkih napora talijanskih, njemačkih, ustaških i četničkih snaga u Trećoj ofanzivi i poslije postignutih sporazuma sa četnicima koji su se do kraja stavili u službu okupatora i to dokazali u zajedničkoj borbi protiv partizana, okupatorska komanda je smatrala da je konačno uspjela razbiti ustank u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini i smiriti te oblasti.

Ovaj uspjeh grupe brigada imao je krupne vojne, političke i ekonomске posljedice. Prekinuta je veza sjevernih oblasti sa Hercegovinom i onemogućen manevar neprijateljskim snagama iz Hercegovine na sjever i obrnuto. Time je za duži period onemogućena veza sa mostarskim rudarskim basenom i eksploatacija ostalih privrednih bogatstava Hercegovine — duvana i mesa u prvom redu. Za NDH to je bio još jedan snažan udarac. Komanda njene 6 divizije u Mostaru, kao i ustanove civilne administracije, ostale su bez neposredne veze sa Sarajevom i Zagrebom. Politički uticaj okupatora, NDH i četnika, ionako slab, bio je u ovom dijelu zemlje još više poljuljan. Uspjeh brigada odlučujuće je djelovao na razvitak borbe u ovome kraju. Otada narastaju snage Konjičkog partizanskog bataljona, a kasnije će na ovom terenu biti for-

3221; izvještaji pom. načelnika VŠ od 8 VII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ reg. br. 3700 i od 8 VII u 8.30 časova, arhiv CK SKJ reg. br. 3699; izvještaj 6 oružničke pukovnije od 13 VII, Zbornik IV/6, 143; izvještaj domobranske 1 bojne 7 pješ. pukovnije od 8 VIII, isto dok. br. 159; dnevni izvještaji 3 domobranskog zbora o borbama od 2 do 9 VII, AVII, k. 12, reg. br. 4/1—3, 9/1—3 i 18/1—3.

miran Ramski partizanski odred u koji će ući muslimani iz okoline Konjica i Prozora, a dijelom i Hrvati iz toga kraja.

Izvođenje ove operacije karakterisala je tajnost, brzina i energičan rad svih jedinica. Glavni cilj — rušenje komunikacija, a naročito željezničke pruge, postignut je. To smo vidjeli osobito iz opisa rada lijeve kolone. I pored toga što je ranije smatrao da komunikacije treba porušiti za što kraće vrijeme, kako bi se odmah krenulo dalje ka sjeverozapadu, Vrhovni komandant je odlučio da snage ostanu duže na komunikacijama kako bi ih što više onesposobile, proširujući dejstva od 6 do 8 jula na Konjic i sve do Rame. To je bilo moguće pošto se ozbiljnija intervencija neprijatelja, kojom bi bio otežan dalji prodor ka sjeverozapadu, nije osjetila ni sa jednog pravca. Tih dana neprijatelj se svuda držao defanzivno.

Desna kolona, međutim, nije postupala sasvim u duhu postavljenog zadatka. Ona je, istina, bila na osjetljivijem otsjeku, na kome su jače neprijateljske snage iz Sarajeva mogle brže ispoljiti svoje dejstvo, što je, besumnje, znatno uticalo na njen rad. Činjenica da ta grupa nije postigla taktičko iznenadenje, već da je u toku 2 i 3 jula njeno podilaženje otkrio neprijatelj, odrazila se kroz neka dopunska naređenja delegata Vrhovnog štaba izdata neposredno pred početak napada. Tu se, na temelju toga što je neprijatelj otkrio prisustvo brigade i što je doveo izvjesna, makar i neznatna pojačanja, preporučuje štabovima brigada da ne nastoje zauzeti određena mjesta po svaku cijenu, tj. da ih u slučaju snažnijeg otpora zaobiđu i pređu komunikacije.⁸⁵ Svakako da je ovo uticalo i na organizovanje napada i na upornost u njegovom izvođenju. Karakteristično je da jedinice nisu na vrijeme obezbijedile presjecanje željezničke pruge i druma oko mjesta koja su napadale, tako da je oklopni voz slobodno manevrisao na relaciji Hadžići — Raštelica, što je iznenadilo neke jedinice, unijelo zabunu u njihove redove, i, najzad, omogućilo da se neke posade spasu sigurnog uništenja. Ovo, zajedno sa intervencijom nekoliko tenkova iz Sarajeva, unijelo je nesigurnost u jedinice i one su se

⁸⁵ Izvještaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 5 VII 1942, arhiv CK SKJ br. 645.

zadovoljile paljenjem zgrada željezničkih stanica, da bi već ujutro napustile komunikacije.

Očigledno je da situacija nije bila pravilno procijenjena i da nije bilo dovoljno upornosti u izvršenju zadatka. Nije bilo ozbiljnog razloga za izdavanje onakvih naređenja, jer su neprijateljske posade bile isuviše slabe da bi se mogle ozbiljnije oduprijeti napadu. Veći broj gubitaka kod desne kolone nije bio posljedica oštire borbe već slabo organizovanog napada i izvjesne pometnje koja je nastajala kada je nailazio oklopni voz. Iz opisa borbe vidi se da su manje snage grupe — osobito 4 brigade — bile angažovane u napadu. Ostale snage imale su, za razliku od onoga kako je bilo kod lijeve grupe, da u marševskoj koloni pređu prugu, da bi se razmjestile po selima sjeverno od nje.

Međutim, pokazalo se da je grupa mogla ostati na komunikacijama puna dva, pa i više dana, jer je neprijatelj pravcem od Sarajeva intervenisao ozbiljnije tek u toku 6. jula. Suviše je bila kruto shvaćena direktiva Vrhovnog komandanta o brzini prelaska komunikacija.

Zbog svega toga Vrhovni komandant već 6. jula upućuje oštru kritiku delegatima Vrhovnog štaba u kojoj ističe da su dobrim dijelom ispustili iz vida glavni zadatak — uništenje komunikacija i da su napade izvodili neorganizованo, dozvoljavajući da ih neprijatelj iznenadi i nanese im nepotrebne gubitke.⁸⁶

Ali ako se ima u vidu nedostatak alata i eksploziva, a nadasve stručnjaka — pionira i dr., koji bi umjeli da izvrše rušenje raznih objekata, onda se može reći da je posao oko onesposobljavanja željezničke pruge i druma veoma uspješno izведен. Najveći dio ovog zadatka na pojedinim značajnijim objektima izvršen je pod neposrednim rukovodstvom pojedinih članova Vrhovnog štaba, a Vrhovni komandant je u svojim naređenjima lično davao konkretna uputstva kako treba porušiti svaki pojedini objekat — skretnicu, lokomotivu, most, šine, itd.

⁸⁶ Naređenje Vrhovnog komandanta delegatima Vrhovnog štaba — arhiv CK SKJ br. 589.

S obzirom na širinu fronta na kome su se dejstva razvijala i na planinski karakter zemljišta, rukovođenje operacijom nosilo je u sebi niz specifičnosti. Vrhovni komandant je dao opštu ideju i plan operacije. Da bi obezbijedio ostvarenje te ideje i plana, delegirao je dva člana Vrhovnog štaba kod desne kolone, koji su u saradnji sa štabovima 2 i 4 brigade neposredno rukovodili pripremama i izvođenjem operacije, dok je pripremama i izvođenjem dejstva lijeve kolone rukovodio neposredno Vrhovni komandant. S obzirom na karakter zadataka, širinu zone dejstva, brze izmjene u situaciji i slaba sredstva veze, koja je isključivo održavana kuririma, komande i jedne i druge operativne grupe izdavale su po pojedinim zadacima naređenja u obliku direktiva, u kojima se samo ukazuje na zadatke, pri čemu se štabu brigade daje sloboda u načinu izvršenja zadatka, u određivanju potrebnih snaga, pa i vremena u kome zadatak treba izvršiti. U takvim slučajevima Vrhovni komandant je naglašavao da se štabu daje sloboda rada i upozoravao da se ne smije držati kruto primljenih direktiva. Takav način rukovođenja obezbjedivao je usmjeravanje napora svih snaga na izvršavanje zadataka, a pozitivno je uticao i na vaspitanje starješina, koji su u takvim uslovima imali prilike da ispolje svoje sposobnosti i da ih dalje razvijaju. Svakako da je ovo uslovilo bogatstvo taktičkih postupaka bataljona i četa pri izvođenju napada u okviru ove jedinstvene operacije.

Vanredno značajna pažnja, za vrijeme podilaženja pruzi i u toku izvođenja operacije, posvećena je pitanju odnosa jedinica prema narodu i političkom uticaju koji su one imale izvršiti na ovom terenu, na kome dosada nije bilo većih partizanskih jedinica. Zbog toga je bilo jasno da će od utisaka koje narod dobije o partizanima u toku izvođenja ove operacije uveliko zavisiti formiranje njegovog stava prema NOP. U naređenjima i posebno preko organizacija KPJ i SKOJ preneseno je kakve stavove treba zauzeti po svim pitanjima odnosa i veza vojske sa narodom. Ovdje je na prvom mjestu bio problem regulisanja snabdijevanja. Njime su bili zaduženi isključivo intendantski organi brigada, a sprovedeno je kupovinom od naroda za gotov novac, organizacijom evakuacije za-

plijenjenih namirnica i odjeće iz skladišta u osvojenim mjestima i konfiskacijom imovine poznatih neprijatelja. Kad je nedostajalo novca, prikupljan je dobrovoljni prilog od naroda ili je vršena rekvizicija. Jedinice ili pojedinci nisu zalažili po kućama niti im je bilo dozvoljeno da sami traže hranu. Štaviše, kritikovani su i oni slučajevi kada su pojedinci svraćali u kuće po pozivu domaćina. Mada su bili slabo hranjeni mjesecima, a pogotovu u periodu Treće neprijateljske ofanzive i još slabije obučeni, borci su se, često i gladni, veoma dobro držali. Svega nekoliko slučajeva, od kojih jedan izrazitiji u Hadžićima i jedan u Konjicu, bili su kažnjeni. Grublje greške pojatile su se u radu intendantata, koji su ponekad administrativnim putem, bez dovoljnog udubljivanja u mogućnosti određenog mjesta i bez objašnjenja potreba vojske, vršili rekviziciju. Zbog toga je jednim svojim naređenjem od 6. jula Vrhovni komandant veoma oštro intervenisao, zahtijevajući da se ovakve stvari ne sprovode naređenjima, da se od seljaka, koji su inače siromašni, ne traži ništa naređenjima i da se u sela šalju politički rukovodjoci koji će narodu objašnjavati i našu borbu i naše potrebe.⁸⁷

Međutim, tamo gdje su zaplijenjene veće količine namirnica, ove su dijelom evakuisane za potrebe vojske, a dijelom su podijeljene sirotinji, što je imalo snažnog odjeka u čitavom kraju.

Skrenuta je pažnja da se na željezničkim stanicama ne pale stanbene zgrade ili da se prethodno iznese namještaj ukoliko se nalazi u dijelu neke zgrade koja, radi željezničkih instalacija, mora biti uništena.

Po selima su održavane konferencije na kojima je objašnjavana politička linija Narodnooslobodilačkog pokreta. Štabovi brigada izdavali su letke i rasturali ih po selima u kojima nije bilo moguće duže zadržavanje.

Ovakav postupak ostavljao je na narod snažan utisak, jer se prvi put sreo s vojskom koju je ne samo na riječima, već i na djelu, osjetio kao svoju. Otuda je izostao i svaki ozbiljniji otpor onih koje su ustaše naoružale da se kao mjesna ustaška milicija odupru partizanima. U izvje-

⁸⁷ Arhiv CK SKJ, reg. br. 589.

štajima 3 domobranskog zbora i oružničkog krila iz Sarajeva, 1 bojne 7 pješačke pukovnije iz Konjica i drugih jedinica, komande se žale na slab otpor mjesne ustaške milicije, ocjenjujući njihovo držanje prema partizanima kao prijateljsko ili ih ponekad nazivaju i izdajnicima, ističući da su se i oni u nekim slučajevima pridružili partizanima i puçali na ustaše.

Sve je ovo imalo odlučujuće posljedice na dalji razvoj političkih prilika u ovom kraju. Sela duž komunikacije — najvećim dijelom naseljena muslimanima — opredjelila su se za Narodnooslobodilački pokret, stvorivši svoj partizanski odred koji je kasnije prerastao u 17 udarnu brigadu. U tome je ogroman politički značaj izloženog dejstva grupa proleterskih brigada.⁸⁸

⁸⁸ Izvještaj 2 i 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 5 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 645; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 10 VII, arhiv CK SKJ 3222; izvještaj 2 i 4 brigade Vrhovnom štabu od 10 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3701; izvještaj 3 dom. zbora od 4 VII, Zbornik IV/6, 134; dnevni izvještaj 3 dom. zbora od 14 VII, AVII, k. 12, reg. br. 14/1—3.

III

OSLOBOĐENJE PROZORA I DOLINE RAME I BORBE U DOLINI GORNJEG VRBASA

1. — *Plan prodiranja brigada sa komunikacija Sarajevo—Mostar*

Poslije uspješno izvršene operacije na komunikacijama Sarajevo — Mostar, grupa brigada je raspoređena ovako: desna operativna grupa u rejonu sela u gornjem toku Lepenice, a lijeva na široj prostoriji jugozapadnih padina pl. Bitovnje, u rejonu Konjica i sela između Neretvice i Rame.

U daljem prodiranju na sjeverozapad jasno su se isticala dva pravca: prvi — grebenima planine Zeca i Vranice i dalje dolinom Vrbasa, a drugi — dolinom Rame za Kupreško Polje. Vrhovni štab nije raspolagao detalnjim podacima o rasporedu i jačini neprijatelja na tim pravcima, ali mu je bilo poznato da su neprijateljske snage koncentrisane u većim mjestima — Prozoru, Šćitu, Fojnici, G. Vakufu, Bugojnu, D. Vakufu, Kupresu i Šujici i da se jačina pojedinih garnizona kretala najčešće od čete do bataljona. Pored ovih snaga, po selima se nalazila djelimično i ustaška mjesna milicija, koja nije bila sposobna da se ozbiljnije suprotstavi partizanima. Ukupna jačina svih neprijateljskih snaga u pomenutim mjestima nije u ovom momentu prelazila cifru od 3.000 naoružanih ljudi — većinom ustaša, a samo manjim dijelom domobrana. S obzirom na mogućnost počesnog napada koncentrisanim snagama na pojedine garnizone, postojala je vje-

rovatnoća da će grupa brigada razbiti ove neprijateljske snage i bez većih teškoća nastaviti svoje prodiranje na sjeverozapad.

Ali su još u toku borbi na komunikacijama Vrhovnom štabu stizali podaci o snagama koje je neprijatelj upućivao u cilju sprečavanja širenja uspjeha grupe brigada i ponovnog ovlađivanja komunikacijama Sarajevo — Mostar. Istina, većina podataka govorila je o tome da neprijatelj interveniše zbog onoga što je izgubio i što je već ostalo iza grupe brigada. Tako je Vrhovni komandant 8 jula izvješten od delegata Vrhovnog štaba na pravcu Konjica da su talijanske trupe posjele mjesta duž željezničke pruge od Konjica do Mostara i da Ramu, Jablanicu i mostove na tom dijelu obezbjeđuju sa 300—400 vojnika. Isto tako je 7 jula od operativnog štaba desne grupe izvješten da su njemačke i ustaške jedinice, ojačane tenkovima, zaposjeli komunikaciju Blažuj — Han Ploča — Kiseljak — i da odatle vrše ispadne ka jedinicama grupe. 6 jula, pošto su dijelovi 2 brigade razbili slabija obezbjeđenja na visovima iznad Kreševa, zauzeto je Krešovo ali je već istog dana jedna jača neprijateljska grupa potisla ove dijelove i ponovo ga posjela. To su bili svi podaci koje je imao Vrhovni štab o neprijatelju u momentu donošenja odluke za dalja dejstva. Podaci o talijanskim snagama u Rami i Jablanici, a takođe i o njemačko-ustaškim snagama na liniji Blažuj — Han Ploča — Kiseljak, nisu mogli bitno uticati na donošenje te nove odluke.⁸⁹

Vrhovni komandant je pridavao poseban značaj dolini gornjeg toka Vrbasa, jer su za ovlađivanje njome postojali krupni politički, vojni i ekonomski razlozi. To je dobro naseljena dolina u kojoj je narod još uvijek bio politički neopredjeljen i na koga su ustaše, oslanjajući se na svoje garnizone, vršili uticaj, pokušavajući da ga do kraja vežu za sebe. Bio je to teren na kome je trebalo organizovati rad na okupljanju naroda oko političke linije KPJ i njegovom aktiviranju u Narodnooslobodilačkoj

⁸⁹ Izvještaj 2 i 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 7 VII u 22 časa, arhiv CK SKJ, reg. br. 646; izvještaj pom. načelnika VŠ od 8 VII Vrhovnom komandantu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3700; izvještaj 2 brigade Vrhovnom štabu od 7 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3250.

borbi. U privrednom pogledu to je bio bogat kraj, koji je mogao da posluži kao izvor snabdijevanja naših snaga. Posebno treba istaći da je stanovništvo i ove doline i doline Rame najvećim dijelom muslimansko i hrvatsko i da bi uništavanje ustaških garnizona i njihove vlasti uz svestran politički rad značilo pobjedu linije bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i muslimana u ovom dijelu Bosne. Ovlađivanjem dolinom oko Prozora i rijeke Rame i dolinom gornjeg toka Vrbasa proširila bi se slobodna teritorija Bosanske Krajine čija je jugoistočna granica dopirala do linije Jajce — D. Vakuf — Vukovsko. Time bi bili stvoreni povoljni uslovi za dalje prodiranje u oblast Travnika, ka dolini Bosne i Sarajevu.

Imajući u vidu sve izložene momente, Vrhovni komandant je odlučio da se prodor grupe brigada sa ove prostorije nastavi u dva pravca: desnim — preko pl. Zeca i Vranice u dolinu Vrbasa ka D. Vakufu i lijevim — dolinom Rame ka Kupreškom Polju. Za dalji prodor sa prostorija D. Vakuf — Kupres odredio je samo opšti smjer dejstva — prodor u oblast južno od Jajca u cilju prebijecanja komunikacije ka Splitu. Na desnom pravcu nastupaće i dalje 2 i 4-ta, a na lijevom 1 i 3-ća brigada.

Neposredni zadaci desne grupe bili su: brzim pokretima preko pl. Zeca i Vranice izbiti na drum G. Vakuf — Travnik, presjeći ga i zauzeti G. Vakuf, a zatim zauzeti Bugojno i D. Vakuf, porušiti željezničku prugu i drum Travnik—D. Vakuf, obezbjeđujući desni bok od Travnika, a lijevim krilom povezati se u rejonu Makljena sa sanganama lijeve grupe. Lijeva grupa dobila je zadatak da zauzme Prozor i Šeit i neutrališe mjesnu ustašku miliciju u selima oko Rame, obezbjeđujući se sa pravca ž. st. Rama, a potom da produži prodiranja ka Kupreškom Polju i Šujici.

Treba napomenuti da je Operativni štab desne grupe, po prelazu željezničke pruge, predlagao Vrhovnom komandantu da se dalje nastupanje ove grupe nastavi pravcem Kiseljak — Busovača — Vitez radi toga što bi jedinice isle naseljenijim terenom i u svakom pogledu pogodnijim za pokret. Vrhovni komandant nije se složio sa ovim pravcem jer je smatrao da vodi suviše udesno od osnovnog pravca nastupanja i da bi se time dejstva

obeju grupa isuviše prostorno odvojila. 7 jula, poslije neprijateljske intervencije sa linije Han Ploča — Kisieljak, i operativni štab je odustao od svoga predloga jer je ocijenio da bi se na predloženom pravcu upleo u teže borbe, koje bi grupu vezale za duže vrijeme.⁹⁰

Na pravcima dejstva brigada bili su raspoređeni dijelovi domobranske 9 pješačke pukovnije, čiji je štab bio u Travniku, i ustaške jedinice. U Prozoru, Bugojnu, Kupresu i D. Vakufu bile su snage u jačini do bataljona sa 400—500 vojnika u svakom mjestu; u Kreševu i Fojnici po jedna četa od oko 120 — 175 vojnika, a u Šćitu, G. Vakuću, Obocima, Šebešiću, Pruscu, po 50—80 vojnika.

U Sarajevu su bili dijelovi 7 pješačke pukovnije, jedna bojna 1 pješačke pukovnije, jedan ustaški zdrug⁹¹ sa sedam bojni, dijelovi 718 divizije i druge manje jedinice. U Travniku i Jajcu bili su dijelovi 9 pješačke pukovnije i manje ustaške snage.

Neprijatelj je sada daleko veću pažnju posvetio grupi brigada jer ga je neopreznost u odnosu prema njoj veoma mnogo stajala. Iz neprijateljskih dokumenata pisanih neposredno poslije dejstva brigada na komunikacijama Sarajevo — Mostar, vidi se da je on prilično tačno ocijenio i snage i dalje namjere i sastav grupe brigada. Tako šef Policije bezbjednosti i SD Rajha izvještava 8 jula Ministarstvo spoljnih poslova da je grupa od tri brigade razorila željezničku prugu Sarajevo — Dubrovnik i da kreće dalje na sjeverozapad vjerovatno sa ciljem da rastereti partizanske snage na Kozari. To je neprijatelja natjeralo da joj ubuduće pokloni mnogo veću pažnju. Zato će u narednim borbama protiv nje angažovati sve veće snage.

Glavnina snaga Sarajevskog garnizona je odmah poslije diverzije na željezničkoj pruzi bila usmjerena protiv

⁹⁰ Naredenje Vrhovnog štaba 3 prolet. brigadi od 6 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenje Vrhovnog štaba 2 i 4 brigadi od 7 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 588 i 4353; izvještaj 2 i 4 brigade Vrhovnom štabu od 7 VII u 22 časa, arhiv CK SKJ, reg. br. 646; naredenja Vrhovnog štaba 1 brigadi od 8 VII u 9.30 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 589, i 2 i 4 brigadi od 9 VII u 13 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 589.

⁹¹ brigada

grupe brigada, u nekoliko narednih dana dovučena su pojačanja iz 9 pješačke pukovnije, ustaški dijelovi iz Travnika i okolnih garnizona i talijanske snage iz Hercegovine. Tako je već u toku 4 i 5 jula štab njemačke 718 divizije preduzeo akciju svojim i domobransko-ustaškim snagama iz Sarajeva. Dio snaga upućen je za čišćenje planine Igmana iako na tome prostoru nije bilo nikoga, a njemački 738 puk sa ustaško-domobranskim bataljonima, ojačan tenkovima i artiljerijom, posio je liniju Tarčin — Blažuj — Han Ploče — Kiseljak — Fojnica. Do 7 jula ove snage su se držale više defanzivno jer se kod neprijatelja stvorio utisak da će brigade prodirati ka komunikacijama u dolini Bosne. Tek su 7-og sa ove linije pokušale opkoliti 2 i 4 brigadu na prostoriji Kreševo — Lepenica, ali su obje brigade već bile ovog dana u pokretu sjeveroistočnim padinama planine Bitovnje ka grebenu Vranice. Neprijatelj je smatrao da je partizane primorio da otstupe na Bitovnju.

Za to vrijeme je 1 bojna 15 pješačke pukovnije nastupala oprezno od Hadžića duž komunikacija ka Ivan-Sedlu, gdje je tek 10-og naišla na otpor slabijih mjesnih partizanskih dijelova.

Pošto je 4 jula bez uspjeha završena akcija dijelova 9 pješačke pukovnije i ustaša iz Jajca ka Janju, snage ove pukovnije iz Jajca, D. Vakufa, Bugojna i Travnika sa ustaškim jedinicama dobole su zadatka da se suprotstave prodiranju brigada na sjever i sjeverozapad. Na ovaj pravac bila je prebačena 1 bojna 15 pješačke pukovnije sa Ivan-Sedla, pa je već 12 jula stigla u Travnik. Takođe su neke manje jedinice prebačene u Travnik iz Zenice. 11 jula je komanda nad svim ovim snagama bila objedinjena naredbom Glavnog stožera domobranstva. Neprijatelj je odmah pristupio pojačavanju garnizona u Prozoru, Šebešiću, Bugojnu, D. Vakufu kako bi onemogućio prodiranje brigada. Njegove snage će se u toku borbi postepeno pojačavati jedinicama ustaške »Crne legije« koja će biti prebačena na ovaj sektor iz Istočne Bosne.

Najkasnije je reagirala komanda talijanskog korpusa! Ona će tek 13 jula izdati naredenje da se prikupe tri bataljona ojačana jednim divizionom artiljerije za intervenciju od Jablanice ka Konjicu ili Prozoru. 16 jula ona javlja

da će jedna njena kolona dejstvovati dolinom Neretve od Uloga ka Konjicu. Ali ovo nije moglo imati nikakav uticaj na pretstojeća dejstva grupe brigada.⁹²

2. — *Dejstva 2 i 4 brigade do 14 jula*

(Skica 3)

U toku 7, 8 i 9 jula desna operativna grupa je marševala preko planina Bitovnje, Zeca i Vranice, bez dodira sa jačim neprijateljskim snagama. Ali su u toku dnevnih marševa jedinice bombardovane iz vazduha. 9 jula su obje brigade izbile na prostoriju Sarajevska Vrata — Suho Jezero, na grebenu planine Vranice. Primivši ovdje ranije izložene direktive Vrhovnog komandanta, Operativni štab je donio odluku da se jednom brigadom izvrši napad na G. Vakuf, a drugom da se taj napad obezbijedi dejstvom na komunikaciju Bugojno — G. Vakuf sa sjeverne strane. Prvi zadatak dodijeljen je 4-toj, a drugi 2 brigadi.

Odluka Operativnog štaba bila je, dakle, vezana za izvršenje prvog dijela zadatka postavljenog od Vrhovnog komandanta. Izvršenje drugog dijela zadatka nije bilo razrađeno. Vjerovatno su u štabu odlučili da kasnije, prema razvoju događaja i poslije prikupljanja detaljnih podataka o neprijatelju, razrade naredne zadatke brigada. Međutim, vidjećemo da su se stvari razvijale tako da do tih novih naređenja nije došlo i da su brigade, u momentu kada je njihovo zajedničko dejstvo bilo neophodno, ostale bez veze i jedinstvenog komandovanja, što je imalo veoma krupne negativne posljedice u odnosu na izvršenje zadataka postavljenih od Vrhovnog komandanta. Ovdje

⁹² Izvještaj 3 dom. zbora od 7 VII, Zbornik IV/6, 138; izvještaj oružničkog krila Travnik od 9 VII, isto, dok. br. 139; izvještaji 3 dom. zbora od 11 VII, isto, dok. br. 140 i od 12 VII, isto, dok. br. 142; mjesечni izvještaj 5 oružničke pukovnije od 26 VII, isto, dok. br. 154; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica sa bojišta, AVII, k. 12, reg. brojevi 3/1—4, 3/1—8, 6/1—3, 7/1—15, 8/1—3, 9/1—3, 13/1—7, 14/1—13, 16/1—7; izvještaj šefa policije bezbjednosti i SD Rajha Ministarstvu spoljnih poslova, AVII, mikrofilm, reg. br. L.N6—300794—300797.

treba odmah napomenuti da je početkom izvršavanja dodijeljenih zadataka i Operativni štab prestao funkcionisati kao rukovodstvo, jer je jedan delegat Vrhovnog štaba otišao sa 2-gom, a jedan ostao sa 4 brigadom. Oni će za čitavo vrijeme borbi u dolini Vrbasa ostati odvojeni i neće moći ni jedan ni drugi, s obzirom na veliko rastojanje i veoma spora sredstva veze, sagledati situaciju u cijelini i donijeti efikasnu odluku.

Gornja odluka Operativnog štaba nije se zasnivala na stvarnoj situaciji i bar približnom poznavanju neprijatelja. Posada G. Vakufa brojala je 50 vojnika — uglavnom domobrana, koji nisu bili spremni za ozbiljniji otpor i, prema tome, nije bilo razloga da se nađe u centru pažnje desne operativne grupe. Nasuprot tome, pravcu od Travnika nije odlukom posvećena ona pažnja koja je bila potrebna s obzirom na jačinu posade Travnika. U njemu je bila komanda jedinica koje su posjedale i D. Vakuf i Bugojno, te je iz njega, a preko njega i od Sarajeva i Slavonskog Broda, mogla vrlo brzo uslijediti jača neprijateljska intervencija, što se i dogodilo (Pavelić je prikupljao sve što je mogao i bacao na ovaj pravac u cilju sprečavanja prodora brigada).

Četvrta brigada je noću 11/12 jula izvršila napad na G. Vakuf. Na samu varoš napadao je 3 bataljon, a ostali bataljoni su postavljeni za osiguranje na putevima ka Prozoru, Bugojnu i Travniku. Poslije kraće borbe domobrani su se razbjježali. Bataljon je zarobio 7 neprijateljskih vojnika i 3 ubio. Gubici bataljona su bili: jedan ranjen. Poslije toga je u toku 12 jula 4 brigada zauzela sljedeći raspored: jedan bataljon u s. Pidriš, jedan u G. Vakufu, jedan na drumu G. Vakuf — Bugojno u rejonu s. Tihomišlje, jedan na drumu G. Vakuf — Travnik u rejonu s. Šebešić i jedan u rejonu s. Voljice na obezbjedenju bolnica 2 i 4 brigade.

Štab brigade nije imao poslije ovoga jasan plan o upotrebi svoje jedinice. Ona je i dalje ostala na ovoj prostoriji očekujući vezu sa Vrhovnim komandantom, jer je delegata Vrhovnog štaba zabrinula situacija kod 1 i 3 brigade oko Prozora. Pored toga, on očekuje rezultate dejstva 2 brigade. To su bili razlozi koji su ga naveli da 4 brigadi dodjeli ustvari defanzivan zadatak — obezbje-

denje prostora između planina Vranice i Raduše koji, međutim, nije tada bio ugrožen ni sa jedne strane. Takva situacija ostala je sve do 15 jula.

Druga brigada je istovremeno izvršila pokret ka komunikaciji G. Vakuf — Travnik i u toku 11. jula razbila dijelove Travničke ustaške pripremne bojne koji su osiguravali rad šumskog preduzeća u Šebešiću. Tom prilikom uništene su 3 lokomotive šumske željeznice, spaljena je željeznička stanica i zaplijenjene su veće količine namirnica, pa je brigada jedan dio ponijela u svojoj komori, a drugi podijelila radnicima.

Pošto je bio obaviješten o zauzeću G. Vakufa, štab 2 brigade, zajedno sa delegatom Vrhovnog štaba, odlučuje na temelju svoje procjene situacije da brigadu ne angažuje na komunikaciji D. Vakuf — Bugojno i ka Bugojnu, jer smatra da je 4 brigada dovoljno jaka da se sama obraćuna sa garnizonom u Bugojnu, već da svoje snage angažuje na Donjem Vakufu koji, po njihovom mišljenju, pretstavlja čvor komunikacija i značajan objekat u dolini Vrbasa. U vezi s tim riješeno je da se presječe željeznička pruga i drum D. Vakuf — Travnik i da se D. Vakuf blokira i zauzme. Tako će od ovog momenta dejstva brigada desne grupe ostati neobjedinjena i svaka brigada će raditi prema nahođenjima svojih štabova i dvojice delegata Vrhovnog štaba. Štab 2 brigade je u toku pokreta 12. jula obavijestio delegata Vrhovnog štaba kod 4 brigade o svojoj odluci. Ovaj se takođe složio sa ovakvom inicijativom štaba 2 brigade.

Noću 11/12. jula brigada je prešla drum Travnik—G. Vakuf i 12.-og uveče stigla u rejon planine Kalin. Preko svojih agenata neprijatelj u Bugojnu bio je obaviješten o dolasku brigade, pa je već 13.-og izjutra tukao ovu prostoriju artiljerijom.

U toku pokreta ka komunikaciji D. Vakuf — Travnik, poslije prikupljenih podataka o neprijatelju, štab brigade odlučio je da napadne željezničku stanicu u s. Oborci i da u tom rejonu što više razruši željezničku prugu. Prema podacima, željezničku stanicu u s. Oborci obezbjedio je oko 20 vojnika, a isto toliko i željezničku stanicu Komar. Podaci su, međutim, bili sasvim netačni, jer je u Oborcima bilo 73 neprijateljska vojnika, a na Komaru

glavnina jedne bojne 9 pješačke pukovnije. Obje posade su se solidno utvrdile. Treći i dijelovi 1 bataljona bili su određeni za napad na Oborce, a ostale snage na obezbjeđenje i rušenje pruge ka D. Vakufu i Travniku. Napad je izvršen po danu 13 jula. Razvila se vrlo oštra, bliska borba. Željeznička stanica, u koju se u toku borbe prikupila posada, bila je od tvrdog materijala, sa rešetkama na prozorima, kroz koje nije bilo moguće ubaciti bombe. Neprijatelj je iz Travnika brzo intervenisao 1 bojnom 15 pješačke pukovnije, koja je do Komara prebačena vozom, pa se odavde razvila za napad na brigadu. Pošto obezbjeđenje od Travnika nije bilo solidno postavljeno, snage koje su napadale na Oborce morale su da se povuku. Brigada je imala u ovoj borbi 13 mrtvih i ranjenih. Ovdje je poginuo i komandant 3 bataljona — Dušan Dugalić, docnije proglašen Narodnim herojem. Prema vlastitom izvještaju, neprijatelj je imao 6 mrtvih, 3 ranjena i 16 zarobljenih, a željeznička pruga je oštećena u dužini od nekoliko stotina metara.

Štab brigade je očigledno potcijenio neprijatelja i propustio da izvrši solidne pripreme za napad na željezničku prugu. Podaci o neprijatelju bili su netačni, napad na utvrđeno uporište, kome je bilo veoma teško prići, vršen je po danu, a obezbjeđenje od Travnika i D. Vakufa nije blagovremeno izvršeno.

Pošto brigadi nije uspjelo da otsiječe D. Vakuf i blokira ga već je, naprotiv, u toku 13 jula njegova posada pojačana iz Bugojna, čiji garnizon nije još bio ugrožen, i iz Travnika, a brigada napornim marševima bila iznurena, štab je donio odluku do preko druma Travnik — D. Vakuf i r. Vrbasa prebaciti brigadu nizvodno od D. Vakufa na prostoriju sela Rasavci i Slatina i da tu, povezujući se sa 4 brigadom, donese odluku o daljem dejstvu.

Noću 14/15. jula brigada je u rejonu željezničke stanice Barice gaženjem prešla r. Vrbas i razmjestila se od s. Rasavaca do s. Slatine. Bataljon u Rasavcima dobio je zadatak da ruši željezničku prugu D. Vakuf — Jajce. Ovdje je štab brigade doznao da je posada u D. Vakufu jačine oko bataljona i da se u selima Pruscu i Uriji nalazi neprijatelj nepoznate jačine. (Na ovoj prostoriji uspostavljen je kontakt sa krajiškim partizanima. Dijelovi 3 kra-

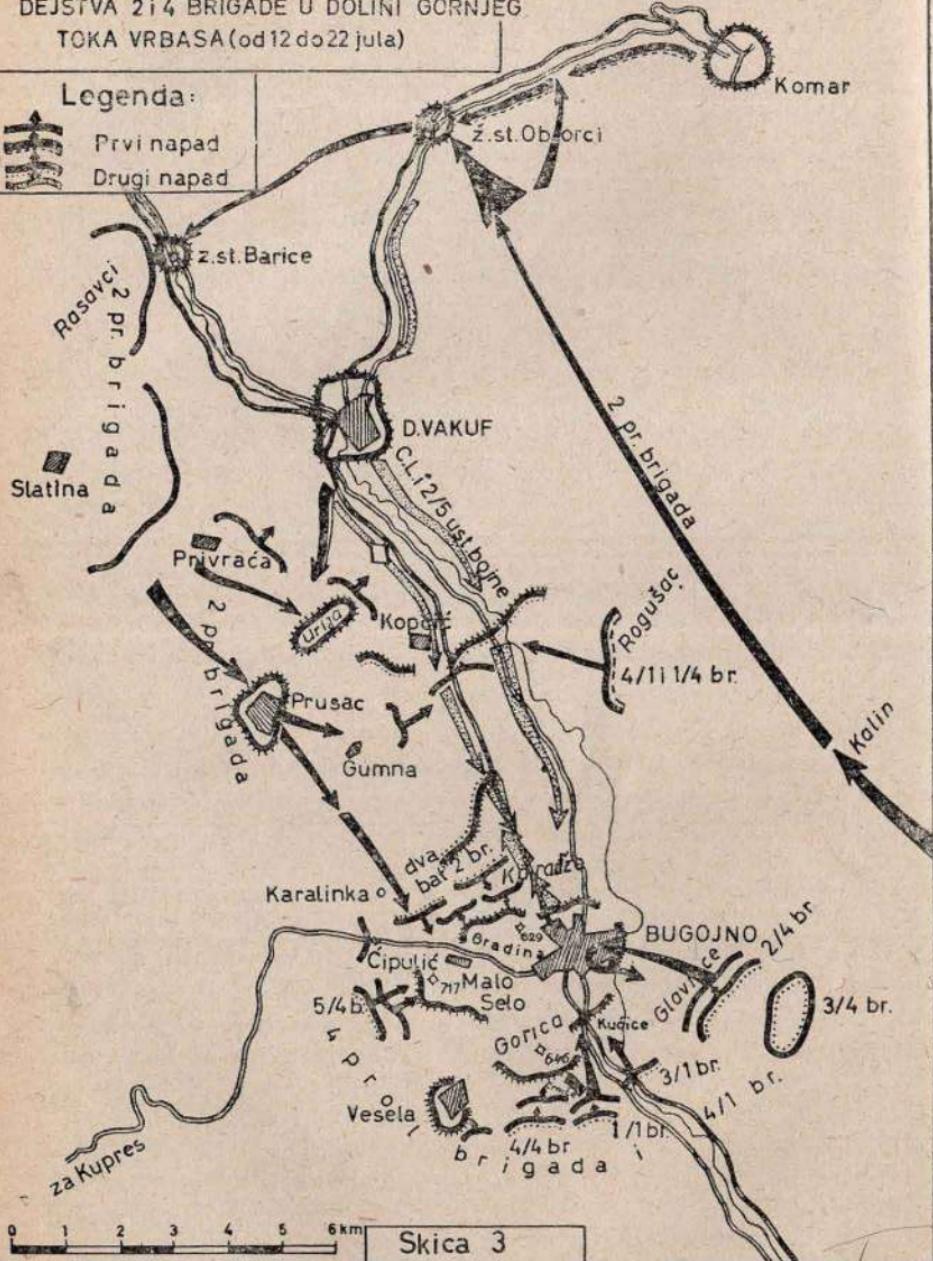
DEJSTVA 2 i 4 BRIGADE U DOLINI GORNJEG
TOKA VRBASA (od 12 do 22 jula)

Legenda:

Prvi napad

Drugi napad

0 1 2 3 4 5 6 km

Skica 3

jiškog partizanskog odreda, koji su dejstvovali u rejonu Jajce — D. Vakuf, povezali su se sa jedinicama 2 proleterske brigade. U njenim borbama narednih dana oko D. Vakufa i Bugojna učestvovaće i bataljon »Pelagić« 3 kraljiskog odreda.)

Tako je 16 jula rastojanje između brigada desne grupe znatno povećano i one nisu znale gdje se koja nalazi. Neprijateljske komunikacije nisu više bile ugrožene, a garnizoni u Bugojnu i D. Vakufu bili su ojačani, povezani i međusobno i sa Travnikom. Time je propušten povoljan momenat da se objedinjenim, iznenadnim i energičnim dejstvima brigada zauzmu oba mjesta, jer je to i odnos snaga tada omogućavao. Poslije 15 jula počela su pristizati preko Travnika pojačanja u oba garnizona, a posade su se žurno utvrđivale. Vidjećemo da će svi kasniji napor da se ova mjesta zauzmu ostati uzaludni i da će neprijatelj konačno preoteti inicijativu desnoj grupi na ovom sektoru.⁹³

3. — *Dejstva 1 i 3 brigade*

(Skica 4)

Vrhovni komandant je poslije zauzeća Konjica sugerirao 1 proleterskoj brigadi da pokuša sa uništavanjem posada i željezničke pruge ka Rami i Jablanici s obzirom na to da se tu nalaze značajni mostovi. Međutim, poslije prikupljenih podataka o jačim talijanskim snagama u tim mjestima, od toga se odustalo da se ne bi snage upuštale u duže borbe i gubilo vrijeme za izvršenje osnovnog zadatka — prodora ka sjeverozapadu.

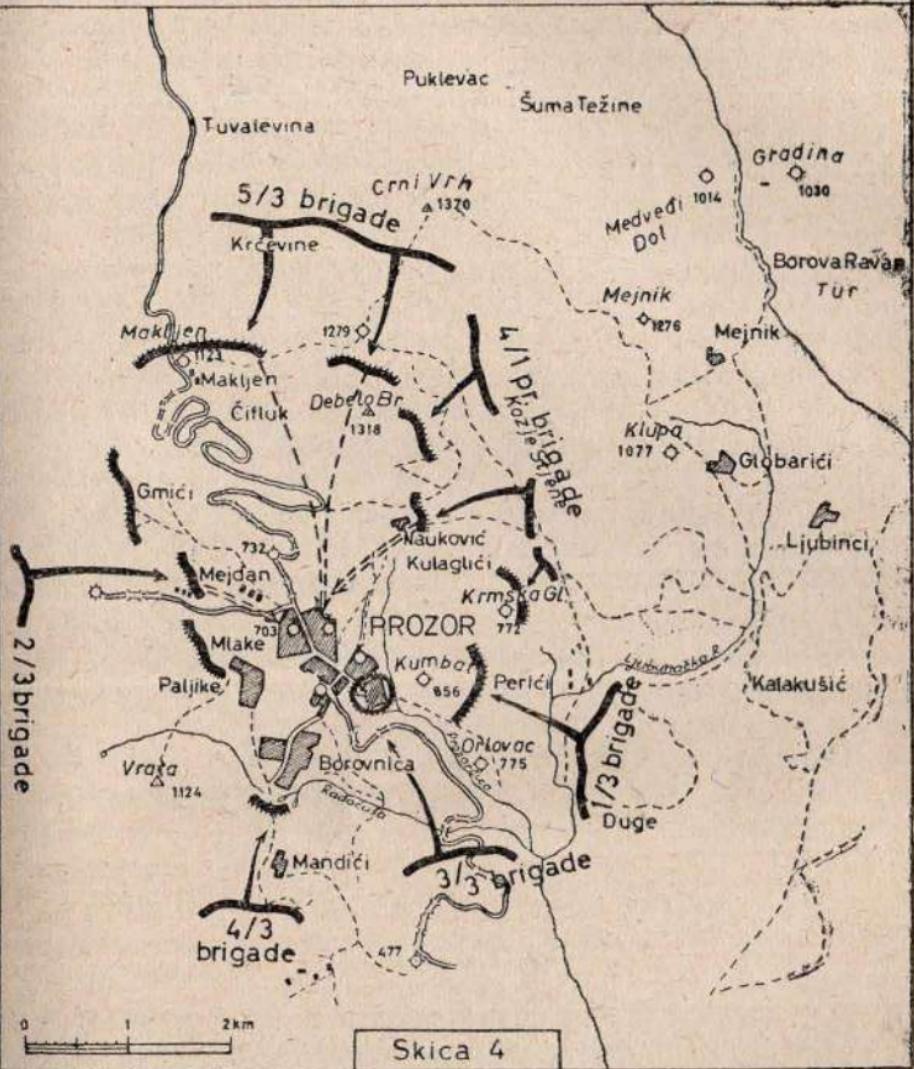
⁹³ Izvještaj 2 i 4 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 10 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3701; pisma Milovana Đilasa načelniku Vrhovnog štaba od 12 VII u 14.30 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 4297 i od 17 VII u 13 časova, arhiv CK SKJ reg. br. 647; naređenje Vrhovnog komandanta načelniku VS od 17 VII, AVII, k. 2, reg. br. 26/4, relacije 2 brigade za period od 9 do 16 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3702 i 3252; naređenje Vrhovnog komandanta načelniku VS od 20 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj 4 brigade Vrhovnom štabu od 12 VII, Zbornik IV/6, 27; bojna relacija 3 domobranskog zbora za jul, AVII, k. 56, reg. br. 7/2; izvještaj 3 dom. zbora od 12 VII, Zbornik IV/6, 142; izvještaj oružničkog krila Jajce od 22 VII, isto, dok. br. 149; mjesecni izvještaj 5 oružničke pukovnije od 26 VII, isto, dok. br. 154.

Zbog toga je Vrhovni komandant 9 jula odlučio da odmah preduzme dalje nastupanje na sjeverozapad, da zauzme Prozor i očisti njegovu kotlinu od ustaške milicije.

Još u toku akcije na željezničkoj pruzi Vrhovni komandant je 6 jula izdao naređenje štabu 3 brigade da uputi dva bataljona iz s. Tuhobić ka Prozoru u cilju njegovog posijedanja i rušenja puteva koji vode ka G. Vakufu i Rami. Prema podacima kojima se tada u Vrhovnom štabu raspolagalo, u Prozoru je bila žandarmeriska stanica NDH. Nije se znalo za ustaške snage, koje su u toku pomeranja glavnine grupe do 11 jula upućene iz Travnika, tako da su toga dana posadu Prozora vjerovatno činile tri ustaške čete i jača žandarmeriska stanica. Bilo je tu ukupno oko 400 vojnika. Ove snage posjele su glavninom dominantne položaje iznad varoši i za odbranu pripremile otporne tačke na liniji: Debelo Brdo (k 1318) — Makljen — s. Gmići — Mejdan (k 732) — Mlake. Dva bataljona 3 brigade orientisana su na rušenje druma i ispitivanje jačine posade i njenog odbranbenog sistema. 11 jula je već bio pristigao (po naređenju Vrhovnog komandanta) na položaje sjeveroistočno i istočno od Prozora i 4 bataljon 1 brigade. Sva tri bataljona dobila su zadatak da pokušaju uništenje posade Prozora. Međutim, ne znaajući za jače neprijateljske snage na Makljenu, 4 bataljon 1 brigade je 11-og u toku dana, podilazeći Prozoru sa istoka, napadnut bočno od Makljena i time prinuđen da stane i odvoji jednu četu za zauzimanje Makljena. U toku 12-og, po pristizanju ostalih snaga 3 brigade, izvršen je novi raspored za napad.

Noću 9/10 jula su, po naređenju Vrhovnog komandanta, 1 (bez 4 bataljona) i 3 brigada (bez dva bataljona) krenule sa prostorije Rama — Ostrožac — Konjic. 1 brigada je dobila zadatak da se prebaci na prostoriju s. Koštajnica — s. Gostovići — s. Pothum. Odavde je noću 11/12 jula produžila pokret i 12-og izjutra izbila u rejon s. Gračanica — Paroš — Skrobučani — D. Višnjani i tu se razmjestila, sa zadatom obezbjedenja ka Rami i pripremanja za dalje nastupanje dolinom Rame ka Šćitu. Tri bataljona 3 brigade su dobila zadatak da krenu u pravcu Prozora. 11 jula je Vrhovni komandant naredio štabu 3 brigade da svim snagama svoje brigade i 4 bataljonu 1

NAPAD NA PROZOR 13 JÚLA

Skica 4

brigade napadne Prozor i zauzme ga najkasnije noću 13 jula. U zapovijesti je istaknuto da se izvrši širi obuhvat Prozora, presiječe drum ka G. Vakufu i Rami i napad izvrši sa svih strana.

Odlučan napad na utvrđene dominantne tačke oko Prozora otpočeo je 13-og u 8.30 časova izjutra. Nastupajući brzo i energično, 3 brigada i 4 bataljon 1 brigade razbili su jedinstvo neprijateljske odbrane, izolovali poje-

dine njene otporne tačke i upali u samu varoš, primoravši neprijatelja da se spasava probijanjem kroz šume. U 12 časova Prozor je bio oslobođen. 210 ustaša i 24 domobrana i oružnika povukli su se kroz šume ka planini Vranici, a potom u Fojnicu. Oko 200 neprijateljskih vojnika je ubijeno i zarobljeno. Zaplijenjeno je: 1 minobacač, 2 teška mitraljeza i 12 puškomitraljeza, više pušaka, municije i drugog materijala. Gubici naših jedinica bili su neznatni: 2 mrtva i 1 ranjen.

Istovremeno je 1 brigada po naređenju Vrhovnog komandanta otpočela 13 jula čišćenje sela u dolini oko Prozora. Noću 13/14 izvršio je njen 6 bataljon napad na Šeć u čijem se samostanu bila utvrdila posada od 54 vojnika zajedno sa popovima. Poslije vanredno oštре borbe, u kojoj su borci 6 bataljona dejstvovali bombama, neprijatelj je, koristeći noć i kišu, uspio da se izvuče iz manastira i najvećim dijelom pobjegne. Ustaška milicija iz sela Jakučići, Rumboci, Kopčići, Podbor i drugih dijelom se razbježala, a dijelom je ostala kod kuće ne pružajući otpor jedinicama 1 brigade.

Tako je do 14 jula lijeva grupa ovladala Prozorom i njegovom okolinom, otvorivši na taj način sebi put bilo ka dolini Vrbasa ili, pak, ka Kupreškom Polju.

Događaji kod desne grupe razvijali su se tako da su narednih dana jači dijelovi lijeve grupe angažovani na njenom sektoru.⁹⁴

4. — Borbe oko Bugojna i Donjeg Vakufa

(vidi skicu 3)

Delegat Vrhovnog štaba pri štabu 4 proleterske brigade, koji je imao da koordinira dejstva desne grupe, ostao je poslije 12 jula bez veze sa 2 brigadom. Međutim, pred

⁹⁴ Naredenja Vrhovnog štaba 3 prolet. brigadi od 6 VII i 8 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; pismo Vrhovnog komandanta od 8 VII A. Rankoviću, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenje Vrhovnog štaba 2 i 4 brigadi od 9 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenja Vrhovnog štaba 3 brigadi od 9 VII u 16 časova i 2 bataljonu 3 brigade od 10 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj 4 bataljona 1 brigade Vrhovnom štabu od 10 VII u 14 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3396; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 10 VII u 10.15 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3222; izvještaji 4

njim je stajao zadatak postavljen od Vrhovnog komandanta, koji nije bio još izvršen, jer su se pred 2 i 4 brigadom nalazili neprijateljski garnizoni u Bugojnu i D. Vakufu i ustaška milicija po selima, protiv kojih je trebalo dejstvovati u cilju oslobođenja ovoga kraja. Ponesen lakinim uspjehom na G. Vakufu, a ne razmotrivši ozbiljnju situaciju neprijatelja, on je zadatak olako shvatio. Potcenjujući preko svake mjere neprijatelja, izradio je 14. jula plan po kome je zadatke desne grupe proširio i na zauzimanje Kupresa. Polazeći od pretpostavke da će 2 brigada noću 13/14. jula sigurno zauzeti D. Vakuf i time presjeći veze neprijatelja ka Banjoj Luci (tako stoji u dokumentu) i Travniku, on zaključuje da bi djelovi 4 brigade trebalo da zauzmu i Kupres i time presijeku veze i ka Livnu i ka Splitu. Potom bi se sa obje brigade izvršio napad na izolovano Bugojno. Zbog toga, iznoseći ovaj plan pred Vrhovnog komandanta, delegat Vrhovnog štaba predlaže da se desna grupa ojača sa 2—3 bataljona iz lijeve i traži da se ovaj plan odobri. Po tom bi planu tri bataljona 4 brigade krenula 15.-og izjutra za Kupres, ukoliko Vrhovni komandant ne doneše neku drugu odluku. Po podacima iznesenim u ovom predlogu, posada u Bugojnu brojala je oko 400, u Kupresu oko 150 ustaša i domobrana, a u D. Vakufu oko 100 ustaša i nešto domobrana. O snagama u Travniku i o eventualnim namjerama i mogućnostima neprijatelja da interveniše s drugih pravaca nije ništa rečeno.⁹⁵

Pored toga, treba uočiti da se štab desne grupe odriče inicijativnog djelovanja, šalje predloge i očekuje direktive od Vrhovnog komandanta upravo u onom momentu

bataljona 1 brigade Vrhovnom štabu od 11. VII u 10.30 i 20 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3398 i 3397; naređenja Vrhovnog štaba 1 i 3 brigadi od 11. VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaji 1 brigade Vrhovnom štabu od 12. VII u 11.30 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 3223 i od 14. VII u 8.30 časova, AVII, k. 3, reg. br. 40/2; bojna relacija 3 domobranskog zbora za ju', AVII, k. 56, reg. br. 7/2; izvještaji 3 domobranskog zbora od 11. VII, Zbornik IV/6, dok. br. 140 i od 12. VII, isto, dok. br. 142; izvještaj oružničkog krila Jajce od 23. VII, isto, dok. br. 152; mjesecni izvještaj 5 oružn. puk. od 26. VII, isto, dok. br. 154; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica sa bojišta, AVII, k. 12, reg. brojevi 9/1—7 i 14/1—3.

⁹⁵ Arhiv VII, reg. br. 15—2—3a.

kada to, s obzirom na vrijeme i potrebu za brzinom u odlučivanju i dejstvu u duhu već primljene direktive, nije smio činiti. Tako je propušteno nekoliko dragocjenih dana od momenta zauzeća G. Vakufa, za koje je vrijeme 4 brigada bila u stavu iščekivanja.

Predlog da se i Kupres uključi u operativni prostor desne grupe nije odgovarao situaciji, jer je 14 jula lijeva grupa ovladala Prozorskog dolinom i na svom putu ka sjeverozapadu nije imala neprijatelja sve do Kupresa i Šujice, pa bi bilo logično da se ova dva garnizona prepuste njoj, a da se što prije i što više snaga desne grupe angažuje za napad na Bugojno. To bi bio jedino cijelishodan predlog desne grupe u ovom momentu.

Ali ni neprijatelj nije mirovao. Za njega je velika diverzija na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar bila isuviše ozbiljan udarac da bi potcijenio i izgubio iz vida krupne snage koje su energično prodirale na sjeverozapad, uništavajući i ugrožavajući jedan za drugim njegove garnizone i čisteći pred sobom široku teritoriju. Njemački poslanik u NDH izvještava 23. jula da grupa koja se probila preko željezničke pruge Sarajevo—Mostar ima za cilj da rastereti partizanske snage na Kozari, sprijeći proizvodnju boksita u Mostarskom basenu i transport rude na dalmatinsku obalu, a možda i da pruži podršku slovenačkim partizanima.

Iz dana u dan stizale su u neprijateljske štabove i komande sve gore vijesti: grupa brigada je oslobođila Konjic, opkolila Prozor, presjekla komunikaciju G. Vakuf—Travnik; zauzela G. Vakuf, a krajiške partizanske snage vodile su tada posljednje borbe sa blokiranim posadom Glamoča i koncentrisale se u velikom broju u rejonu Ključa za napad na garnizone u dolini Sane i Sanice. Sve je to uvjeravalo Pavelića u neophodnost brzog angažovanja što jačih snaga ka grupi brigada da bi joj se spriječio prodor na sjeverozapad i spajanje sa krajiškim snagama i da bi se zaštitila ugrožena područja i garnizoni. Od 7. jula je komandant svih koncentrisanih ustaških i domobranciških snaga ispred grupe brigada, pukovnik Šimić, u Travniku, odakle izvodi pripreme za sprečavanje njenog prodora. On je od Pavelića kao njegov izvanredni

opunomoćenik primio komandu nad svim snagama u Travniku, Jajcu, D. Vakufu, Bugojnu i Kupresu i nad onima koje su postepeno pristizale na tu prostoriju kao pojačanje.

Već 10 jula jedna ustaška bojna »Crne legije« stigla je u Travnik odakle je odmah produžila za Bugojno. Toga dana pojačane su dijelovima 9 pješačke pukovnije i ustašama posade u Golešu, na Komaru i u Oborcima. Svuda su se nastavljale užurbane pripreme za odbranu. 13 jula, poslije intervencije na Oborcima protiv 2 brigade, 1 bojna 15 pješačke pukovnije (bez 1 satnije) i 16 polusat 9 pukovnije koja je došla iz Zenice, produžile su u Bugojno. Šimić je 11-og premjestio svoju komandu u Bugojno i odatle neposredno rukovodio pripremama za odbranu.

Već 14-og je brojno stanje neprijateljskih snaga u Bugojnu i D. Vakufu prelazilo bar triput one cifre kojima su raspolagali delegat Vrhovnog štaba i štab 4 brigade. A to znači da je povoljan momenat za napad već bio prošao, jer su se mjere neprijatelja pokazale efikasnim. Njih je već 13-og osjetila 2 brigada na Oborcima, tj. dan prije nego što je delegat Vrhovnog štaba izradio svoj predlog za upotrebu 2 i 4 brigade ka Bugojnu i Kupresu. Druga brigada je, kao što smo vidjeli, noću 14/15 jula već bila na lijevoj obali Vrbasa pred jakim neprijateljskim snagama u D. Vakufu, Pruscu i Uriji, bez veze sa 4-tom, iznurenim borbama i pokretima, u nemogućnosti da otiče ove snage od Travnika i da ih makar blokira.⁹⁶

Vrhovni komandant, međutim, nije prihvatio pomenuti predlog već je naredio da se sve snage 2 i 4 brigade orijentišu odmah ka Bugojnu i da se ovo mjesto što prije napadne i zauzme.⁹⁷

Tako je tek noću 16/17 jula izvršen prvi napad na Bugojno — 5 dana nakon oslobođenja G. Vakufa. U međuvremenu je u Travnik stigla 2 satnija 10 ustaške bojne iz Brčkog i odatle odmah upućena u Bugojno, a 17-og je

⁹⁶ Bojna relacija 3 domobranskog zbora za jul, k. 56, reg. br. 7/2; izvještaj 3 dom. zbara od 12 VII, Zbornik IV/6, 142; mjesecni izvještaj 5 oružn. puk. od 26 VII, isto, dok. br. 154; izvještaj njemačkog poslanika u NDH od 23 VII Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, AVII, mikrofilm, reg. br. L—N6—300791—792.

⁹⁷ Dokument nije sačuvan. Rekonstruirano prema razvoju događaja.

stigla jedna bojna »Crne legije« u D. Vakuf i uzela učešća u borbama sa 2 brigadom koja je zatvarala pravac od D. Vakufa ka Bugojnu.

Za napad na Bugojno Vrhovni komandant ojačao je desnu grupu 4 bataljonom 1 brigade.

Neprijatelj je organizovao za odbranu lijevu obalu Vrbasa na istočnoj strani Bugojna, a odbranu ostalog dijela varoši oslonio je neposredno na njegovu ivicu stim što je dijelom snaga utvrdio Gradinu (k 629), k 717 (s. Čipuljić) i, posebno, Goricu (k 646) — brdo 2 km južno od mjesta. Manjim snagama posio je i s. Vesela. Uglavnom su bili iskopani rovovi, a unutrašnjost mjesta još nije bila fortifikacijski uređena.

Za napad su bile određene: 4 brigada, dijelovi 2-ge i 4 bataljona 1 brigade. Ideja napada sastojala se u tome da se sa više koncentričnih pravaca izvrši probor u mjesto, razbije kontinuelnost vatrenog sistema, a potom unište pojedine otporne tačke, stim da se dijelom snaga napad obezbijedi od D. Vakufa. U duhu ovakve ideje 4 brigadi, ojačanoj 4 bataljonom 1 brigade, naređeno je da napada Bugojno sa zapada, juga i istoka pravcima: preko Gradine (k 629); k 717 — Malo Selo; Gorica (k 646) — s. Sultanići; Crniće — istočne padine Gorice (k 646) i preko s. Glavice sa istoka. Na svakom pravcu napadao je po jedan bataljon. Jedan bataljon 4 brigade bio je u rezervi. Druga brigada dobila je kao osnovni zadatak da otsiječe Bugojno od D. Vakufa i da u toku noći 16/17 ili 17/18 jula i ona napadne sa dva bataljona Bugojno sa sjevera. Početak napada određen je za 16-ti u 20 časova.

S obzirom na položaj u kome se nalazila i na snage neprijatelja, 2 brigada nije mogla izvršiti u cijelosti postavljene zadatke, jer joj je bilo naređeno da uništava komunikacije koje vode od D. Vakufa ka Travniku i Jajcu, da blokira D. Vakuf, spriječi intervenciju ka Bugojnu i da sa dva bataljona uzme učešća u napadu na Bugojno, ako ne 16 i 17, a ono svakako 17 i 18-og. Štab brigade je primio naređenje tek 17-og izjutra, kada se glavnina 4 brigade već povlačila ne uspjevši da izvrši prodor u grad. Pored toga, glavnina brigade je u tom momentu bila koncentrisana u rejonu sela Slatina sa dijelom

vima u s. Rasavci, a sav teren zapadno, sjeverno i južno od D. Vakufa kontrolisao je neprijatelj stim što je svojim dijelovima posio sela Prusac, Uriju i Kopčić.

Četvrta brigada izvršila je napad u određeno vrijeme, ali ovaj nije donio odlučujuće rezultate. Dva bataljona, koja su nastupala pravcima lijevo i desno od druma Kupres—Bugojno, bila su za vrijeme borbi na prilazima Bugojnu dočekana snažnom vatrom i bočnim protivnappadom sa pravca Gaj Barića i prinuđena na otstupanje.

Četvrti bataljon 1 brigade nije uspio da zauzme Goricu (k 646) što je onemogućilo nastupanje duž druma G. Vakuf—Bugojno. Jedino je bataljon koji je napadao od s. Glavice prodro preko Vrbasa u varoš ali se, ne dobivši pojačanja, i on poslije podne povukao.

Za vrijeme napada neprijatelj je sasvim neometano saobraćao drumom D. Vakuf—Bugojno, jer 2 brigada nije te noći ni stupila u akciju, pošto nije bila primila naređenje. Isto tako nije bio zatvoren ni drum od Kupresa, tako da su ujutru ustaška pojačanja, upućena iz Kupresa, iznenadila dijelove 3 bataljona 4 brigade, koji su se povlačili sa ranjenicima, pa se razvila vrlo oštra borba u kojoj su ovi dijelovi imali 10 mrtvih i ranjenih boraca, ali su ustaše bile razbijene.

Gubici 4 brigade i 4 bataljona 1 brigade u napadu iznosili su 20 mrtvih i 28 ranjenih, a neprijatelja, prema njegovom izvještaju, 23 mrtva i 27 ranjenih.

Pošto je 17 jula izjutra primio zapovijest za napad, štab 2 brigade je odmah orijentisao glavninu brigade ka komunikaciji D. Vakuf—Bugojno. Uveče 17-og izvršen je napad na posade u selima Pruscu i Uriji. Posade su razbijene. Zarobljeno je oko 30 vojnika i zaplijenjena su 3 puškomitrailjeza sa 2.000 metaka, a sela zauzeta. Pošto je u zapovijesti stajalo da će se napad produžiti u toku 17 i 18-og, to je brigada nastavila u toku noći 17/18 i u toku dana 18-og nastupanje ka komunikaciji D. Vakuf—Bugojno, vodeći vanredno žestoke borbe. U toku 18 jula njene snage izbile su na Karalinku (k 744), a u toku noći 18/19 na liniju s. Privrača—s. Urija—s. Gumna—Karalinka (k 744), orijentisane ka komunikaciji, a dijelom ka Bugojnu. U toku noći 18/19 brigada je porušila željezničku prugu Bugojno—D. Vakuf i na taj način izolovala oklopni

voz koji je ostao u D. Vakufu. U toku 19 jula ona je vodila oštре borbe, trpeći snažnu artiljerisku vatru i bombardovanje iz vazduha da bi onemogućila popravljanje pruge. Jednu četu štab brigade je orijentisao na kontrolisanje i rušenje druma od Kupresa za Bugojno i ovoga dana drum je bio onesposobljen. Međutim, sve su ove mjere zakasnile za napad 4 brigade. Producenje napada u toku 17 i 18-og, kao što je štabu 2 brigade bilo podvучeno u zapovijesti, izostalo je. Tako su dejstva 2 i 4 brigade ostala nepovezana: najprije je napala 4 brigada, pa kada se ona već bila povukla, u napad je prešla 2 brigade. Ovako počesno angažovanje i inače nedovoljnih snaga, i pored junaštva boraca i upornosti starješina 2 i 4 brigade, nije moglo dovesti do rezultata.⁹⁸

Vrhovni komandant je 17 jula povodom neuspjeha u napadu na Bugojno oštro intervenisao u naređenju načelniku Vrhovnog štaba. On je tu iznio razloge neuspjeha: pretjerano oklijevanje i gubljenje vremena, nedovoljne pripreme, i to do te mjere da se napad izvodio u uslovima kada je neprijatelj saobraćao vozovima između D. Vakufa i Bugojna i imao veze sa Kupresom i, najzad, neizvršenje zadatka u cjelini onako kako ga je on ovoj grupi odredio, a prema kome je trebalo dejstvovati brzo i energično i to koncentrisanim snagama — najprije na Bugojno, a zatim na D. Vakuf, a ne razvlačiti snage oko oba mjesta dobro posjednuta i organizovana za odbranu.

Zbog toga Vrhovni komandant, ostajući pri tome da Bugojno treba zauzeti, naređuje sljedeće: da se 2 brigada čvrsto poveže sa 4-om i usretsredi svoje napore ka Bugojnu; da se pošalje još najmanje jedan bataljon za presječanje veze između D. Vakufa i Bugojna sa ciljem da se spriječi dovlačenje pojačanja u Bugojno; da se oko

⁹⁸ Izvještaj Milovana Đilasa načelniku Vrhovnog štaba od 17 VII u 13 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 647; izvještaj načelnika Vrhovnog štaba Vrhovnom komandantu od 19 VII u 8.45 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 15154; izvještaj Milovana Đilasa načelniku Vrhovnog štaba od 19 VII u 10 časova, arhiv CK SKJ, reg. br. 4294; izvještaji 2 brigade Vrhovnom štabu od 16 VII i 21 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3702 i 3252; petnaestodnevni izvještaj oružničkog krila Jajce od 6 VIII, Zbornik IV/6, 157; neki podaci o napadu 4 brigade na Bugojno iz knjige »Četvrt proleterska«, izdanje Kulture, Beograd, 1952 god.

samog mjeseta drže zasjede sa zadatkom da onemoguće izvođenje fortifikacijskih radova i spriječe ispadne neprijatelja; da bi se snage za napad pojačale, u toku 17. jula stići će jedan bataljon 1 brigade, a u toku 18.-og još jedan njen bataljon; da se 2 brigadi naredi da zauzme D. Vakuf, a ako to nije moguće, onda da ga blokira i otsječe od Jajca i Travnika; i, najzad, da se napad izvrši čim pripreme budu gotove, a najkasnije kroz dva dana.

Na temelju ove direktive su od 17 do 20.-og izvođene pripreme za novi napad na Bugojno. Prvi i najvažniji zadatak bio je povezivanje sa 2 brigadom i njeno uključenje u napad prema opštoj zamisli. Ali, da bi što prije bio onemogućen saobraćaj između D. Vakufa i Bugojna, naređeno je da se 1 bataljon 4 brigade i 4 bataljon 1 brigade prebace u toku noći desnom obalom Vrbasa u visinu s. Rogušac, da odavde energično dejstvuju na prugu i drum u rejonu s. Kopčić i da se tu povežu sa 2 brigadom. Ovi bataljoni su 18. jula izjutra izbili u s. Rogušac i zauzeli položaje ka D. Vakufu i s. Popčiću.

U toku 19. jula vršilo se prikupljanje snaga za napad na Bugojno. Sem pomenuta dva bataljona, toga dana su na položajima oko Bugojna bila četiri bataljona 4 brigade i dva bataljona 1 brigade. Drugi bataljon 1 brigade bio je na osiguranju pravca Travnik—G. Vakuf—Bugojno. Napad je bio predviđen za noć 19/20 pod uslovom da se uspostavi veza sa 2 brigadom i da se osigura njeno učešće. Njoj je bilo naređeno da sa dva do tri bataljona učestvuje u napadu na Bugojno sa sjevera, a ostatim snagama da u sadejstvu sa prvim bataljonom 4-te i 4 bataljonom 1 brigade osiguraju napad od D. Vakufa. Pošto ovo naređenje nije štab 2 brigade primio 19. već 20.-og izjutra, napad je odložen za noć 20/21. Toga dana izjutra štab 2 brigade je izvijestio da se njegovi dijelovi, koji će učestvovati u napadu na Bugojno, nalaze na kosama iznad s. Karadže i da će, u cilju zauzimanja polaznog položaja, produžiti nastupanje u pravcu Gradine (k 629). Jedan njen bataljon je u tom momentu zatvarao pravac D. Vakuf—Urije—Prusac, zajedno sa bataljom »Pelagić« 3 krajiškog partizanskog odreda. Ovi bataljoni su se u rejonu s. Kopčić povezali sa bataljonima 1 i 4 brigade.

Takva situacija 20. jula izjutra izgledala je povoljna za pretstojеći napad. Snage od 9 bataljona bile su spremne da se sruče noću 20/21 na Bugojno. Tri bataljona su držala položaje na pruzi i cesti ka D. Vakufu iz koga neprijatelj nije toga jutra ništa preduzimao. Međutim, oko podne se situacija izmjenila. Jake neprijateljske snage otpočele su napad iz D. Vakufa ka Bugojnu. Istovremeno je dio snaga iz garnizona Bugojno prešao u napad ka D. Vakufu. U toku 19-og je posada D. Vakufa ojačana još jednom bojnom »Crne legije« i 2 satom 5 ustaške bojne iz Karlovca. Podržane snažnom artiljeriskom i minobacačkom vatrom, avijacijom, sa nekoliko tenkova, oklopnih automobila i oklopnim vozom, ove snage su energično napadale, palile usput sela i ubijale djecu, žene i starce. U toku popodneva razvila se veoma teška borba u kojoj je neprijatelj predveče uspio da izvrši prodor duž komunikacija i uspostavi vezu. Tako je neposredno pred sam napad, koji nije bio tajna ni za neprijatelja, ponovo ojačan garnizon u Bugojnu a, pošto je veza sa D. Vakufom bila uspostavljena, bilo je moguće upućivanje daljih pojačanja. Ovo je odlučilo sudbinu napada koji je upravo počinjao.

Plan za novi napad nije se bitno razlikovao od ranijeg. Napad se imao izvesti koncentrično istim pravcima. Sa sjevera i sjeverozapada, sa linije Karalinka (k 744) — s. Karadže u pravcu Gradina (k 629) trebalo je da izvrše napad dva bataljona 2 brigade, sa zapada, pravcem k 717 — Malo Selo 5 bataljon 4 brigade, sa juga preko Gorice (k 646) 4 bataljon 4 brigade, preko s. Crniča duž druma 1 bataljon 1 brigade i preko s. Kućice 3 bataljon 1 brigade; sa istoka od s. Glavice 2 bataljon 4 brigade. Treći bataljon 4 brigade bio je određen u rezervu u s. Glavice. Početak napada određen je za 20-ti u 20 časova.

Međutim, napad nije izvršen po ovom planu. Napanadi neprijatelja od D. Vakufa 20-og po podne izmjenili su situaciju kod 2 brigade čiji je štab, u nastojanju da spriječi prodor za Bugojno, izmijenio borbeni poredak brigade ubacujući pojedine bataljone u borbu i vršeći protivnapade. Zbog ovoga su se bataljoni udaljili od Bugojna i razvukli po položajima. Borci su bili strahovito iznurenii danonoćnim borbama. Rezerve u municiji bile

su svedene na minimum, jer je u ovim frontalnim borbama plijen bio znatno manji od utroška. Sem toga, ni štab brigade nije se u ovakvoj situaciji snašao. On je ipak imao mogućnosti da obezbijedi da bataljoni krenu u napad ranije i da se njihovo dejstvo bolje pripremi. Tako se desilo da su dva bataljona prešla u napad tek predzoru. Jedan od njih izvršio je uspješno prodor u grad sve do crkve, ali je ovdje naišao na snažan otpor pa se, nemajući veze sa ostalim snagama, povukao. Drugi bataljon je zastao pred prvim rovovima, jer je već svitalo, a borbe u gradu nije više bilo. Isto je tako zakasnio i 3 bataljon 1 brigade jer je noću zalutao, pa je tek predzoru stigao kod prvih rovova, a tada su ostale snage već bile u povlačenju.

Tako su u određeno vrijeme napala stvarno samo tri bataljona koja, pored nekoliko puta brojnije i za odbranu dobro pripremljene posade, nisu mogla postići znatnije rezultate. Njihovi napadi slomljeni su već na spoljnim tačkama odbrane.

Napadima dijelova 2 brigade u toku noći u rejonu s. Kopčića vezane su bile neprijateljske snage, ali su one cdržale svoje položaje.

Neprijatelj je na čitavom prostoru D. Vakuf—Bugojno prešao 21. jula u protivnapad. U toku dana jedinice 2 brigade bile su potisnute s položaja s. Gumno—s. Urije. Zbog toga je štab brigade odlučio da u toku noći 21/22 izvuče jedinice iz borbe i da sa brigadom izvrši pokret u rejon s. Blagaja, gdje se ona prema zapovijesti imala povući u slučaju ako napad na Bugojno ne uspije. Prvi bataljon 4-te i četvrti 1 brigade su, takođe, poslije teških borbi 21-og, otstupili u pravcu G. Vakufa. Jedinice obeju brigada su se poslije zaštitničkih borbi u toku 21., 22. i 23.-eg povukle ka G. Vakufu i s. Vukovsko. Po naređenju Vrhovnog komandanta, grupa brigada odustala je od daljih napada na Bugojno.

Druga i 4 brigada i dijelovi 1-ve imali su u borbama oko Bugojna i D. Vakufa približno oko 200 izbačenih iz stroja, što je za tadašnje brojno stanje jedinica predstavljalo veoma krupnu cifru, pogotovo u uslovima kada u

to doba još nisu imale mogućnosti za popunu. Neprijateljski gubici nisu poznati.⁹⁹

*

Osnovni uzrok neuspjeha u situaciji koja se stvorila poslije 13. jula bila je, besumnje, veza. Kada je štab 2 brigade već 13. i 14.-og imao približno tačne podatke o snagama neprijatelja, u štabu 4 brigade nemaju ni izbliza pretstavu o stvarnom stanju, zbog čega se neprijateljske snage sasvim potcjenuju. To dovodi do nepravilne ocjene situacije u cijelini i pogrešnih odluka. Sem toga, nijedna zapovijest nije mogla biti u cijelosti izvršena bilo radi toga što je pojedine jedinice nisu dobile na vrijeme ili što se u međuvremenu situacija sasvim izmijenila. Uopšte uzev, pokazalo se da višednevne borbe u kojima se situacija veoma često mijenja nije moguće uspješno voditi ukoliko nije obezbjedeno stalno praćenje te situacije, brzo reagovanje na sve promjene i neposredna, brza i stalna veza sa potčinjenim štabovima.

Ali ne treba izgubiti iz vida da su ove borbe bile ujedno i prve ovakvog karaktera u kojima su učestvovali brigade, jer one dotada nisu izvodile tako zamašne napade na širokoj prostoriji i na brojno jake i za odbranu dobro pripremljene posade po naseljenim mjestima. Raniji napadi na naseljena mjesta bili su i manjih razmjera i, što je još važnije, izvođeni su skoro redovno kao prepadi, pri čemu je iznenadenje i lukavstvo igralo odlučujuću ulogu, što je u ovom slučaju sasvim izostalo.

Pored toga, borbe oko Bugojna i D. Vakufa nedvosmisleno su pokazale da je stvaranje izvjesnog povoljnog

⁹⁹ Izvještaj 4 bataljona 1 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 18. VII., arhiv CK SKJ, reg. br. 3395; izvještaji načelnika Vrhovnog štaba Vrhovnom komandantu od 19. VII., arhiv CK SKJ, reg. br. 15154 i od 20. VII., AVII, k. 3, reg. br. 45/2; izvještaji Milovana Dilasa načelniku Vrhovnog štaba od 19. VII i 20. VII., arhiv CK SKJ, reg. br. 4294 i 4296; naređenja Vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 17. VII i 20. VII., arhiv CK SKJ, reg. br. 589 i AVII, k. 2, reg. br. 26/4; izvještaji 2 brigade Vrhovnom štabu od 21. VII i 25. VII., arhiv CK SKJ, reg. br. 3252 i 3253; bojna relacija 3 domobranskog zbora za jul, AVII, k. 56, reg. br. 7/2; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica sa bojišta, AVII, k. 12, reg. brojevi 19/1—3, 21/1—4, 23/1—8, 27/1—3.

odnosa snaga odlučujuće, osobito kada se radi o napadu na utvrđeno naseljeno mjesto. Budući da se radilo o noćnim napadima, koje su brigade primjenjivale da bi parališale svoju skoro potpunu tehničku inferiornost a, takođe, i ubitačno dejstvo dobro organizovanog vatrenog sistema branioca, to se stvaranje povoljnog odnosa snaga odnosilo prije svega na broj boraca, pušaka i puškomitrailjeza koji je trebalo angažovati u napadu. Napadi na Bugojno, a kasnije i niz drugih, pokazali su da je potrebno u tom pogledu postići preim秉stvo u onom slučaju kada se radi o organizovanoj odbrani i braniocu koji je riješen na uporan otpor.

Borbe oko Bugojna i D. Vakufa isto su tako jasno pokazale da je jedan od odlučujućih uslova za uspjeh napada na naseljeno mjesto njegovo puno i blagovremeno otsjecanje od svih okolnih garnizona i osiguranje svih pravaca sa kojih bi se moglo očekivati upućivanje pomoći napadnutom mjestu.

Dosada izložene borbe pokazuju da je grupa brigada u svom pohodu, izvodeći složene borbene radnje među koje, u prvom redu, spadaju napadi na utvrđena naseljena mjesta, izgrađivala način ratovanja koji je u mnogočemu bio nov i osoben u odnosu na onaj što su ga ranije primjenjivali partizanski odredi. Zato je i razumljivo što su ove prve operacije ofanzivnog karaktera grupe brigada bile i prva velika škola za borce i starještine. Tu su oni sticali nova iskustva koja su bila osnova za izgradnju metoda ratovanja jedne nove armije, stvarane u procesu oružanog ustanka.

IV

POVEZIVANJE GRUPE BRIGADA SA KRAJIŠKIM I DALMATINSKIM PARTIZANIMA. PROŠIRENJE SLOBODNE TERITORIJE KA NERETVI. BORBE OKO KUPRESA

1. — *Situacija u Zapadnoj Bosni i Dalmaciji i odluka Vrhovnog komandanta*

Neuspjeh na Bugojnu i D. Vakufu nije bitno izmijenio plan Vrhovnog komandanta o pohodu brigada. Grupa brigada se u rejonu D. Vakufa i Kupresa već za vrijeme borbi oko Bugojna neposredno povezala sa dijelovima dalmatinskih i krajiških snaga. U rejonu Kupres—Šujica dejstvovao je bataljon »Vojin Zirojević« iz dalmatinske IV operativne zone, a u rejonu Jajce — D. Vakuf—Blagaj dijelovi Trećeg krajiškog partizanskog odreda. To su bili novi značajni elementi koji su bitno uticali na planiranje dejstva grupe brigada u narednoj etapi. Da bi nam to planiranje bilo jasno, nužno je prethodno da se nešto detaljnije osvrnemo na vojno-političku situaciju u Zapadnoj Bosni i Dalmaciji u ovom momentu.

Najveći dio Bos. Krajine u drugoj polovini jula bio je pod kontrolom partizanskih snaga. Teritorija ograničena linijom neprijateljskih garnizona u mjestima Prijedor—Bos. Novi—Bihać—Bos. Grahovo—Livno—Kupres—D. Vakuf—Jajce—Mrkonjić Grad—Ključ—Sanski Most, bila je potpuno oslobođena. Na toj teritoriji organizovana je vlast narodnooslobodilačkih odbora i razvijao se intenzivan politički život.

Sredinom jula završena je velika okupatorsko-kvislinška ofanziva na Kozaru poslije mjesec ipo vanredno teških i krvavih frontalnih borbi i pročešljavanja planina Kozare i Prosare od njemačko-ustaških snaga. Glavnina 2 krajiškog partizanskog odreda, koji je dejstvovao na Kozari i Prosari, probila je neprijateljske obruče i prebacila se na teren 1 krajiškog partizanskog odreda u Podgrmeč. Tu su se, u drugoj polovini jula, po naređenju Operativnog štaba za Bos. Krajinu, oba odreda pripremala za odbranu teritorije 1 krajiškog odreda, jer se u Operativnom štabu pretpostavljalo da će neprijateljske snage poslije ofanzive na Kozaru produžiti dejstva na jug u cilju ovlađivanja cijelom slobodnom teritorijom u Bosanskoj Krajini.

Za čitavo vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru 1 krajiška udarna brigada i 1 krajiški partizanski odred dejstvovali su ofanzivno u dolini Une i Sane u cilju rasterećenja 2 krajiškog odreda. Za to vrijeme su oslobođeni Dobrljin i Bosanska Krupa, a vršen je snažan pritisak na Bihać i Bosanski Novi i na komunikacije u dolini Une. Istovremeno su jedinice 5 krajiškog odreda izvodile, takođe, ofanzivna dejstva, od kojih je bio najznačajniji napad na Glamoč i njegovo oslobođenje 20. jula poslije višednevnih borbi. Snage 1, 2 i 5 krajiškog odreda su u toku 1941 i prvoj polovini 1942 kroz neprekidne borbe protiv talijanskih, njemačkih, ustaško-domobranksih i četničkih jedinica izrasle u dobro naoružane, politički i organizaciono učvršćene jedinice sa visokim borbenim kvalitetima. Odredi su bili organizovani po Statutu proleterskih i udarnih brigada, a njihovi bataljoni bili su pokretni. Pored toga, svaki odred imao je po jedan udarni bataljon.

Stanje u 3 krajiškom odredu i na njegovoj teritoriji bilo je nešto drugačije. Kriza koja je krajem 1941 i početkom 1942, uslijed talijanske ofanzive i četničke akcije, zahvatila jedinice i teren ovoga odreda, nije bila do kraja preodoljena. Na sektoru Glamoča i Mrkonjić-Grada četnički pokret bio je uhvatio maha, tako da je četnicima uspjelo da u naslonu na talijanske, a zatim ustaško-domobranske garnizone u Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Glamoču, stvore na području oko Mrkonjić-Grada četnički bata-

Ijon »Petar Kočić«, s kojim su sarađivale četničke grupe koje su se nalazile oko Glamoča i malobrojni četnički »gvozdeni bataljon« formiran oko Janja od nešto boraca partizanskog bataljona »Iskra«, koji su prešli na stranu četnika.

Oslobodenjem Glamoča i akcijama, koje su u toku jula izvodile snage 3 krajiskog odreda, podržane od dijelova 5 krajiskog odreda ka Sitnici i Mrkonjić-Gradu, postepeno su potiskivane četničke jedinice, a jačanje partizanskih snaga u Bosanskoj Krajini u cijelini i sporazumi koje su četnički komandanti javno potpisali sa ustaško-domobranskom administracijom u Mrkonjić-Gradu i Banjoj Luci, bacilo je četnički pokret u tešku političku krizu koju nije mogao preživjeti. Posebno treba istaći da je približavanje grupe proleterskih i udarnih brigada sa jugoistoka još više unosilo demoralizaciju u njihove redove. Već krajem jula »gvozdeni bataljon« se raspao, a njegovi borci prešli su u jedinice 3 krajiskog odreda. Ocjenjujući da bi oslobođenjem Ključa i Mrkonjić-Grada potpuno dotukao posljednje snage četnika u Bosanskoj Krajini, Operativni štab je u drugoj polovini jula odlučio da 1 krajiskom brigadom i dijelovima 1 i 5 krajiskog odreda najprije ovlada Ključem i Sanicom, a potom da preduzme nastupanje ka Mrkonjić-Gradu.

Operativni štab za Bosansku Krajinu imao je neposredne veze sa Glavnim štabom Hrvatske i njemu potčinjenim štabovima I i IV operativne zone. Krajiške jedinice su sarađivale sa baniskim, ličkim, kordunaškim i dalmatinskim snagama osobito u borbama u periodu ofanzive na Kozaru u dolini Une i na sektoru Bosansko Grahovo-Knin u borbi protiv jače četničke grupe koja se ovdje održala zahvaljujući naslonu na brojne talijanske garnizone u ova dva mesta.

U Dalmaciji se uproljeće 1942 osjetio snažniji polet ustanka, što je omogućilo formiranje krupnijih vojnih jedinica. U julu u sastavu IV operativne zone dejstvuju Sjevernodalmatinski i Srednjedalmatinski partizanski odred sa po dva bataljona, a u Južnoj Dalmaciji jedan bataljon. Pored ovih snaga, u sastavu IV operativne dalmatinske zone bili su livanjski bataljoni »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin«. Neposredno na primorskom po-

jasu dejstvovalo su manje partizanske jedinice, a glavnina snaga zone bila je naslonjena na planinske masive Dinar, Kamešnice i Biokova. IV operativna zona imala je 1 jula ukupno 1.800 naoružanih boraca.

Uslovi za mobilizaciju novih boraca u Dalmaciji bili su veoma povoljni. Međutim, pojačana aktivnost dalmatinskih partizana izazvala je reakciju krupnih talijanskih okupacionih snaga dislociranih u Dalmaciji. One su ojačane brojnom artiljerijom i tenkovima, izvodile često akcije iz garnizona, pokušavajući da opkole i razbiju pojedine jedinice IV operativne zone, vršeći teror nad stanovništvom. Saradnja ustaške milicije i posebno četničkih snaga iz okoline Knina i Bosanskog Grahova još je više otežavala dejstvo partizanskih jedinica i njihovu širu akciju u cilju mobilizacije naroda na ustank i omasovanjenje oružanih snaga. Zbog toga bi još neposrednija saradnja i snažnija podrška sa zaleda od strane ličkih i krajiških partizana bila od prvorazrednog značaja za dalji uspješniji razvoj borbe u Dalmaciji. Ovo bi se postiglo čišćenjem nekih neprijateljskih uporišta kao što su Duvno, Šujica, Livno, Bosansko Grahovo i, posebno, razbijanjem četničkih snaga u rejonu Bosanskog Grahova i Knina.¹⁰⁰

Očigledno je, dakle, da su opšti uslovi u ovom momentu bili povoljni. Grupu brigada i slobodnu teritoriju koju je ona stvorila poslije operacije na pruzi Mostar—Sarajevo i krupne snage u Bosanskoj Krajini i Dalmaciji i njihovu prostranu slobodnu teritoriju, dijelio je sada uzan pojas sa relativno slabim neprijateljskim snagama, koje su se mogle razbiti zajedničkim dejstvom.

Vrhovni štab je raspolagao približno tačnim podacima o neprijateljskim snagama na pravcu svog daljeg prodora ka sjeverozapadu. Imao je podatke o tome da su snage u rejonu Šujice, Duvno, Livno, Posušje relativno slabe i da posadu ovih mjesta čine domobranske snage jačine čete do bataljona sa slabijim ustaškim dijelovima i da su po selima formirane mjesne jedinice ustaške milicije. Poslije borbi oko Bugojna i D. Vakufa, bilo je poznato da se u ovim garnizonima nalaze jače ustaške

¹⁰⁰ Svi podaci uzeti su iz dokumenata objavljenih u Zborniku IV/5, IV/6, V/4 i V/5.

i domobranske snage dobro naoružane i snabdjevene. Vrhovnom štabu je takođe bilo poznato da su jače njemačke, talijanske i kvislinške snage bile koncentrisane duž komunikacije Sarajevo—Mostar.

Nagli razvoj ustanka u mnogim krajevima zemlje uproljeće i ljetu 1942 natjerao je okupatora i kvislinge da glavninu svojih snaga koncentrisanih na Kozari angažuju na raznim pravcima i u raznim oblastima — na Baniji, Kordunu, u Zagorju, Slavoniji, Sremu, Dalmaciji. Razvoj ustanka u mnogim krajevima natjeraće okupatora i kvislinge da postepeno pređu u defanzivu na glavnim poprištima borbe u Jugoslaviji i da preuzimaju samo lokalna ofanzivna dejstva spasavajući ugrožene rejone, komunikacije i centre. Takvo stanje neće biti promijenjeno sve dok njemačka Vrhovna komanda, krajnje zabilježena razvojem događaja u Jugoslaviji, ne bude prinudena da prebaci na ovo ratište svoje krupne snage kako bi preotetela inicijativu i pokušala uništiti glavninu oslobođilačke armije.

Glavninu snaga na pravcima kuda će se, prema planu Vrhovnog komandanta, razvijati operacije, činile su u ovom momentu ustaško-domobranske trupe. Krajem juna su po naređenju komande talijanske 2 armije talijanske snage napustile garnizone u Livnu, Duvnu i Posušju. Pošto su ovdje ostale samo slabije ustaške snage, to je Glavni stožer domobranstva preuzeo mјere da se obrana ovih mjesta ojača. Početkom jula u Livno je upućena glavnina 2 bojne 14 pješačke pukovnije. Ona je na putu za Livno stigla u Kupres 6 jula. Pored ovih snaga, u Livnu je bilo oko 200 ustaša. Garnizon Duvno od 80 ustaša i žandarma pojačan je 1 vodom 6 satnije 14 pješačke pukovnije jačine oko 70 domobrana. U Šujici je bio jedan vod domobrana i žandarmeriska stanica sa nešto ustaša. Po selima oko ovih mjesta bila je seoska ustaška milicija, namijenjena zaštiti svojih sela od partizana.

Na prostoriji Travnik—Bugojno—D. Vakuf—Kupres—Jajce bila je glavnina 9 pješačke pukovnije, ustaška »Crna legija«, 1 bojna 15 pješačke pukovnije, dijelovi 9 i 11 topničkog sklopa.¹⁰¹ 4 samovozna bojna, 17 ustaška

¹⁰¹ Artiljeriski divizion.

bojna, ustaška Travnička pripremna bojna, Bugojanska ustaška pripremna bojna, po 1 satnija iz 5 i 10 ustaške bojne, 1 satnija željezničke bojne, Kupreška ustaška milicija i vod tenkova. Glavnina ovih snaga bila je u Bugojnu, ali se postepeno, poslije 21 jula, pomjerala ka Kupresu. To je bila snaga od 4—5.000 vojnika. Ona je mogla biti angažovana protiv grupe brigada u momentu njenog prodora ka Livnu jer, sem pravca ka Prozoru i Janju na dijelu Jajce—D. Vakuf, prostorija koju je ona kontrolisala nije zasada bila ugrožena ni sa jednog drugog pravca.

U Mrkonjić-Gradu su kao posada bile dvije satnije iz 9 pješačke pukovnije i 5 satnija 2 bojne 14 pukovnije, sa nešto ustaša.

Konjic su tek poslije njegovog napuštanja ponovo posjele neprijateljske trupe. Od 16 do 20 jula tu su stigle talijanske snage jačine jednog bataljona sa 4 tenka, 1 bojna 7 pješačke pukovnije i 5 satnija iz 1 pješačke pukovnije. Od Blažuja do Rame željezničku prugu posjele su ponovo njemačke i ustaško-domobranske snage. Prema slobodnoj teritoriji Prozora i okoline neprijatelj nije preduzimao ozbiljnije akcije, jer za to nije imao dovoljno snaga.

Neprijateljsko komandovanje osjeća opasnost po svoje snage u rejonu Kupresa, Šujice, Duvna, Livna, Po-sušja. Zbog toga su ovih dana iz Glavnog stožera domobranstva intervenisali kod komande talijanske 2 armije da pojača svojim snagama ove garnizone, ali su ovi odbili da to učine, jer su im snage bile potrebne za Dalmaciju, a pogotovo za Sloveniju, gdje je 2 armija otpočela veliku ofanzivu. Zbog toga se Glavni stožer domobranstva osloonio na svoje snage koncentrisane u rejonu D. Vakuf—Bugojno. Komandantru ovih snaga naređeno je da pojača garnizon u Kupresu i preduzme ofanzivnu akciju pravcem Šujica—Duvno, kako bi ojačao ove garnizone i spriječio prodor grupe brigada u ovu oblast. Zbog ovoga će doći do oštih borbi između grupe brigada i ustaško-domobranksih snaga, jer su i jedna i druge imale isti cilj.

Poslije završetka ofanzive na Kozaru neprijatelj nije imao dovoljno snaga da nastavi zamišljene operacije u Bosanskoj Krajini. On se, u prvom redu, nije nadao

onako žilavom i dugotrajnom otporu kozarskih partizana, koji su mu nanijeli neočekivane gubitke i angažovali glavninu njegovih snaga nepredviđeno mnogo vremena.

U ovakvoj situaciji Vrhovni komandant je odlučio da glavnim snagama produži energično dejstvo pravcem Prozor—Šujica—Duvno, odnosno Prozor—Livno, i da, u sadejstvu sa snagama IV operativne zone, 3 i 5 krajiskog odreda, očisti ovu prostoriju. Za to vrijeme bi manje snage vezivale neprijatelja u rejonu Kupres—Bugojno—D. Vakuf, pripremale napad na Kupres i kontrolisale novooslobodenu teritoriju Prozorske kotline i okoline G. Vakufa, kako bi omogućile razvijanje političkog rada u narodu, organizaciju narodnooslobodilačkih odbora i mobilizaciju mještana u partizanske redove. Poslije toga operacije bi se prenijele ka Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Banjoj Luci u cilju razbijanja četnika i proširivanja slobodne teritorije na istok, u čemu bi se, takođe, angažovale, pored snaga grupe brigada, i jače snage Operativnog štaba za Bosansku Krajinu.

Plan je očigledno bio odraz vojno-političke situacije i osnovnih zadataka koje je trebalo riješiti. Trebalo se neposredno povezati sa snagama u Dalmaciji i podržati ih u cilju što bržeg razvijanja ustanka i mobilizacije snaga naroda, koje su bile spremne za borbu. Oslobođenjem Šujice, Duvna, Livna i prenošenjem operacija na jug ka Neretvi, proširila bi se slobodna teritorija i stvorili vanredni uslovi za mobilizaciju novih snaga, za formiranje organa nove narodne vlasti i široku političku aktivnost na okupljanju naroda oko oslobođilačke i revolucionarne platforme KPJ. Kasnjim prenošenjem operacija ka Mrkonjić-Gradu i Banjoj Luci bilo bi razbijeno uporište četnika, potpuno bi se učvrstio 3 krajiski partizanski odred, a proširenjem slobodne teritorije u Zapadnoj Bosni ka istoku stvorili bi se uslovi za ponovno oživljavanje ustanka u oblasti Banja Luka—Mrkonjić Grad.

Posebno treba istaći činjenicu da su već bili stvoreni uslovi da Vrhovni komandant u etapi koja nastaje neposredno koordinira dejstva krajiskih i dalmatinskih jedinica sa dejstvima grupe brigada. U toku ove etape to će biti potpuno ostvareno, kao što će biti ostvarena i nepo-

sredna veza sa Glavnim štabom Hrvatske. Time će biti stvoreni uslovi za jedan novi, dotada neviđeni polet ustanka, koji će, stvaranjem brigada od brojnih partizanskih odreda visokih borbenih i političkih kvaliteta, dovesti do krupnih vojno-političkih rezultata.¹⁰²

2. — Oslobođenje Šujice, Duvna i Livna

(Skica 5)

Vrhovni komandant je 22 jula na temelju naprijed izloženog plana izdao opštu zapovijest po kojoj je 1 brigada dobila zadatak da iz rejona s. Tihomišlje izvrši pokret ka Duvnu i zauzme ga najkasnije do noći 27/28, a potom da se razmjesti na široj prostoriji oko Duvna i očisti sela od ustaške milicije.

Još u toku noći 20/21, dva bataljona 3 brigade krenula su, po ranijem naređenju Vrhovnog komandanta, iz rejona Prozora u rejon G. i D. Malovana, sa zadatkom da kontrolišu pravce ka Kupresu i Livnu i komunikaciju koja vezuje ova dva mesta i da rušenjem i postavljanjem zasjeda onemoguće neprijatelju saobraćaj a, ukoliko je posada u Šujici slaba, da je jedan od tih bataljona i zauzme. Bataljonima je skrenuta pažnja da se povežu sa dijelovima bataljona »Vojin Zirojević« koji se tu nalaze i da u zajednici sa njima osiguraju prostor između G. i D. Malovana, jer će tim pravcem biti prebačene bolnice i druge ustanove na slobodnu teritoriju Bosanske Krajine.

Po opštoj zapovijesti od 22 jula, 3 brigada je dobila zadatak da zauzme Šujicu s tim da u napadu učestvuju

¹⁰² Izvještaj Vlade Zečevića Vrhovnom komandantu od 17 VII, AVII, k. 3, reg. br. 41/2; izvještaj M. Stilinovića Vrhovnom komandantu od 19 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3704; pismo A. Rankovića Vrhovnom komandantu od 21 VII, AVII, k. 3, reg. br. 46/2; naređenje Vrhovnog štaba 3 proleterskoj brigadi od 21 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj 3 brigade Vrhovnom štabu od 21 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3279; naređenje Vrhovnog štaba od 22 VII 1, 2, 3 i 4 proleterskoj brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 6912; bojna relacija 3 dom. zabora za mjesec jul 1942, AVII, k. 56, reg. br. 7/2—11; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica, AVII, k. 12, reg. brojevi 17/1—3, 19/1—3, 21/1—4, 23/1—8, 25/1—7, 25/1—8, 26/1—3.

bataljoni koji su već bili stigli u rejon D. i G. Malovana i dva bataljona koji će se prebaciti iz rejona Prozora. Jedan njen bataljon ostaće u rejonu Prozora pod komandom štaba 4 brigade.

Četvrta brigada imala je da sa dva bataljona kontroliše dolinu Vrbasa oko G. Vakufa pa do s. Gračanice, glavninom oko Podova (k 919) i manjim snagama u Stražici (k 853) kako bi obezbijedila žetvu i prikupljanje hrane. U slučaju jačeg pritiska bataljoni su imali da se povuku ka s. Pidrišu i dalje ka s. Jaklići. Posebno je u zapovijesti podvućeno da ni u kom slučaju ne smiju primati frontalnu borbu, niti uporno braniti teritoriju. Dva bataljona imala su ostati na prostoriji Makljena i Ščita, a peti bataljon, pošto osigura prebacivanje bolnice od s. Voljica preko s. Vukovsko za G. Malovan, ostaće u s. D. Vukovsko sa zadatkom da pripremi dejstvo svoje brigade ka Kupresu. Posebno je naređeno štabu 4 brigade da mjesni Konjički bataljon i novoformiranu Prozorsku četu orijentiše ka Rami i G. Vakufu, kako bi po odlasku brigade i dalje razvijali dejstvo na ovom terenu. Štabu brigade je naređeno da se telefonski poveže iz Ščita sa svojim dijelovima ka Rami i G. Vakufu.

Drugoј brigadi je naređeno da se prikupi oko s. Blagaja, sredi se i pripremi za dejstvo oko Kupresa, prikupljujući podatke o snazi njegovog garnizona i organizaciji odbrane.¹⁰³

Iz ove zapovijesti jasno se vidi da Vrhovni komandant orijentiše dvije brigade odmah na pravac Šujice ka Duvnu i Livnu, a druge dvije postepeno prikuplja ka Kupresu.

Pošto je utvrđeno da je u Šujici slabija posada, bataljoni 3 brigade iz G. i D. Malovana su u sadejstvu sa četom bataljona »Vojin Zirojević« izvršili 24-og uzoru napad i uz slabiji otpor oslobodili mjesto, zarobivši 21 vojnika, dok su ostali pobjegli ka Duvnu.

Jake neprijateljske snage, uz podršku tenkova, izvršile su 23 jula prodor iz Bugojna ka G. Vakufu i odbacile dijelove 4 brigade ka Makljenu. Zato je Vrhovni komandant naredio 24-og da tri bataljona 3 brigade ostanu u rejonu Prozora sa zadatkom da podrže 4 brigadu u spre-

¹⁰³ Naređenje Vrhovnog štaba 1, 2, 3 i 4 proleterskoj brigadi od 22 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 6912.

čavanju daljeg neprijateljskog prodora preko Makljena ka Prozoru.

Izvršivši brzo pokret ka Duvnu, dijelovi 1 brigade su noću 25/26 izvršili napad na ovo mjesto i nakon kraće borbe zauzeli ga. Vrhovni komandant je pohvalio brzo i energično dejstvo 1 brigade i čestitao joj na uspjehu. Oslobođenjem Duvna, Livno je ostalo potpuno otsjećeno sa svih strana i nije više bilo nikakve prepreke za napad na njega. Zbog toga je Vrhovni štab odmah pristupio pripremama i organizaciji toga napada. U tom su smislu 26-og izdata i naređenja jedinicama.

Prvoj brigadi je naređeno da obezbijedi Duvno rušenjem komunikacija ka Livnu i Aržanu posebno ističući značaj rušenja mosta na raskrsnici kod s. Karlov Han preko r. Ričine i postavljanja zasjede za sprečavanje njegovog popravljanja. Ostale snage brigade trebalo je da se razmjeste u Duvanjskom Polju sa zadatkom da izviđaju pravce ka Livnu i razviju što intenzivniji politički rad u narodu.

Štabu 5 krajiškog odreda naređeno je, u vezi sa prestojećim napadom na Livno koji je planiran za noć 29/30, da će i njegove snage iz rejona Glamoča u jačini od 450 boraca uzeti učešća u tom napadu. Polovina tih snaga imala je da obezbijedi napad od neprijateljskog dejstva pravcem Bosansko Grahovo — i to na taj način što će ovladati selima Priluka i Prisap i postaviti obezbjeđenje na komunikaciji ka s. Žirovići, a druga polovina bi zauzela s. Kablići i vršila napad na Livno pravcem s. Kablići—Suhača. Posijedanje druma ka Bosanskom Grahovu i zauzimanje s. Kablići imalo je biti izvršeno u toku 29-og. U naređenju je naznačeno da će sa ostalih pravaca napadati Livno jedinice 3 brigade i bataljon »Vojin Zirojević« i da će naknadno biti izdato naređenje za sam napad.

Štabu 3 brigade naređeno je da uputi jedan bataljon na Borovu Glavu sa zadatkom da tu zauzme položaje i izviđa u pravcu Livna. Isto tako naređeno je da se dva bataljona ove brigade iz rejona Prozora prebace u rejon Šujica—Malovan. Pod komandom 3 brigade bio je i bataljon »Vojin Zirojević« koji je raspoređen u širem rejonu Borove Glave.

Štabu IV dalmatinske operativne zone naređeno je da spriječi upućivanje pojačanja iz Sinja ka Livnu i da aktivnim dejstvima veže za sebe talijanski garnizon u Vagnju.

Drugoj brigadi, koja je 24-og stigla u rejon s. Blagaja i tu se povezala sa bataljonom »Iskra« 3 krajiškog partizanskog odreda, naređeno je 27-og da pojača budnost prema Kupresu i veže neprijateljske snage u njemu, kako bi onemogućila njihov ispad ka Duvnu i Livnu, jer bi takav ispad otežao izvođenje pretstojećeg dejstva ka Livnu.

Prva brigada je u toku 26 i 27-og uništila žandarmeriske stanice u selima Prisoje, Golinjevo, Miši i dr. i ustašku seosku miliciju koja se u malom broju nalazila po svim selima oko Duvna. Pionirski vod brigade srušio je 27-og most na r. Ričini kod Karlov Hana, koji je bio dugačak 45 metara.

Štab 5 krajiškog odreda je 27 jula izvjestio Vrhovni štab da nije u mogućnosti da izvrši na vrijeme postavljeni zadatak, s obzirom na to da je naređenje primio u Drvaru 27-og i da su snage njegovog udarnog bataljona sa Glamoča krenule po naređenju Operativnog štaba za Bosansku Krajinu ka Bihaću i Ribniku. Štab je odmah preuzeo da se dio snaga udarnog bataljona vrati i da se od njega i dijelova glamočkog bataljona »Budućnost« formira grupa od 450 boraca za dejstvo ka Livnu. Ali, ta bi grupa mogla pristupiti izvršenju akcije tek 1 avgusta uveče.

Treća brigada je u toku 27 jula ojačala dijelove bataljona »Vojin Zirojević« na Borovoj Glavi svojim 4 bataljonom iz Šujice. U ovo vrijeme štab brigade je prikupljaо podatke o neprijateljskim snagama i stanju u Livnu i okolnim selima. Prema tim podacima, u Livnu se nalazio 390 domobrana i ustaša, a po selima se broj milicije penjao na više stotina. Većina seoske milicije nije bila spremna za odlučan otpor našim snagama, a u Livnu, osobito među muslimanskim življem, bilo je pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta. Patrole su osmotrile da se u samom mjestu izvode radovi na utvrđivanju.

Dijelovi snaga IV dalmatinske operativne zone uništavali su drum Sinj—Livno u Prološkoj Dragi i na njemu postavili zasjedu.

Međutim, neprijateljske snage, koncentrisane na prostoriji D. Vakuf—Bugojno, preduzele su akciju ka Kupresu prije nego je 2 brigada sa dijelovima 3 krajinskog odreda preduzela ofanzivna dejstva oko Kupresa u cilju vezivanja njegove posade i rušenja druma Kupres—Bugojno, kako bi se spriječilo pristizanje pojačanja u Kupres. Već 25-og, tj. prvog dana pošto je 2 brigada stigla u rejon s. Blagaja, dio »Crne legije« sa tenkovima prebacio se iz Bugojna u Kupres, a 26-og je u Kupres stigao i pukovnik Šimić da bi neposredno rukovodio akcijom ka Duvnu i Livnu. Ta je akcija otpočela 27-og jakim ustaškim snagama podržanim sa 7 tenkova. Pošto pred njom sve do s. G. Malovana nije bilo jačih snaga, kolona se brzo kretala, iznenadjujući naše slabije dijelove, da bi 28. jula izbila u Šujicu, a noću 28/29. iznenadivši i dijelove 1 brigade na drumu od Šujice za Duvno, zbog čega ovi nisu dali ozbiljniji otpor, i u Duvno. U oba mjesta su odmah postavljene nove posade: u Šujicu 1 vod 20 pripremne bugojanske ustaške bojne sa nešto domobrana, a u Duvno 1 sat ustaškog Jasenovačkog zdruga, takođe, ojačana sa nešto domobrana.

Dalje namjere ove ustaške grupe bile su da prodre u Livno i razbije koncentracije naših jedinica u rejonu pl. Cincara.

Prodor neprijatelja ka Duvnu izmjenio je situaciju. Vrhovni komandant je odlučio da se prethodno razbije i odbaci ova grupa, pa da se tek onda preuzme napad na Livno. Vrhovni štab je procijenio da ova neprijateljska grupa ima oko 1.200 vojnika sa nekoliko tenkova i topova. Grupa je bila razmještena na položajima oko druma Šujica—Duvno i u tim mjestima. Neprijatelj je posio i Borovu Glavu (k 1290) i Suhovrh (k 1457).

Vrhovni štab je 28-og, čim je bio izvješten o prodoru neprijatelja, izdao naređenje 1 brigadi da se hitno uputi ka Kupresu u pravcu te kolone. Ali je za ovu priliku kurirska veza bila suviše spora. Štab 1 brigade primio je naređenje 28-og u 17.30 časova pa, mada je nešto ranije samoinicijativno uputio dva bataljona u pravcu Šujice, oni

nisu stigli već su ih na drumu iznenadili tenkovi. Ovima nisu imali šta suprotstaviti, te su ih propustili i povukli se lijevo od druma.

Prva brigada je 29 izjutra bila razmještena na položajima lijevo od druma s. Karlov Han—Duvno—s. Mokronoge. Štab brigade je prikupljaо snage da bi se suprotstavio daljim pokušajima prodora neprijatelja.

Prvi bataljon 1 brigade, bataljon »Vojin Zirojević« i 4 bataljon 3 brigade povukli su se na položaje Kajdučka Kosa, Brljuša, a jedan bataljon 3 brigade bio je na položaju Crkleni Vrh—Malovan.

Priprema i organizacija napada na ovu neprijateljsku grupu išla je vrlo sporo uslijed teškoća oko održavanja veze i koordinacije rada jedinica 1 i 3 brigade.

U međuvremenu je Vrhovni štab bio obaviješten o teškim borbama snaga IV operativne zone sa talijanskim motorizovanim jedinicama, koje su od Sinja pokušale prodrijeti ka Prologu i dalje za Livno. Noću 28/29 su dalmatinski partizani u Prološkoj Dragi dočekali jednu motorizovanu kolonu i potpuno je razbili. Tom prilikom izbačeno je iz stroja 140 talijanskih vojnika, a spaljena su i oštećena 22 kamiona. Talijanski garnizon iz Sinja intervenisao je jednom tenkovskom kolonom kako bi spasao ostatak snaga i ratnog materijala. Međutim, izvještaj o ovoj akciji Vrhovni komandant je primio tek 31. jula.

Razmotrivši situaciju koja je nastala prodom ustашke kolone iz Kupresa i snažnim pritiskom talijanskih trupa s pravec Sinja, Vrhovni komandant je odlučio da ne odustane od svog prvobitnog plana — proširenja slobodne teritorije oslobođanjem prostorije Livno—Duvno—Šujica—Kupres. Predlog načelnika štaba da grupa brigade odmah izvrši prodor u Liku i Dalmaciju on nije usvojio, jer su to siromašni krajevi u kojima se ovako brojne jedinice ne bi mogle ni snabdijevati, a za prodor sjevernije u Hrvatsku još nije bilo povoljnih uslova, s obzirom na još jake snage neprijatelja. Vrhovni komandant je smatrao da neprijatelj nema uslova da uguši ustank na ovoj prostoriji i da ukoči dejstva grupe brigade, jer su njegove snage, angažovane za ofanzivna dejstva, sasvim nedovoljne. Oslobođenjem ove teritorije

čvršće bi se povezale partizanske snage Bosanske Kraljine i Dalmacije i stvorila bi se snažna baza za prodiranje i širenje ustanka u Hercegovini i na teritoriji između rijeka Bosne i Vrbasa. Uslovi za ishranu, s obzirom na bogatstvo dolina Vrbasa, Bosne i Save i kraških polja — Duvanjskog, Livanjskog, Glamočkog i Kupreškog, veoma su dobri, što je od presudnog značaja osobito za snabdijevanje dalmatinskih partizana, čiji broj raste velikom brzinom. Ofanzivnim akcijama u ovom kraju trebalo je doći i do naoružanja čija je nestaćica u Dalmaciji umnogome kočila narastanje i jačanje jedinica. Tako su, nпримjer, u ovo vrijeme Srednjedalmatinski i Južnodalmatinski bataljon imali ukupno 1.000 boraca, od kojih je 580 bilo bez oružja. Najzad, napuštanje ove teritorije u momentu kada je na njoj došlo do oštih borbi, značilo bi prepuštanje naroda pokolju od strane neprijatelja.

Zbog ovoga je Vrhovni komandant postavio 30 jula ove zadatke: da se izvrše rušenja na komunikacijama: Bugojno—Kupres—Šujica—Livno; Sinj—Obrovac—Vaganj—Prolog—Livno; Knin—Bosansko Grahovo—Livno; Aržano—Livno; Mostar—Posušje—Duvno—Livno i time onemogući veza neprijateljske grupe na prostoru Šujica—Duvno sa Dalmacijom, Bugojnom i Travnikom; da se uništi izolovana ustaška grupa na sektorу Duvno—Šujica, poveže grupa brigada sa krajiškim i dalmatinskim snagama, a zatim pristupi oslobođenju Livna.

IV operativna zona dobila je zadatak da presječe komunikacije koje iz Dalmacije vode ka Livnu i Duvnu i da na njima postavi zasjede.

Prva i 3 brigada dobine su zadatak da unište neprijateljsku grupu u rejonu Duvno—Šujica i oslobole ova mesta, a potom da se koncentrišu za napad na Livno.

Dijelovi 5 krajiškog odreda imali su zadatak postavljen od ranije: da čiste sela sjeverozapadno od Livna i presijeku komunikacije za Bosansko Grahovo i Glamoč.

Drugoј brigadi je takođe ostao na snazi zadatak koji je od ranije imala: da u sadejstvu sa dijelovima 3 krajiškog partizanskog odreda presječe drum Bugojno—Kupres i vrši pritisak ka Kupresu. Još 28 jula je Vrhovni komandant, imajući u vidu pretstojeći napad na Kupres, naredio da se 1 krajiška brigada hitno prebaci iz rejona

Ključa na prostoriju Kupres—D. Vakuf i da se tu poveže sa 2 brigadom i 3 krajiškim odredom.

Napad 1 i 3 brigade na neprijatelja u rejonu Duvno—Šujica bio je planiran za noć 31 jul/1 avgust. Formirane su tri grupe: 2, 3 i 5 bataljon 3 brigade imali su izvršiti napad na Šujicu sa istočne i sjeveroistočne strane; 1 bataljon 1 brigade, 4 bataljon 3 brigade i bataljon »Vojin Zirojević« imali su izvršiti napad sa padina Cincara na liniju Borova Glava—Suhovrh, a 1 brigada sa prostorije planine Kovač imala je dijelom snaga sadejstvovati na drumu Šujica—Livno, a dijelom dejstvovati na otsjek Šujica—Duvno.

Veža između ovih grupa bila je spora, a i veoma otežana, jer su jedinice bile odvojene neprijateljskim uporištima duž druma od Šujice ka Livnu, Malovanu i Duvnu, tako da nije bilo moguće objediniti dejstvo i ostvariti jednovremen i energičan napad. Sem toga, pojedini bataljoni bili su u neprekidnoj borbi sa neprijateljskim dijelovima koji su ih pokušavali odbaciti, pa je i to otežavalo blagovremeno prikupljanje snaga i izvođenje jednovremenog napada. Ipak je u toku noći 31 jul/1 avgust došlo do oštре borbe — osobito na liniji Borova Glava—Suhovrh. Sve položaje sem Suhovrha zauzeo je 1 bataljon 1 brigade. Grupa bataljona 3 brigade napadala je Šujicu. Borba se produžila i ujutro. Neprijatelj je postepeno povlačio svoje dijelove ka Šujici da bi poslije podne otpočeo probijanje drumom ka Kupresu.

Ustvari, još u toku 31 jula neprijatelj je donio odluku da se povuče u Kupres. Tu odluku uslovilo je niz momenata: veza sa Kupresom bila je presječena i pokušaj da se grupa ojača i snabdije sa hranom, municijom i gorivom bio je spriječen od zasjeda 3 brigade u visini Malovana; u trodnevnoj borbi neprijatelj je pretrpio znatne gubitke, njegove jedinice bile su premorene, a pritisak 1 i 3 brigade neprekidno je rastao; perspektive da se ovdje održi i proširi uspjeh, uspostavljujući kontrolu nad drugovima između Kupresa, Duvna i Livna, nije bilo; iz Kupresa su stizale vijesti o sve snažnijem pritisku partizana na mjesto i okolna sela. Dönoseći odluku da se povuče, pukovnik Šimić je kao hitnu mjeru predlagao oja-

čanje svih garnizona na pravcu dejstva grupe brigada, ako se želi očuvati ova teritorija.

Dok su snage 1 i 3 brigade vršile pritisak ka Šujici sa zapada i juga, neprijatelj se probijao uz otpor slabijih dijelova u visini Malovana, paleći tom prilikom kuće u s. D. Malovan. Proboj do Kupresa podržavan je tenkovima, avijacijom i artiljerijom.

Odmah sljedeće noći — 1/2 avgust — dijelovi 1 brigade ušli su bez otpora u Šujicu, a jedan bataljon 1 brigade je iste noći, nakon kraće borbe, očistio i Duvno, gdje je izbacio iz stroja oko 15 neprijateljskih vojnika, oslobođio iz zatvora 30 žena koje su ustaše zatvorile, zaplijenio 220.700 kuna, 10.000 puščanih metaka, 275 kg eksploziva i drugog materijala. Bataljon je imao 1 poginulog i 5 ranjenih. Snage 1 brigade su u toku 2 i 3 avgusta nastavile čišćenje sela u Duvanjskom Polju.

Za ovo vrijeme je 2 brigada sa dijelovima 3 krajiskog odreda aktivno djelovala oko Kupresa. Već noću 28/29 jula ona je vršila demonstrativni napad preko s. Rastićevo ka s. Suhova, a za noć 29/30 i dalje planirano je da se napad produži. Osnovna zamisao je bila da se prethodno Kupres otsiječe od Bugojna, a potom da se razbiju neprijateljska uporišta u selima oko Kupresa, kako bi se najzad izvršio napad i na to mjesto. Prema planu trebalo je noću 29/30 i 30/31 presjeći drum za Bugojno, a po mogućству zauzeti V. i M. Vrata i očistiti Zlosela, kao jedno od najjačih neprijateljskih uporišta u sistemu odbrane Kupresa, a za noć 31 jul/1 avgust bio je predviđen napad na Kupres.

Noću 29/30 jula dijelovi brigade su uspjeli da očiste sela Rastićevo, Suhovu, Juriće, Ratkovine, Mrđebare, Stražbenicu i Zlosela, ali su ujutro protivnapadom neprijatelja bili primorani na povlačenje. Napad na V. i M. Vrata nije uspio.

Sljedeće noći obnovljen je napad na V. i M. Vrata, M. Plazenicu i Stožer, a dio snaga sa narodom angažovan je na rušenju druma za Bugojno. U prvom naletu su sve tačke zauzete, ali je drum slabo porušen pošto je bilo malo radne snage. Neprijatelj je protivnapadima ponovo uspio da odbaci jedinice brigada i povrati zauzete otporne tačke.

Noću 31 jula/1 avgusta produžen je napad sa ciljem da se zauzme Kupres. Drugi i 4 bataljon 2 brigade zauzeli su Zlosela pa su, goneći ustaše, ovladali Čardačicom i upali u prve kuće Kupresa. Za to vrijeme je 1 bataljon 2 brigade sa Kupreškom i Udarnom četom 3 krajiškog odreda zauzeo M. i V. Vrata, Stožer i M. Plazenicu, ali nije produžio napad na Kupres, već je stao na osvojenim položajima. Borba je bila vanredno oštra i to sve oštira ukoliko se prenosila bliže Kupresu. Ustaše su davale žestok otpor, prelazeći u energične protivnapade. Jedincama 2 brigade ponestalo je municije, pa je najveći dio automatskih oruđa bio van upotrebe. Kada su usvanuće neprijateljski protivnapadi učestali, one su u nedostatku municije otstupile na liniju Debelo Brdo (k 1195)—Maglaj (k 1704). U toku noći preduzeli su sa jugoistočne strane preko s. Otinovci i Goravci napad jedan bataljon 3 brigade i bataljon »Vojin Zirojević«, koje je Vrhovni štab uputio kao pojačanje 2 brigadi, ali štab 2 brigade je vijest o ovome dobio tek ujutro 1 avgusta, tako da je dejstvo ovih snaga ostalo neobjedinjeno.

Tako su se oko Kupresa od 28 jula do 1 avgusta vodile danonoćno neprekidne borbe. Borci 2 brigade bili su veoma iscrpeni. Ishrana je bila neredovna, a osobito se teško osjećao nedostatak vode.

U toku 1 avgusta posada Kupresa ojačana je ustaškom grupom koja se povukla sa prostorije Šujica—Duvno. Neprijatelj je u toku 2 i 3 avgusta vršio napade da bi odbacio 2 brigadu dalje od druma Bugojno—Kupres i opravio taj drum.

Grupa 5 krajiškog odreda prikupila se u rejonu Glamoča i krenula ka Livnu. Njen sastav činio je glamočki bataljon »Budućnost« i dvije čete udarnog bataljona. Tridesetog jula vršeno je zarušavanje druma Livno → Glamoč. U vremenu od 1 do 4-og ove su jedinice čistile sela u Livanjskom Polju sjeverozapadno od grada i prikupljale obavještenja o neprijateljskim snagama u Livnu.

Borbe koje su otpočele 29 jula na drumu Sinj—Livno nastavljene su nesmanjenom žestinom. Srednjedalmatinski odred, jačine dva bataljona, držao je dijelom snaga položaje ka Sinju na Trnovoj Poljani, a dijelom

je blokirao dobro utvrđenu talijansku posadu u Vagnju i vodio borbe sa ustaškom milicijom iz sela Čaić, Odžak, Lištani, Rujani na liniji Visibaba (k 1168), Kik (k 1117), Malinovac (k 1289). Prvog avgusta jače talijanske snage, podržane tenkovima, pokušale su prodom iz Sinja ka Vagnju, što im je u toku 2-og i uspjelo. Ali one nisu počušavale prodirati dalje kroz Prološku Dragu već su se, nakon što su posadu na Vagnju snabdjeli hranom i municijom, povukle za Sinj. Drum u Prološkoj Dragi bio je razrušen na nekoliko mjesta.

Bataljon »Starac Vujadin« je za to vrijeme rušio drum Livno—Bosansko Grahovo, a dijelovi Južnodalmatinskog bataljona »Josip Jurčević« rušili su drum koji sa juga preko Aržana vodi za Livno.

Za ovo vrijeme neprijatelj iz Konjica i Rame, a takođe i iz doline Vrbasa, nije ispoljavao aktivnost prema Prozoru i okolini, koju su kontrolisale snage 4 brigade, Konjički bataljon i Prozorska četa. Ove jedinice izvodile su manje akcije u dolini Neretve i vršile demonstrativan pritisak ka Bugojnu.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Izvještaj 3 prolet. brigade Vrhovnom štabu od 24 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2755; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 24 VII, AVII, k. 3, reg. br. 47/2; naredenje Vrhovnog štaba 3 brigadi od 24 VII, AVII, k. 2, reg. br. 28/4; izvještaj 2 brigade Vrhovnom štabu od 25 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3253; naredenje Vrhovnog štaba 1 brigadi od 26 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenje Vrhovnog štaba 5 kraj. part. odredu od 26 VII, AVII, k. 2, reg. br. 55/4; naredenje Vrhovnog štaba 2 brigadi od 27 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenje Vrhovnog štaba 3 brigadi od 27 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2641; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 27 VII, AVII, k. 3, reg. br. 48/2; naredenje Vrhovnog štaba 2 brigadi od 28 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj 5 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 27 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3545; naredenje Vrhovnog štaba 1 kraj. brigadi od 28. VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; naredenje Vrhovnog štaba 5 kraj. part. odredu od 29 VII, AVII, k. 2, reg. br. 29/4; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 29. VII, AVII, k. 3, reg. br. 49/2; izvještaj 5 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3544; naredenje Vrhovnog štaba 1, 2 i 3 brigadi od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2213; naredenje štaba 1 brigade bataljonom od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 996; naredenje Vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 589; izvještaj S. Žujovića Vrhovnom komandantu od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 4309; izvještaj 2 brigade Vrhovnom štabu od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 32/54; izvještaj 5 kraj.

U ovakvoj situaciji Vrhovni komandant je odlučio da se izvrši napad na Livno, jer su u posljednjim borbama stvoreni za to povoljni uslovi. Snage 1 i 3 brigade bile su sada slobodne i mogle su se angažovati u napadu na ovaj grad.

Napadom na Livno rukovodio je Vrhovni štab. Po osnovnoj ideji napada imale su se tajno prikupiti nadmoćne snage koje će noću izvršiti koncentričan napad kombinovan sa infiltriranjem dijela snaga u grad i rastrojiti vezanost sistema odbrane, a potom uništavati pojedina izolovana žarišta otpora. Za to vrijeme, aktivnim dejstvima prema neprijateljskim okolnim garnizonima, rušenjem komunikacija i postavljanjem zasjeda, spriječiti svaki pokušaj pomoći napadnutom garnizonu spolja.

Za izvođenje napada određeni su 1 i 3 brigada, bataljon »Vojin Zirojević« i kombinovane snage 5 krajiskog odreda.

Prema podacima kojima je raspolagao Vrhovni štab, garnizon Livna činilo je oko 200 ustaša, 300 domobrana i grupa od 15 Njemaca sa 3 brdska topa, 2—3 minobacača,

part. odreda Vrhovnom štabu od 30 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3543; izvještaj 3 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 31 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2700; izvještaj štaba komb. snaga 5 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 31 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3189; pismo pom. načelnika Vrhovnog štaba načelniku Vrhovnog štaba od 31 VII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3697; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 31 VII, AVII, k. 3, reg. br. 51/2; naređenje Vrhovnog štaba 3 brigadi od 31 VII, AVII, k. 2, reg. br. 32/4; naređenje Vrhovnog štaba S. Žujoviću od 31 VII, AVII, k. 2, reg. br. 30/4; naređenje Vrhovnog štaba štabu komb. snaga 5 kraj. part. odreda od 31 VII, AVII, k. 2, reg. br. 32/4 (pod ovim brojem ima više naredenja pisanih na bloku pomoću indiga); izvještaj politkomesara 3 brigade Vrhovnom štabu od 1 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3308; izvještaj štaba komb. snaga Vrhovnom štabu od 1. VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3190; izvještaj načelnika Vrhovnog štaba Vrhovnom komandantu od 2 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3705; izvještaj štaba komb. snaga 5 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 3 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2214; izvještaj S. Žujovića Vrhovnom komandantu od 4 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 4311; bojna relacija 3 dom. zbora za jul 1942 god., AVII, k. 56, reg. br. 7/2; izvještaj oružničkog krila Jajce od 15 VIII, Zbornik IV/6, 157; petnaestodnevni izvještaj 5 oružn. puk. od 11 VIII, isto, dok. br. 160; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica sa bojišta, AVII, k. 12, reg. br. 24/1—11, 25/1—8, 26/1—3, 26/1—11, 27/1—8, 28/1—3, 28/1—10, 29/1—3, 29/1—4, 31/1—3.

2—3 teška mitraljeza i oko 10 puškomitraljeza. Isto tako je bilo poznato da je grad utvrđen rovovima sa jednim redom bodljikave žice i za odbranu uređenim tvrdim zgradama: Vejs kula, tvornica cementa, žandarmeriska stanica, stočna stanica i u centru grada kuća Mitrovića.

Međutim, garnizon je stvarno bio jači. U njemu je bila 6, 7 i 8 satnija 2 bojne 14 pješačke pukovnije, ostaci 18 satnije 13 pukovnije iz Glamoča, 1 i 2 satnija 20 ustaške bojne, ustaška milicija iz Glamoča, koja je ovamo pobegla prilikom nedavnog napada na to mjesto, mjesna ustaška milicija, 20 žandarma i grupa od 35 Nijemaca koji su rukovodili eksploatacijom rudnika u Livnu. Ukupno je bilo oko 900 neprijateljskih vojnika.

Poslije napada 5 krajiškog odreda na Glamoč i prodora naših snaga u Šujicu i Duvno, garnizon se užurbano utvrdio. Bio je riješen da pruži odlučan otpor tim prije jer je računao na pomoć od Kupresa, Sinja i Bosanskog Grahova. U ovom smislu je tražena intervencija pukovnika Šimića i talijanske 2 armije.

Prethodnim naređenjima Vrhovni štab je naredio da se u toku noći 3/4 avgusta sve jedinice prebace u rejone prikupljanja i to: 1 proleterska brigada sa 4 bataljona na prostoriju s. Potočani—s. Dobro—s. Smričani, 3 brigada sa tri bataljona u rejon Švabino Polje i dio snaga kombinovanog odreda u rejon s. Kablići. Svakoj jedinici naznačen je pravac napada i naređeno da u toku 4-og štabovi brigada i štab kombinovanog odreda izvrše detaljno izviđanje terena, da osmotre pravce svojih napada i odrede zadatke pojedinim bataljonima i četama.

Zapoviješću Vrhovnog štaba za napad formirane su tri kolone. *Jugoistočna* — 1 proleterska brigada sa 10 teških mitraljeza, napada grad sa južne i istočne strane na otsjeku stočna stanica—Kremenjače, stim da odredi posebne snage za likvidiranje utvrđenih otpornih tačaka u stočnoj stanici, fabrici cementa i žandarmeriskoj stanici. *Sjeverna* — 3 brigada sa 2 brdska topa, 2 minobacača i tri teška mitraljeza, napada sa sjevera na otsjeku šume Bašajkovac, stim da obezbijedi uništenje najjače otporne tačke na svom otsjeku — kule Vejs. *Zapadna* — dio kombinovanog odreda u jačini 250 boraca, napada sa zapada na otsjeku od šume Bašajkovac do r. Bistrice.

Kao polazni položaj za napad određena je linija s. Guber—But (k 825) — Vučkovina (k 791) — V. Orlovača (k 927) — Gradina (k 893) — Kremenjače — šuma Bašjakovac — zapadna ivica s. Suhača. Sa ove linije sve jedinice imale su poći u napad 4 avgusta u 20.30 časova.

U cilju sprečavanja bjekstva neprijatelja iz Livna ili za prihvat u slučaju otstupanja, naređeno je da se na liniji manastir Gorica — tvornica cementa — južna ivica šume Bašjakovac — Zastinje — Hasina Vrela postave teški mitraljezi. U istu svrhu određen je jedan bataljon u rejonu Dubočica (k 715) — s. Guber, stim da ujedno osigura pravac od Sinja ukoliko bi neprijatelj uspio prodrijeti preko Prološke Drage. Ostatak kombinovanog odreda u jačini od 150 boraca imao je posjeti položaj na drumu ka Bosanskom Grahovu na liniji k 937 — s. Prisap sa ciljem obezbjeđenja napada sa tog pravca.

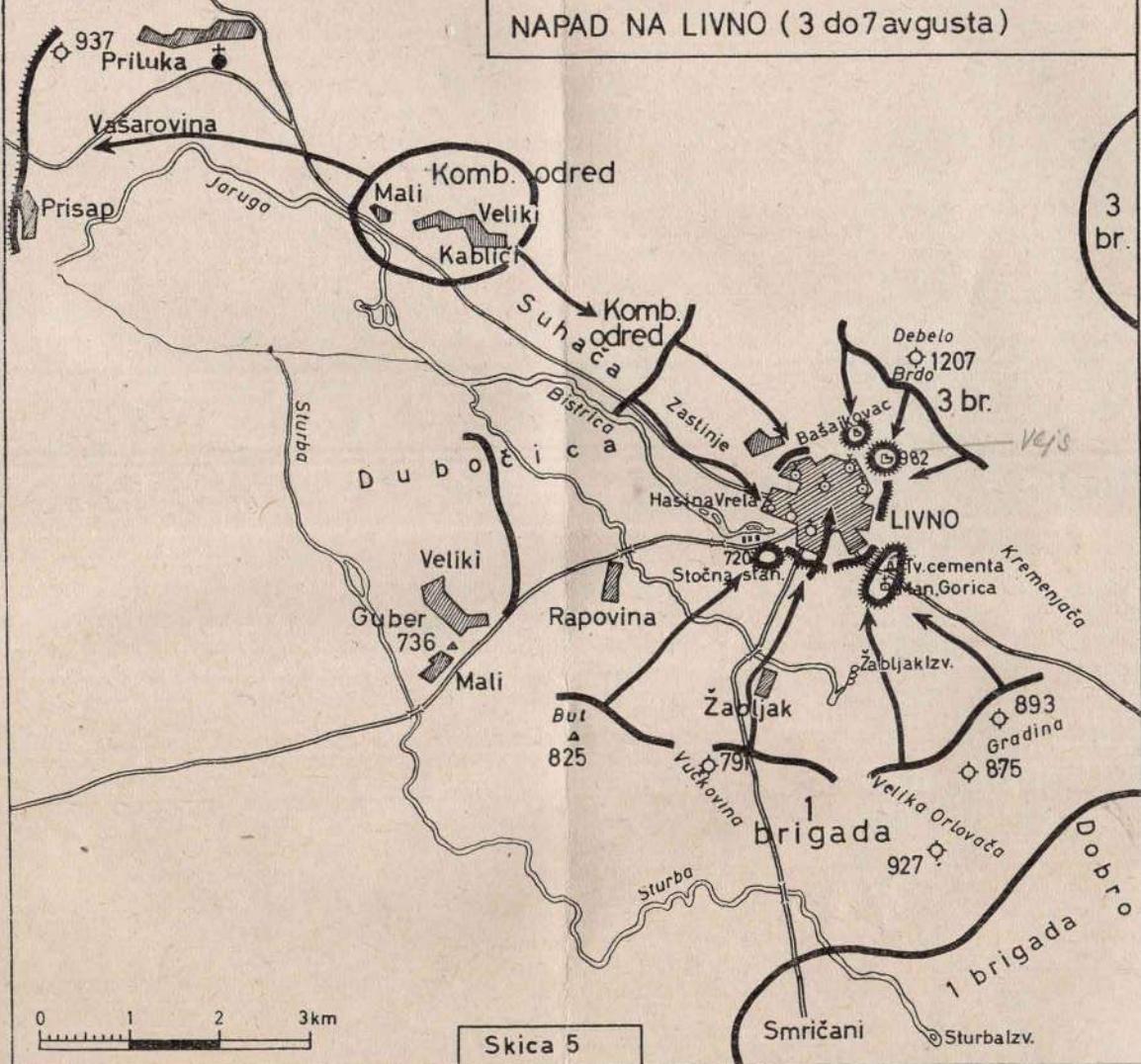
Izdata su posebna naređenja 2 brigadi za demonstrativni napad na Kupres i za akcije na drum Kupres — Bugojno u cilju vezivanja neprijateljskih snaga. Posebna su naređenja izdata i 2 i 3 bataljonu 3 brigade da poruše drum Šujica — Kupres i postave zasjede na istom u visini G. i D. Malovana; zatim jednom bataljonu 1 brigade da obezbijedi Duvno i drum koji ka Duvnu vodi s juga, i IV operativnoj zoni da svojim snagama presiječe i posjedne drumove Knin — Bosansko Grahovo — Livno, Sinj—Livno i Aržano—Livno.

Borci livanjskog bataljona »Vojin Zirojević« bili su po grupama dodijeljeni pojedinim napadnim kolonama kao vodiči, jer su dobro poznavali teren.¹⁰⁵

Napad na grad počeo je u određeno vrijeme. U 0.30 časova 2 bataljon 1 brigade probio se u grad između stočne stanice i manastira Gorice. Neprijatelj se nije nadao brzom prodoru, niti je znao da je bataljon prodro u grad jer su sva spoljna uporišta još pružala otpor. Tako je 1 bataljon uhvatio komandanta odbrane grada,

¹⁰⁵ Pismo načelnika Vrhovnog štaba Vrhovnom komandantu od 2 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3705; naređenje Vrhovnog štaba štabu komb. snaga 5 kraj. part. odreda od 3 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2214; zapovijest Vrhovnog štaba za napad na Livno, arhiv CK SKJ, reg. br. 16491 i 16396; naređenje Vrhovnog štaba S. Žuroviću i 2 brigadi od 4 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2215.

NAPAD NA LIVNO (3 do 7 avgusta)

šefa ustaške policije iz Glamoča i veći broj neprijateljskih vojnika. To je već odlučilo sudbinu garnizona, jer je odbrana bila obezglavljenja i njeno jedinstvo razbijeno. Pored toga, domobranske jedinice su se, poslije prvih energičnih juriša proletera, predavale. Uzoru su sve jedinice već bile prodrele u grad i likvidirale najveći dio otpornih tačaka u kojima su se bile prikupile ustaše pružajući žilav otpor. Najveći dio ovih uporišta, kao Vejs kula, tvornica cementa, manastir Gorica, Hatlagića kula, Jefrem kula i dr. bili su likvidirani dejstvom bombaških grupa. U 8 časova otpor je pružan samo iz kasarne, crkve, stočne stanice i kuće Mitrovića. U toku dana upotrebom minobacača savladan je otpor u čitavom gradu sem u kući Mitrovića iz koje se branila grupa njemačkih vojnika sa jednim majorom na čelu zajedno sa izvjesnim brojem ustaša. Pošto su izdržali napad i u toku naredne noći, kuća je blokirana, pa je tek 7 avgusta upotrebom topa, koji je u tu svrhu dovučen iz Glamoča, skršen otpor i ove posljednje grupe.

Za vrijeme napada na grad dijelovi kombinovanog odreda očistili su sela duž druma Livno — Bosansko Grahovo do s. Žirović od ustaške milicije.

U borbama za Livno pогinulo je 150, a zarobljeno oko 650 neprijateljskih vojnika i oficira. Oko 150 ustaša razbježalo se i uspjelo izvući uglavnom u pravcu Aržana. Zaplijenjeno je oko 600 pušaka, 14 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza, 2 minobacača, 100.000 puščanih metaka, 4.500 kg eksploziva, 10 kamiona i dr. Gubici naših jedinica iznosili su 5 mrtvih i 6 ranjenih. Iz zatvora je spaseno 50 civila koje su ustaše osudili na strijeljanje.

Neprijatelj nije ni sa jednog pravca ispoljio ozbiljan pokušaj da pruži pomoć napadnutom Livnu. Ustaše u Kupresu nisu za to imale dovoljno snaga u šta su se uvjerele svojim prvim prodorom u Šujicu i Duvno, a Talijani su odustali od prodora iz Sinja poslije teškog udarca koji su mu 29. jula zadale na Prološkoj Dragi jedinice IV operativne zone. Neprijatelj se zadovoljio time što je ojačao i snabdio svoju posadu u Vagnju u toku 2 avgusta.

Oslobоđenjem Livna znatno je proširena slobodna teritorija Zapadne Bosne na jug. Time su čvrsto povezane snage grupe brigada, Dalmacije i Bosanske Krajine i

stvoreni uslovi za još tješnju koordinaciju i sadejstvo tih snaga i usmjeravanje njihovih napora ka određenom cilju. Poseban je značaj ovo imalo za Dalmaciju, čije su snage u svom zaledu dobile siguran oslonac. Ovo će imati vanredan uticaj na dalji razvoj ustanka i mobilizaciju novih boraca, što će uskoro omogućiti formiranje prvih dalmatinskih udarnih brigada.

Za neprijatelja je gubitak Livna pretstavljao ne samo krupan vojnički poraz, već je njime izgubio značajno uporište u ovom dijelu zemlje, koje je vezivalo niz garnizona Dalmacije sa Bosnom i pružalo mogućnosti za kontrolu dosta prostrane teritorije od Sinja i Bosanskog Grahova do Kupresa i na jug do Posušja. Time je neprijatelj izgubio dio teritorije na kojoj je pokušavao učvrstiti ustašku organizaciju i mobilisati mjesno stanovništvo za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Između talijanskih snaga u Hercegovini i Dalmaciji — u garnizonima Bosansko Grahovo, Sinj, Imotski, Mostar i ustaških snaga u rejonu Kupres, Bugojno, D. Vakuf, Jajce i Travnik, stvoren je jedan prostran koridor za čije ovlađivanje ni Talijani, čije su glavne snage bile angažovane u ofanzivnim operacijama protiv slovenačkih partizana, a zatim u Lici, Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju, a ni ustaše, nisu imali dovoljno snaga. Snagama kojima su u ovom momentu raspolagali oni su jedva bili uvjereni u to da će očuvati i onu teritoriju i garnizone koje su sada držali. Pukovnik Šimić je iz Bugojna javljao da nije u stanju da preduzme bilo kakvu ozbiljniju akciju prema novooslobođenoj teritoriji ili da pruži pomoć ugroženoj teritoriji ka Posušju, Širokom Brijegu i Imotskom, a talijanske komande korpusa iz Hercegovine i Dalmacije jedino su obećavale podršku u avijaciji. Zbog toga će Glavni stožer domobranstva ponovo ojačati svoje snage na područjima Travnika, D. Vakufa, Bugojna i Kupresa u cilju prodora za Duvno i Livno.

Ni njemačke komande nisu raspolagale nekim znatnjim snagama kojima bi se moglo uticati na situaciju u ovom dijelu Bosne. Borbena grupa »Zapadna Bosna« imala je, poslije ofanzive na Kozaru, pred sobom nekoliko pravaca koji su zahtijevali hitnu intervenciju. Ona će se zato početkom avgusta razvući na više strana: glavnina 1

gorske divizije biće od 8 avgusta angažovana u ofanzivi protiv krupnih partizanskih snaga Banije, grupa »Borovski« će poslije prebacivanja sa Kozare sredinom mjeseca preduzeti ofanzivu na partizanske snage u Slavoniji, koje su sasvim ozbiljno ugrožavale osnovnu komunikaciju Zagreb — Beograd, a preostali dijelovi borbene grupe »Zapadna Bosna« ostali su na Kozari sa namjerom da po svaku cijenu održe komunikacije i garnizone u dolini Une i Sane, koje su ugrožavale partizanske snage Bosanske Krajine, i spriječe partizanima ponovo ovlađivanje Kozarom.¹⁰⁶

3. — Borbe oko Kupresa (Skica 6)

Poslije uspjeha na Livnu, 1 i 3 brigada bile su slobodne i mogle su se angažovati u daljim ofanzivnim dejstvima. Upravo je u ovom momentu stigla u Vrhovni štab vijest da je 5 crnogorska brigada sa Hercegovačkim partizanskim odredom sa planine Zelengore preko Treskavice i željezničke pruge Mostar—Sarajevo, vodeći teške borbe, izbila u rejon Prozora.¹⁰⁷ I to su sada bile snage na koje je u narednim operacijama Vrhovni štab mogao da računa.

¹⁰⁶ Naredenje Vrhovnog štaba S. Žujoviću od 5 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2212; pismo Vrhovnog komandanta načelniku štaba od 5 VIII, AVII, k. 2, reg. br. 33/4; pismo 1 brigade A. Rankoviću od 5 VIII, arhiv CK SKJ reg. br. 3225; pismo Pere [?] načelniku Vrhovnog štaba od 5 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3676; izvještaji štaba komb. snaga 5 kraj. part. odreda Vrhovnom štabu od 5 VIII, arhiv CK SKJ, reg. brojevi 3191, 3192, 3193; izvještaj bataljona »Vojin Zirojević« pom. načelnika Vrhovnog štaba od 6 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3436; izvještaj operativnog štaba odreda za srednju Dalmaciju Vrhovnom štabu od 6 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2973; bojna relacija 3 domobranskog zbora za avgust, AVII, k. 56, reg. br. 9/2; dnevni izvještaji neprijateljskih jedinica, AVII, k. 13, reg. brojevi 8/1—13, 14/1—12, 15/1 i k. 12, reg. br. 25/1—8, 27/1—8, 28/1—10.

¹⁰⁷ 5 brigada, Hercegovački partizanski odred i kombinovani Dragočevsko-čelebički bataljon su, tek pošto su se bili sredili i pripremili za ofanzivna dejstva, bili opkoljeni od crnogorskih i hercegovačkih četnika na planini Zelengori. 22 VII četnici su otpočeli sa svih strana koncentričan napad ka rejonu s. Vrbnice u kome je bila glavnina ovih snaga. Štabovi 5 brigade i Hercegovačkog odreda, iako obaviješteni o namjerama četnika, nisu

U vremenu od 27 jula do prvog avgusta 1 kраjiška brigada, ojačana dijelovima 1, 3 i 5 kраjiškog odreda, zauzela je nakon oštih borbi veoma dobro utvrđena ustaška uporišta Ključ i Sanicu i očistila teritoriju između rijeka Sane i Sanice do s. Vrhopolja. Ovim su uspjehom oslobođeni po jedan bataljon 1, 3 i 5 kраjiškog odreda, koji su dotada držali položaje ka Ključu i Sanici, i 1 kраjiška brigada.

U ovakvoj situaciji Vrhovni štab je odlučio da glavnim snagama izvrši napad na Kupres, stim što će dijelom snaga kontrolisati i dalje širiti već oslobođenu teritoriju obezbjeđujući istovremeno dejstva glavnih snaga oko Kupresa.

Planirajući napad na Kupres, Vrhovni komandant je još 28. jula naredio da se 1 kраjiška brigada što hitnije prebaci sa prostorije Ključa ka Kupresu. Međutim, pokret

tome pridali poseban značaj, pa su propustili da se na vrijeme izvuku i izbjegnu opkoljavanje i prihvatanje odlučnih borbi. Kada je otpočeo napad, paša je odluka da se proboj izvrši preko Miljevine i dalje ka Treskavici — prema grupi brigade. Naime, prema obavještenjima o situaciji u Crnoj Gori i Hercegovini, štabovi ovih jedinica zaključili su da su uslovi za dejstva ka Crnoj Gori i Hercegovini veoma slabi i da je, posebno, s obzirom na ovu četničku akciju, najbolji izlaz da se preduzme proboj ka sjeverozapadu u cilju spajanja sa grupom brigade. Vodeći teške zaštitničke borbe na Trebićini 23. VII., ove jedinice su organizovale pokret ka planini Treskavici. 3. bataljon 5. brigade, koji je bio dublje ka Crnoj Gori, bio je otsječen i ostao je na ovom terenu. Poslije teških borbi u s. Varoš 24. VII., na planini Treskavici 25. VII. u s. Zabrdje 27. VII., ove snage su izbile na planinu Bitovnju, pa su odavde, vodeći borbu sa Nijemcima i ustašama koji su ih napadali s pravca Kreševa, nastavili pokret ka Prozoru. Danonoćni pokreti i borbe ovih jedinica bili su otežani zbog toga što su one vodile sobom bolnicu sa oko 80 ranjenika i bolesnika i zbog od oko 150 starijih ljudi i žena. U toku ovoga marša gubici jedinica iznosili su 101 ranjen, poginuo i nestao. U Prozor su došle sa ukupno 930 boraca, 83 ranjenika i bolesnika i 137 ljudi i žena u zbijegu. Za čitavo vrijeme marša jedinice su bile praćene bombardovanjem i mitraljiranjem avijacijom.

U Prozoru je 10. avgusta od Hercegovačkog odreda i Konjičkog bataljona formirana 10. hercegovačka udarna brigada. (Podaci iz zajedničkog izvještaja štabova 5. brigade i Hercegovačkog partizanskog odreda Vrhovnom štabu od 1. VIII. 1942., arhiv CK SKJ, reg. br. 2642 i od 4. VIII., arhiv CK SKJ, reg. br. 3301; izvještaj 4. prolet. brigade od 1. VIII. Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3285).

ove brigade, planiran za 2 avgust, bio je obustavljen na inicijativu štaba brigade radi toga što je bilo potrebno da se razbije intervencija njemačko-domobranksih snaga iz Banje Luke ka Ključu. Štab brigade je ovu svoju odluku obrazložio zahtjevom da se sačuva bogata ljetina koja je upravo bila prispjela za žetvu na tek oslobođenoj teritoriji Sanice i Ključa. U svom odgovoru na izvještaj štaba brigade Vrhovni komandant je 5 avgusta potvrdio pravilnost njegove odluke. Zbog ovoga je 1 krajiska brigada stigla na Kupres tek poslije prvog neuspjelog napada koji je izведен noću 11/12 avgusta.

Vrhovni komandant je 5 avgusta naredio da se 4 brigade hitno prebaci na prostoriju V. Stožer — s. D. Vučkovsko — s. Rilić, radi pretstojećeg napada na Kupres i to da se poveže desno sa 2 brigadom, a lijevo ka Šujici sa dva bataljona 3 brigade. Za prebacivanje brigadi su stavljeni na raspolaganje i kamioni zaplijenjeni u Livnu. Pétoj brigadi je istovremeno naređeno da od 4 brigade preuzme kontrolu Prozora i doline Rame zatvaranjem pravaca Bugojno — G. Vašuf i Rama — Prozor.

Druga brigada je prvih dana avgusta držala položaj zapadno od Kupresa i pripremala se za napad. Ona je bila u višednevnim borbama veoma zamorenja, a njene su jedinice ostale bez municije. Zbog toga je brigada smanjivala pritisak na Kupres, pa su ustaše preuzele inicijativu i vršile ispadke ka Blagaju. Ovo je imalo negativnih posljedica utoliko što su ustaše osigurale drum za Bugojno, popravile ga i tako obezbjedile stalnu vezu, snabdjevanje i ojačanje garnizona iz Bugojna. Najjači ispad izvršile su ustaše 5 avgusta prema Blagaju sa oko 1.000 vojnika, podržanih tenkovima i artiljerijom. Glavne snage napadale su preko Maglaja i Demirovca, a dio snaga od Zlosela ka s. Blagaju. Napad je počeo u 5 časova. Oko 16 časova ustaše su uspjеле da prodrnu u s. Blagaj, ali je tada 2 brigada prešla u protivnapad, odbacila neprijatelja za Zlosela i Kupres i zauzela ponovo ranije položaje na liniji Maglaj (k 1704) — Seka (Seha). Druga brigada je u ovoj borbi imala 6 mrtvih i 15 ranjenih. Četvrta brigada sa linije V. Stožer — s. Rilić i dijelovi 3 brigade kod G. Malovana ostali su za vrijeme ovog ustaškog ispada potpuno neaktivni.

U vezi sa ovim Vrhovni komandant je 6 avgusta naredio da se izvrši hitna koncentracija snaga u cilju napada na Kupres, obrazlažući potrebu hitnosti mogućnošću da ustaše, pošto im je drum za Bugojno sloboden, ojačaju Kupres i ponovo preuzmu ofanzivna dejstva ka Šujici, Duvnu i Livnu.

Istog dana naređeno je da se Hercegovački odred prebaci u rejon s. G. Malovan, gdje će se povezati sa dijelovima 3 brigade.

Ipak su pripreme i prikupljanje snaga sporo sprovođeni i ako se iz ovih naređenja Vrhovnog komandanta vidjelo da on mnogo polaže na brzu koncentraciju i što skoriji napad. Ovo nije bilo bez osnove jer je i neprijatelj ne samo pripremao odbranu Kupresa, nego je nastojao da prikupi što više snaga u njemu kako bi mogao preuzeti ofanzivna dejstva ka Livnu.

U Bugojno je 4 avgusta stigla 1 sat 9 bojne »Crne legije« sa 165 ustaša, 5-og je stigla 1 sat 1 bojne »Crne legije« sa poznatim ustaškim krvnikom Bobanom, a 6-og je stigla 2 sat 8 ustaške bojne »Crne legije«. Sve ove jedinice bile su namijenjene za ojačanje Kupresa. Sedmog avgusta održan je u Travniku sastanak kome su prisustvovali komandant 3 domobranskog zbora iz Sarajeva, pukovnik Šimić, i komandanti »Crne legije« i 9 pješačke pukovnije radi dogovora o budućim operacijama. Između ostalih, donesena je odluka da se iz Kupresa preuzme akcija prema Livnu, što znači da se naš napad na Kupres pripremao istovremeno sa pripremama neprijatelja za ofanzivna dejstva ka Duvnu i Livnu, pri čemu je Kupres predviđen kao polazna baza. Šimić u Kupresu izvodi 9 avgusta pripreme za taj prođor. Prema tome, očigledno je kakav je značaj imala brzina dejstva na Kupres.

Međutim, sporo prikupljanje i pripremanje naših jedinica za napad stvorilo je neprijatelju mogućnost da Kupres ojača novim snagama, da ga utvrdi i pripremi za odbranu. U raspoloživim dokumentima za ovo se ne može naći opravdanje.

Vrhovni komandant je 5 avgusta izdao 4 brigadi naređenje za usiljeni marš ka Kupresu stim da se odmah poveže sa 2-gom i dijelovima 3 brigade. U izvještaju od 10-og štab 2 brigade javlja da ništa ne zna o 4 brigadi.

Šestog avgusta Vrhovni komandant zahtijeva da se što hitnije izvrši napad na Kupres i u istom dopisu naređuje da se 2 brigada snabdiće municijom, bombama i eksplozivom, jer bez toga nije mogla ići u napad, a ona to dobiva tek 10-og i to u nedovoljnim količinama, iako je u Livnu zaplijenjena velika količina municije.

Zbog ove sporosti neprijatelj je i dalje zadržao inicijativu. On je 10-og preduzeo napad ka Šujici i izvršio prodor do u visinu Malovana gdje je zaustavljen i protivnapadom odbačen za Kupres.

I ovog puta se vanredno negativno odrazila slabost službe veze. Kuriri — pješaci i konjanici — jedino sredstvo veze naših jedinica, bili su isuviše spori da bi na ovako širokoj prostoriji bila obezbjedena brzina prenošenja naređenja o prikupljanju snaga i izvođenju priprema, kao i koordiniranje dejstava svih jedinica u cilju razbijanja ustaških ispada. Ipak se osjeća da privremeni operativni štab, koji je neposredno rukovodio pripremama i napadom, nije ispoljio dovoljno uticaja u ovakvoj situaciji niti su njegove mjere bile efikasne u granicama postojećih mogućnosti.

Operativni štab nije raspolagao tačnim podacima o neprijatelju, a još manje je računao na kvalitet trupa branjoca. Radilo se o mjesnoj ustaškoj miliciji nadaleko poznatoj po zločinima koje je počinila i još krvoločnijoj »Crnoj legiji« koju su sačinjavali odabrani ustaški zlikovci. I jedni i drugi bili su riješeni da se bore do kraja.

Ne može se tačno ustanoviti koje su sve ustaške jedinice branile Kupres, jer se tu stanje ovih dana često mijenjalo. Pouzdano se zna da je mjesna ustaška milicija bila organizovana u četiri čete, da je u gradu bio jedan bataljon »Crne legije« sa nekoliko tenkova, 12 mitraljeska sat 3 bojne 9 pukovnije i artiljerije do jednog diviziona. Pored ovoga, svakako da su i pomenute ustaške čete pristigle u Kupres iz Bugojna, jer su za ojačanje Kupresa i bile upućene. Ukupno je u Kupresu i okolini moglo biti do 2.000 ustaša.

Neprijatelj je imao dovoljno vremena za izvođenje odbranbenih radova, kojima je pristupio još od druge polovine jula pa, što je pritisak 2 brigade rastao, to su i ovi radovi sve žurnije izvođeni. Za odbranu je bila uređena

spoljna linija sa uporišta u Zloselu, na Čardačici (k 1300), M. Plazenici (k 1556), M. i V. Vratima, M. Stožeru (k 1629), u selima Alajbegov Odžak, Begovo Selo, Goravci, Otinovci, Brda, na Poganoj Glavici (k 1212) i u s. Olovu. Sve ove tačke bile su uređene po sistemu samostalnih uporišta. Neposredna odbrana Kupresa bila je naslonjena na samu ivicu mjesta — na tvrde zgrade i rovove. Na pojedinim značajnim tačkama spoljne linije, kao i u samom mjestu, bili su izgrađeni drvenozemljani bunkeri. Sve tvrde zgrade bile su uređene za odbranu. Posebno je bila uređena za odbranu zgrada silosa, koja je bila od armiranog betona. Nalazila se 200—300 metara istočno od mjesta, ali je bila uključena u liniju neposredne odbrane Kupresa.

Svako navedeno selo branila je ustaška milicija, tj. seljaci — mještani, koji su svoju sudbinu bili vezali za »NDH« uslijed zločina koje su počinili nad srpskim stanovništvom. Samo mjesto Kupres bilo je isuviše maleno da bi primilo ovako krupne snage, pa su okolna sela uključena u njegovu spoljnu odbranu. Sem toga, u Kupreškom Polju pristizala je ljetina koje se ustaše nisu htjele odreći.

• Operativni štab je 10 avgusta izdao zapovijest za napad. Ideja napada sastojala se u tome da se sa tri brigade koncentričnim i frontalnim nastupanjem očiste uporišta na spoljnoj liniji odbrane, pa da se potom izvrši napad na Kupres sa svih strana. Nije uopšte bila istaknuta mogućnost cijepanja neprijateljske odbrane prodorima kroz međuprostore na spoljnoj liniji radi izolovanja pojedinih uporišta i ubacivanja snaga u samo mjesto. To je bila krupna slabost ove ideje.

U napadu su bile angažovane 2 i 4 brigada, 10 hercegovačka sa svoja dva i 2 bataljonom 3 brigade, i jedan bataljon 3 krajiškog odreda. Ukupno brojno stanje svih jedinica jedva je iznosilo oko 1.900 boraca. Ako od ove cifre odbijemo ojačani bataljon 2 brigade koji je bio određen za zatvaranje pravca ka Bugojnu i 5 bataljon 4 brigade koji je bio u rezervi na Stožeru i nije uzeo učešća u napadu, onda broj boraca koji je napadao Kupres nije iznosio više od 1.600. Odnos snaga je, dakle, i po broju boraca išao u korist neprijatelja. Međutim, dotadašnje

iskustvo ukazivalo je na to da je i u noćnom napadu na utvrđena mjesta, u slučaju kad ga brane trupe boljeg kvaliteta, pogotovo ako se ne računa sa iznenađenjem, bilo neophodno ostvariti bar nadmoćnost u ljudstvu, ako je već neprijatelj skoro redovno imao preimrućstvo u artiljeriji, minobacačima i tenkovima. To je, takođe, bila ozbiljna slabost, koja će se negativno odraziti u pretstojećem napadu.

Zadaci jedinicama bili su postavljeni ovako:

2 brigada sa dijelovima 3 krajiškog odreda imala je da izvrši napad na otsjek M. Stožer (k 1629) — Čardačica (k 1300), stim da zasjedom obezbijedi drum ka Bugojnu;

4 brigada imala je da izvrši napad na otsjek S. Alajbegov Odžak — Pogana Glavica (k 1212);

10 brigada sa svoja dva i 2 bataljonom 3 brigade imala je da izvrši napad na otsjek isključno Pogana Glavica (k. 1212) — Zlosela.

Brigade su imale da prethodno zauzmu otporne tačke na spoljnoj liniji odbrane i da potom napadaju svojim pravcima na Kupres.

Početak napada određen je za 11 avgust u 21 čas.

Drugi i 4 bataljon 2 brigade zauzeli su oko 23 časa utvrđenu Čardačicu (k 1300) i prodrli u grad sve do trga, gdje se razvila žestoka ulična borba u kojoj su borci 2 brigade nanijeli ozbiljne gubitke neprijatelju, zaplijenivši 3 puškomitrailjeza. Za to vrijeme je 1 bataljon sa dijelovima 3 krajiškog odreda zauzeo otporne tačke V. Vrata i M. Stožer, a 3 bataljon je presjekao drum za Bugojno u s. Koprivnici, zarušio ga i postavio zasjedu.

Za to vrijeme se napad 4 brigade razvijao ovako: 1 bataljon je izvršio napad na Begovo Selo i s. Alajbegov Odžak, pa pošto je oko 1 čas slomio otpor ustaške milicije, produžio je za Kupres na čijoj je ivici zaustavljen vatrom sa linije neposredne odbrane. Četvrti bataljon je izvršio napad na sela Botun, Otinovci i Goravci i, pošto je slomio otpor ustaške milicije, produžio je na Kupres na čijoj je ivici bio zaustavljen, trpeći bočnu vatru iz silosa. Drugi i 3 bataljon su najprije zauzeli s. Brda, a zatim obuhvatom oko 21.30 časova i Poganu Glavicu, odakle je 2 bataljon produžio za Kupres na čijoj je ivici zau-

stavljen vatrom sa linije neposredne odbrane. Peti bataljon bio je u rezervi na Stožeru.

Prvi bataljon 10 brigade je preko Debelog Brda (k 1195) i sjevernog dijela s. Zlosela napao s. Oovo gdje je naišao na oštar otpor, pa je uslijed jake vatre otstupio oko 2 časa ulijevo ne prodrijevši do Kupresa. 2 bataljon te brigade je napao Zlosela, gdje je naišao na odlučan otpor iz utvrđene crkve koju je branilo oko 50 ustaša, tako da ni on nije prodro do Kupresa. Desno od njega — poljem, napadao je 2 bataljon 3 brigade, ali je i on zaustavljen nekoliko stotina metara ispred Kupresa vatrom sa njegove ivice, pa je tu i ostao.

Tako je prodor 2 i 4 bataljona 2 brigade oko pola noći u Kupres ostao usamljen. Ostale snage su u to vrijeme vodile borbu na otpornim tačkama spoljne linije odbrane koje su bile udaljene 2—4 km od ivice Kupresa. Ovo je omogućilo neprijatelju da sve svoje rezerve u mjestu koncentriše na 2 i 4 bataljon i da tako zaustavi njihov dalji prodor i pređe u protivnapad.

Sve do svanuća situacija se nije izmijenila. Bataljoni 4 i 10 brigade i 2 bataljon 3 brigade, zaustavljeni snažnom vatrom na prilazima Kupresa, ostali su neaktivni i nisu pokušali prodrijeti u grad, tim prije što su smatrali da niko nije uspio izvršiti prodor, pošto vezu sa 2 brigadom nisu imali. Ova kolebljivost i ustezanje da se izvrši energičan prodor u grad sa istoka i juga i da se podrže bataljoni 2 brigade, odlučila je ishod napada. Ne mogavši više izdržati sve snažniji pritisak ustaša koji je rastao pristizanjem u Kupres ustaša sa spoljnih uporišta, bataljoni 2 brigade su se usvanuće povukli na Čardačicu. Usvanuće su otpočeli povlačenje i bataljoni ostalih brigada. U 5 časova uslijedio je opšti protivnapad ustaša. Četvrta brigada se povukla na liniju Stožer — s. Kute — s. Brda, 10 brigada sa 2 bataljonom 3 brigade u pravcu s. Blagaja, a 2 brigada sa Čardačice, V. Vrata i M. Stožera ka Maglaju. Njen 3 bataljon, napadnut pješadijom i motorizovanim dijelovima od Bugojna, a očekujući napad i sleđa, od V. Vrata, napustio je zasjedu na drumu u Koprivnici.

Tako je nedovoljna odlučnost i brzina u dejstvu — inače rješavajuća u noćnom napadu, bila, pored već ranije navedenih, jedan od bitnih razloga neuspjeha.

Iskustvo iz ovog napada je jasno pokazalo da su odlučnost i brzina dejstva, uz punu inicijativu starješina četa i bataljona i puno povjerenje u susjede, bez ikakvog neposrednog provjeravanja, neophodni u noćnom napadu. Vidjećemo da će ovo iskustvo u sljedećem napadu biti uzeto u obzir.¹⁰⁸ *V*

U rejon Blagaja pristigla je 12 avgusta 1 krajiska brigada, pošto je uspješno razbila neprijateljsku intervenciju od Banje Luke ka Ključu. Operativni štab kupreških snaga odlučio je da, pored jedinica koje su učestvovale u napadu, angažuje za novi napad i ovu brigadu stižim da se taj novi napad preduzme što prije. Ipak, u toku 12-og nije mu pošlo za rukom da poveže sve jedinice i izda novu zapovijest, pa je napad odložen za noć 13/14.

Međutim, i neprijatelj je iskoristio ovo vrijeme za sređivanje svojih snaga, za ponovno posijedanje otpornih tačaka koje je bio izgubio u prvom napadu i za dovravljenje svježih snaga iz Bugojna, što je mogao učiniti s

¹⁰⁸ Naredenja Vrhovnog štaba 4 prolet. brigadi, 5 brigadi, S. Žujoviću, 2 brigadi i 1 kraj. brigadi od 5 VIII, AVII, k. 2, reg. br. 32/4; izvještaji S. Žujovića i 3 bat. 4 brigade Vrhovnom štabu od 6 VIII, arhiv CK SKJ, reg. brojevi 3674 i 3435; naređenje Vrhovnog komandanta od 6 VIII načelniku Vrhovnog štaba, arhiv CK SKJ, reg. br. 589 i S. Žujoviću od 7 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2217; izvještaj 5 brigade načelniku Vrhovnog štaba od 9 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 3300; naređenje Vrhovnog štaba 4 brigadi od 10 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2464; izvještaj 2 brigade od 10 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3716; naređenje Vrhovnog štaba od 12 VIII u 10.50 časova 2 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 1218; izvještaj 5 bat. 4 prolet. brigade od 12 VIII u 10 časova štabu 4 brigade, arhiv CK SKJ, reg. br. 3428; pismo 2 brigade od 12 VIII u 22.30 časa 4 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 3256; pismo pom. načelnika Vrhovnog štaba od 12 VIII u 9.30 časova 2 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 2219; zajednički izvještaj pom. načelnika Vrhovnog štaba i 4 brigade od 12 VIII u 12 časova Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 4438; izvještaj S. Žujovića od 12 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 4346; izvještaj 2 brigade od 17 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3258; izvještaj 10 herc. brigade od 17 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2644; izvještaj 4 brigade od 18 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2645; bojna relacija 3 domobranskog zbora za avgust, AVII, k. 56, reg. br. 9/2; depeša komandanta odbrane Kupresa od 12 VIII, AVII, k. 13, reg. br. 12/1—7; izvještaj oružničke postaje Kupres od 13 VIII, Zbornik IV/6, 161.

obzirom na to da je 12 avgusta ovladao drumom Bugojno — Kupres. (Prema našim podacima odbrana je ojačana jednom četom ustaša, ali je u drugom napadu ustanovljeno da je u Kupresu bila i 5 satnija 2 bojne 14 pješačke pukovnije.) Treba istaći da je neprijatelj za čitavo vrijeme borbi oko Kupresa imao neprekidnu podršku avijacije, koja je bombardovanjem i mitraljiranjem naših jedinica otežavala pokret u toku dana i nanosila im gubitke.

Zapovijest za novi napad izdao je Operativni štab kuppeških snaga 13 avgusta u 16 časova na Maglaju.

Prema podacima iznesenim u ovoj zapovijesti, Kupres su branile četiri ustaške čete i 200 ustaša mjesne milicije sa 2 brdska topa 75 mm i 2 minobacača 80 mm. Jedna je četa branila V. Vrata i M. Stožer, jedna četa Čardačicu; u crkvi u Zloselima bilo je oko 50, a na Poganoj Glavici oko 30 ustaša; manji dijelovi sa teškim mitraljezima branili su M. Plazenicu, a ostale snage u Kupresu i silosu, o kojima se nije imalo mnogo podataka, služile su za protivnapade.

Očigledno je da su podaci o neprijatelju bili sasvim nedovoljni i njegove snage isuviše potcijenjene. Po ovim podacima ispada da je u Kupresu moglo biti oko 800 ustaša. Stvarno ih je bilo 2,5 puta toliko, tj. oko 2.000, a imali su i više artiljerije i minobacača i nekoliko oklopnih kola.

Dolaskom 1 krajiške brigade se odnos snaga donekle izmijenio u korist naših jedinica, jer je njen brojno stanje tada bilo oko 1.000 boraca.

Ideja za ovaj drugi napad nije se u suštini razlikovala od one u prvom. Nije se odustalo od frontalnog napada i frontalnog potiskivanja neprijatelja sa spoljne linije ka Kupresu. U zapovijesti je izričito naređeno da će napad sa polaznih položaja otpočeti u 21 čas stim da se »predteren«, kako je u zapovijesti nazvana spoljna linija odbrane, očisti i neprijatelj odbaci ka Kupresu, da se oko Kupresa stegne obruč do 23 časa, u kom momentu ima da otpočne opšti napad na samo mjesto.

Zadaci su jedinicama ovako postavljeni:

— 4 brigada, ojačana sa dvije čete bataljona »Vojin Zirojević« i 1 brdskim topom 75 mm, imala je da glavnim

snagama (tri bataljona) izvrši napad na otsjek s. Otinovci — s. Alajbegov Odžak sa glavnim udarom pravcem Bašte Brda (k 1200) — k 1178 — južni dio Kupresa, a pomoćnim snagama (šest četa) pravcem Stožer (k 1758) — M. Stožer (k 1629), zauzeti M. Stožer i povezati se na V. Vratima sa dijelovima 2 brigade, a potom posjeti M. Stožer u cilju sprečavanja neprijateljske intervencije od Bugojna, a takođe i pokušaja proboga iz Kupresa; brdskim topom iz rejona s. Goravci tući neprijateljsku artiljeriju u Kupresu i samo mjesto;

— 2 brigada imala je da sa tri bataljona napada na otsjek M. i V. Vrata i sjeverne padine M. Plazenice (k 1556) stim da zauzme M. i V. Vrata i da potom produži napad lijevo i desno od druma na sjeverni dio Kupresa, a jednim bataljonom da razruši drum Bugojno — Kupres i postavi zasjedu kod s. Koprivnice u cilju sprečavanja intervencije od Bugojna;

— 1 krajiška brigada, sa 1 protivtenkovskim topom i 4 minobacača 80 mm, imala je da izvrši napad na otsjek M. Plazenica (k 1556) — Čardačica (k 1300) stim da lijevim krilom napadne sjeverni, a desnim — jačim, južni dio Kupresa; predviđeno je da minobacačima tuče Kupres, Čardačicu i neprijateljsku artiljeriju;

— 10 brigada, sa svoja dva i 1 bataljom 3 brigade i 1 protivtenkovskim topom, imala je da izvrši napad na otsjek Zlosela — Pogana Glavica (k 1212), s tim da jednim bataljom zauzme Zlosela i očisti teren ka Kupresu, a ostalim snagama da zauzme Poganu Glavicu i potom nastavi napad lijevo i desno duž druma na južni dio Kupresa; protivtenkovski top trebalo je pridati bataljonu koji napada na Zlosela radi dejstva na otpornu tačku u seoskoj crkvi;

— Kupreška četa 3 krajiškog odreda dodijeljena je 1 krajiškoj, 2 i 3 brigadi, a ostale dvije čete iz ovog odreda imale su da uzmu učešća u zauzimanju Zlosela, a potom da tu ostanu kao opšta rezerva.

Ukoliko bi se napad razvijao prema postavljenom planu, tih 12 bataljona određenih za njegovo izvršenje našli bi se, poslije likvidacije otpornih tačaka na spoljnoj liniji odbrane, na kružnom frontu oko Kupresa, koji ne bi u momentu juriša na samo mjesto iznosio više od

1.500 metara, koliko otprilike iznosi obim kruga oko samog Kupresa, jer je to bilo malo mjesto sa oko 150 zbijenih kuća. Ovdje bi se bataljoni poslije frontalnog potiskivanja od 21 časa do 23 časa našli svaki na oko 120 metara fronta izloženi na brisanom prostoru ubitačnoj vatri iz rovova, bunkera i kuća od otprilike istog broja neprijateljskih vojnika.

Ovako zamišljeno izvođenje napada odrazilo se i na zadatke koji su dati pojedinim jedinicama. Tako su glavne snage tri bataljona 4 brigade, glavne snage 1 krajiske brigade i dva bataljona 10 brigade imale, poslije zauzimanja spoljnih uporišta, isti zadatak — napad na južni dio grada. Svakako da su se ovakva ideja i ovakvo postavljanje zadatka negativno odrazili na samo izvođenje napada.¹⁰⁹

Međutim, štabovi brigada su u mnogočemu otstupili od zapovesti Operativnog štaba, imajući iskustva iz ranijih napada.

Štab 4 brigade je naredio svom 1 bataljonu da poslije zauzimanja M. Stožera nastupa u grad starim drumom, tj. padinama M. Plazencice, 2-om i 4-om da se privuku Kupresu dolinom potoka Mrvice sjeverno i sjeverozapadno od s. Alajbegov Odžak, a 3 bataljon da blokira silos i veže ga za sebe. Peti bataljon je dijelom snaga imao da podrži napad na M. Stožer i da ostane na Stožeru u rezervi.¹¹⁰

Kod 2 brigade se od zapovijesti otstupilo utoliko što njene snage nisu dobile zadatak da, nakon ovlađivanja M. Plazenicom, V. Vratima i M. Stožerom, produže napad na Kupres, već da posjednu ove tačke i osiguraju rad drugih jedinica.

Svojom zapoviješću štab 1 krajiske brigade ovako je planirao dejstvo svojih jedinica: 1 bataljon zauzima Čardačicu sa dvije čete, a jednom ima neopaženo i bez otvaranja vatre upasti u Kupres, provlačeći se lijevo od k 1300; 2 bataljon obilazi Čardačicu, 1 četom čisti s. Olovo, a ostalim dvema neopaženo i bez otvaranja

¹⁰⁹ Zapovijest Operativnog štaba kupreških snaga od 13 VIII, AVII, reg. br. 10—1—787.

¹¹⁰ Izvještaj štaba 4 brigade Vrhovnom štabu od 18 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2645.

vatre ubacuje se u Kupres i to jednom četom desnom stranom druma od s. Olova, a drugom, obilazeći desno, u južni dio mjesta gdje se nalazi neprijateljska artiljerija; 3 bataljon zauzima M. Plazenicu i sadejstvuje 2 brigadi ka M. Vratima, a potom se zadržava na oslojenim položajima.¹¹¹

Deseta brigada radila je po zapovijesti Operativnog štaba.

Kao što vidimo, štabovi 1 krajiške i 4 brigade otstupili su od zapovijesti Operativnog štaba. Težnja za tajnim podilaženjem jedinica i upadanjem u grad bez primanja borbe na spoljnim uporištima nagovještavala je cijepanje jedinstva sistema odbrane i unošenja zabune u redove branjoca. Ali ova težnja nije u cijelosti i dosljedno sprovedena.

Napad je otpočeo u 21 čas. Prvi bataljon 4 brigade je sa M. Stožera sišao na novi drum za Bugojno, pa se odavde popeo na stari drum i preko padina M. Plazenice i Čardačice prodro u sjeverni dio Kupresa bez ozbiljnijeg otpora i gubitaka. Drugi i 4 bataljon 4 brigade nisu nastupali potokom Mrvice već su se razvili u streljački stroj i sa sjeveroistoka izvršili juriš na liniju neposredne odbrane grada. Pošto je teren bio otkriven, a pored toga osvijetljen raketama, bataljoni su upali u jaku zaprečnu vatru i pretrpjeli vrlo velike gubitke. Povedeno na juriš od svojih starješina, nekoliko desetina boraca ovih bataljona dočepalo se prvih kuća i odavde se probilo u zapadni dio grada, gdje se spojilo sa dijelovima 1 krajiške brigade. Ova dva bataljona imala su u ovim jurišima oko 80 boraca izbačenih iz stroja.

Treći bataljon 4 brigade napao je silos pa je, ne vodeći računa o čvrstini ove otporne tačke, izvršio juriš u kome je i on pretrpio znatne gubitke ne postigavši uspjeh. Štab bataljona nije se ograničio na blokadu silosa i vezivanje njegove posade za sebe da bi ga tek u povoljnem momentu pokušao da zauzme.

Peti bataljon je bio u rezervi na Stožeru, a jedna njegova četa učestvovala je u napadu 2 brigade na M. Stožer.

¹¹¹ Zapovijest štaba 1 krajiške brigade od 13 VIII 1942, AVII, reg. br. 10—1—787.

Prva četa 1 bataljona 1 kраjiške brigade provukla se bez borbe u zapadni dio Kupresa prema predviđenom planu, zauzela izvjestan broj zgrada, među kojima i džamiju, i nastavila borbu, dok su 2 i 3 četa zauzele Čardačicu i u snažnom jurišu prodrle u grad. Prva i 2 četa 2 bataljona ove brigade su bez borbe prošle kroz s. Oovo i u borbi prsa u prsa upale u prve zgrade Kupresa, dospjevši do na 20 m od vatreñih položaja neprijateljske artiljerije. Treća četa ovog bataljona nastupala je pozadi 1 i 2-ge štiteći njihovo napredovanje. Treći bataljon 1 kраjiške brigade, zajedno sa dijelovima 2 brigade, učestvovao je u uspješnom napadu na M. Plazenicu i V. Vrata.

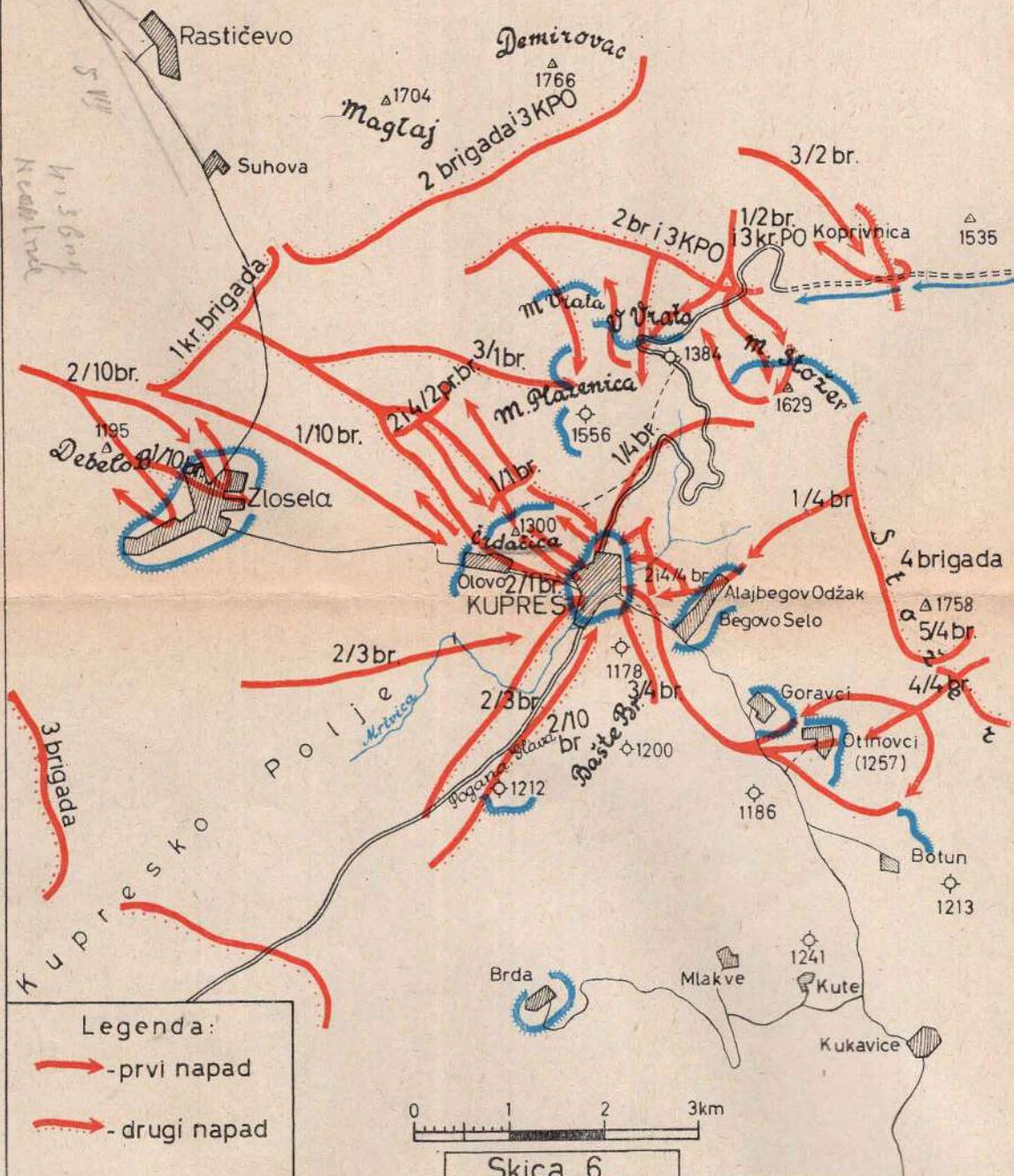
Prvi bataljon 10 brigade zauzeo je Zlosela i uništio neprijatelja koji se branio iz seoske crkve. Drugi bataljon 10 brigade i 2 bataljon 3 brigade pošli su na Poganu Glavicu pa, pošto na njoj nisu naišli na otpor, odmah su produžili za Kupres nastupajući lijevo i desno od druma. Drugi bataljon 3 brigade, pretrpivši znatne gubitke u jurišu, upao je u prve kuće južnog dijela grada, a 2 bataljon 10 brigade zaustavljen je jakom neprijateljskom vatrom na ivici Kupresa.

Za ovo vrijeme je glavnina 2 brigade, koristeći bombaška odjeljenja, razbila dvije veoma dobro utvrđene ustaške čete na M. Plazenici, V. Vratima i M. Stožeru i zadržala se na njima. Njeni dijelovi su, takođe, posjeli drum ka Koprivnici.

Prodom dijelova 4 i 1 kраjiške brigade u Kupres razvile su se žestoke ulične borbe. Ustaše su se koncentrisale oko nekih otpornih tačaka — osobito oko kasarne i vatreñih položaja artiljerije, odakle su snažnom pješadiškom i artiljeriskom vatrom, ručnim bombama i uz podršku oklopnih kola, uspjeli lokalizovati ove prodore. Uslijed nailaska oklopnih kola, protiv kojih nisu imali efikasnog oružja, naši borci su bili prinuđeni da se sklanjaju u zgrade i oko njih, odakle su dejstvovali na njih ručnim bombama, ali sa malo uspjeha. Ponestalo im je i bombi, jer su inače raspolagali malom količinom uoči napada. Pošto se silos održao, a s juga nije bio izvršen ozbiljniji prođor u grad, to su se ustaše postepeno koncentrisale u zapadni i sjeverni dio grada, gdje su priku-

Blagaj

NAPADI NA KUPRES (11-15 avgusta)

pile dovoljno snaga, jer je i sva ustaška milicija iz okolnih sela otstupila u Kupres i ojačala njegovu odbranu. Paljenjem zgrada od strane naših boraca, a još više paljenjem stogova žita, slame i sl. od strane ustaša, bili su osvijetljeni prilazi pojedinim otpornim tačkama, što je omogućavalo neprijatelju preciznije gađanje. Borbu je otežavao i ogroman broj civila koji su ovdje izbjegli iz okolnih sela.

Borba u gradu nastavljena je sve do svanuća kada su bataljoni 4 i 1 krajiške brigade, uslijed gubitaka, snažnog neprijateljskog otpora i njegovih protivnapada otpočeli povlačenje, jer je zaista brojni odnos snaga u gradu bio nekoliko puta u korist neprijatelja.

Prvi i 2 bataljon 1 brigade povukli su se na Čardiću, a sa njima i dijelovi 2 i 4 bataljona 4 brigade. Prvi bataljon 4 brigade povukao se ka V. Stožeru, a 10 brigada i 2 bataljon 3-će ka svojim polaznim položajima. Ustaše su uz podršku oklopnih kola i artiljerije pojačale u tom momentu svoje protivnapade i uspjele da povrate sve izgubljene položaje sem V. Vrata. Poslije oštре borbe u toku 14 i 15 avgusta neprijatelj je preuzeo napad iz Bugojna i Kupresa i uspio da ponovo uspostavi vezu između ova dva mjesta, pa je u toku 15 avgusta posada Kupresa opet pojačana sa 2—3 čete »Crne legije«.

Poslije napada na Kupres 1 krajiška i 2 proleterska brigada ostale su u rejonima Blagaja i Novog Sela sa zadatkom da spriječe prodor ustaša iz Kupresa ka Janju i da se odmore i pripreme za naredne zadatke. Sa istim zadatkom ostala je i 4 proleterska brigada na prostoriji s. G. i D. Vukovsko—Rilić. Deseta brigada se sa 2 bataljonom 3 brigade smjestila na prostoriju s. D. Małovan—Šujica. Prva krajiška i 2 proleterska brigada izvršile su noću prepad na Kupres u namjeri da prihvate jednu grupu ustaške milicije koja je ponudila predaju i da, ukoliko do toga dođe, pokušaju zauzeti grad. Međutim, ova ponuda je ustvari bila prevara, kojom su ustaše htjele da navuku naše jedinice pred utvrđene položaje i nanesu im gubitke. Ali naše su jedinice bile dovoljno oprezne, tako da je ovaj pokušaj ustaša ostao bez uspjeha.

Gubici naših jedinica u napadima na Kupres bili su veoma veliki. Iz 4 brigade su poginula 62 borca, među

kojima i član štaba brigade Špiro Mugoša, jedan zamjenik politkomesara bataljona, 3 politkomesara čete i 2 zamjenika politkomesara čete. Među poginulim bila su 22 člana KPJ. Brigada je imala 52 ranjena, od kojih 3 komandanta bataljona, 2 politkomesara bataljona, 2 komandira i 2 politkomesara čete. To su bili za 4 brigadu vanredno teški gubici, jer je njeno brojno stanje iznosilo pred napad na Kupres svega oko 650 boraca.

Druga brigada je imala 37 poginulih, među kojima su bili 2 komandira čete, 1 politkomesar čete i 1 zamjenik komandira čete i 65 ranjenih, među kojima 1 zamjenik komandanta bataljona, 4 politkomesara čete i 1 zamjenik komandira čete. Bezmalo svi poginuli i ranjeni bili su članovi KPJ i SKOJ. Pošto je brojno stanje brigade pred napad na Kupres bilo 611 boraca, to je cifra od 102 borca izbačena iz stroja pretstavljava za nju vanredno težak gubitak.

Prva krajiška brigada je u drugom napadu na Kupres imala 21 poginulog, među kojima je bio 1 komandir i 1 politkomesar čete, i 74 ranjena.

Deseta brigada imala je male gubitke — ukupno 2 poginula i 6 ranjenih, a 2 bataljon 3 brigade 10 poginulih i 10 ranjenih.

O gubicima dijelova 3 krajiškog odreda nemamo tačnih podataka.

U napadu na Kupres poginuli su legendarni junaci Bosanske Krajine — Simo Šolaja i Dušan Metlić — vođe ustanka u Janju i Pljevi (zaplava rijeke Plive).

Ukupni gubici naših jedinica u napadima na Kupres iznosili su prema tome oko 140 mrtvih i 210 ranjenih boraca i rukovodilaca.

Prema neprijateljskim podacima, gubici odbrane Kupresa u ova dva napada iznosili su 72 poginula i 115 ranjenih. Ali ovo su svakako nepotpuni podaci, jer nije vođena sasvim tačna evidencija o gubicima mjesne ustaške milicije i treba pretpostaviti da su gubici bili sigurno veći.¹¹²

¹¹² Naredenje Vrhovnog štaba od 12 VIII 4 proleterskoj brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 2220; pisma pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba S. Žujoviću i 5 brigadi od 13 VIII, arhiv CK SKJ, reg. brojevi 16553 i 16388; izvještaj pomoćnika načelnika

Napadi na Kupres bili su dosada i po žestini borbe i po snagama koje su se sukobile najveći napadi na naseљena mjesta koje je izvela grupa brigada. O žestini te borbe najbolje govore gubici naših jedinica. Garnizon su sačinjavale najborbenije ustaške trupe »Crne legije« i zloglasna kupreška milicija, koje su dotada bile do te mjere ogrezele u zločinima, da im nije preostalo ništa drugo nego da se bore do posljednjeg. Ali je na Kupresu slomljena udarna snaga »Crne Legije«. Komandant odbrane Kupresa pukovnik Šimić je 14 avgusta poslao depešu Glavnom stožeru domobranstva u kojoj je rekao da je stanje u Kupresu »neodrživo« i tražio hitnu pomoć. I jedna i druga strana bile su zaista u danonoćnim borbama sasvim iscpene.

Borbe oko Kupresa pružile su našim jedinicama dragocjena iskustva. Uostalom, stvarana u sasvim posebnim uslovima, nova armija nije mogla da primjenjuje one postupke i metode koji su bili opštevažeći bilo za regularnu vojsku koja dejstvuje u normalnim uslovima bilo za partizanske odrede, već je morala izgrađivati svoj specifičan metod ratovanja učeći se, prije svega, na svojim vlastitim iskustvima, koja su u ratnim uslovima uvijek morala biti plaćena krvlju.

Napadi na Kupres potvrđili su važnost nekih osnovnih opštepoznatih načela ali, takođe, i neophodnost da se ta načela, s obzirom na zaista znatne specifičnosti pod kojima su se pomenuti napadi izvodili, primjenjuju kroz originalne forme i postupke.

Vrhovnog štaba od 14 VIII Vrhovnom komandantu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3706; pismo 4 brigade (bez datuma) S. Žujoviću, arhiv CK SKJ, reg. br. 3707; izvještaj 2 brigade od 16 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3259; izvještaj 2 brigade od 17 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3258; izvještaj 10 brigade od 17 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2644; naredenje Vrhovnog štaba od 18 VIII 4 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 2228; izvještaj 4 brigade od 18 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2646; naredenje Vrhovnog štaba od 19 VIII 1 krajiškoj 2 i 4 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 2230; izvještaji 1 brigade od 19 i 20 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3313 i 3314; bojna relacija 3 domobranskog zbora za avgust, AVII, k. 56, reg. br. 9/2; izvještaj oružničke postaje Kupres od 16 VIII, AVII, k. 148, reg. br. 5/4; bojna relacija 9 pješačke pukovnije za avgust, Zbornik IV/7, dok. br. 190.

Prije svega, napadi su pokazali da se neprijatelj nije svestran poznavao — nije se znalo ni s koliko se vojnika brani, niti kako je organizovao odbranu, i gdje su mu glavni fortifikacijski objekti, nije se znalo ili — ako se znalo — nije se vodilo računa o kvalitetu njegovih snaga itd. Samo na temelju stvarnih podataka o tim elementima moguće je iskoristiti sve slabosti odbrane i pretvoriti ih u prednosti napadača koje se, među ostalim, sastoje u stvaranju povoljnog odnosa snaga, u korišćenju međuprostora i uopšte podesnijih otsjeka za izvođenje odlučnih probaja u unutrašnjost naseljenog mesta, u nanošenju udara na onaj dio odbrane koji posjedaju trupe manje borbene vrijednosti, u određivanju načina kako da se uništi artiljerija branioca, kako da se parira dejstvo oklopnih kola itd. Sve te postavke — inače načelno opštevažeće — morale su biti primijenjene kroz forme koje su odgovarale uslovima pod kojima su naše jedinice izvodile napade na utvrđena naseljena mjesta. Evo nekih najznačajnijih: stvoriti povoljan odnos snaga u noćnom napadu u kome se ističe uloga čovjeka nad tehnikom značilo je, prije svega, angažovati u njemu brojno jače jedinice nego što ih je imala odbrana; na temelju poznavanja značaja i tačnog položaja osnovnih fortifikacijskih objekata u sistemu odbrane jedino je moguće tačno precizirati zadatak udarne pjesnice u noćnom napadu — bombaških odjeljenja, jer bez toga teško je očekivati uspjeh u stvaranju breša u sistemu odbrane; na temelju studije zemljišta i sistema odbrane jedino je moguće odrediti pravce kojima se mogu, koristeći noć, sa manje žrtava provesti jedinice kroz spoljnu liniju odbrane u cilju njenog razbijanja iznutra; za uništavanje oklopnih kola neophodno je unaprijed pripremiti jedinice — snabdjeti ih benzinskim flašama, svežnjevima bombi i sličnim sredstvima koja su im stajala na raspolaganju, jer uprotivnom ona pretstavljaju teško savladljivu prepreku i veoma jak faktor odbrane itd.

Drugo, koncentracija snaga i pripreme napada na Kupres nisu izvedene brzo i tajno, tako da nije postignuto iznenadenje, koje je u ovakvim napadima imalo daleko veći značaj nego što ga ima u normalnim uslovima. Zbog toga ne samo da je otpalo taktičko iznenadenje,

već je neprijatelj, osjetivši pripreme napada, na vrijeme ojačao svoj ionako jak garnizon.

Treće, uoči napada nije izvršeno potpuno i solidno izolovanje Kupresa niti je tome zadatku u toku napada poklonjena odgovarajuća pažnja. Nije se računalo da neprijatelj, koji je u to doba u dolini Vrbasa raspola-gao krupnim snagama, može, koristeći kamione za prebacivanje vojske, uspešno intervenisati ka napadnutom Kupresu, tim prije kada je već iskustvo iz ranijih borbi potvrdilo da intervencija susjednih garnizona ka napadnutom pretstavlja veoma značajan elemenat u sistemu odbrane tih garnizona u uslovima ovakvog rato-vanja.

Cetvрto, napadi na Kupres su pokazali da noćni napad na utvrđeno naseljeno mjesto sa težnjom da se branilac okruži, a zatim opštim jurišem likvidira pogotovu u uslovima ovakvog odnosa snaga, donosi krupne žrtve bez ozbiljnijeg izgleda na uspjeh. Ideja noćnog napada mora se zasnivati na težnji da se odbrana brzim i ener-gičnim prodom na slabijim tačkama i uz korišćenje ubačenih jedinica pocijepa, da se izoluju pojedina žarišta otpora i da se potom pristupi njihovom počesnom uništavanju. Borbeni poredak u napadu mora da bude dublji od običnog streljačkog stroja, kako bi se iskoristiли prodori na prvoj liniji odbrane. Napadi na Kupres su i u pozitivnom smislu potvrdili vanrednu ulogu ubačenih jedinica a, takodje, i postojanje mogućnosti za njihovo ubacivanje.

Peto, s obzirom na noćni napad u kome prvorazre-dnu ulogu igra brzina dejstva i pogotovo kada se, sem kurira pješaka i konjanika, ne raspolaže drugim sred-stvima veze, zadaci moraju biti što preciznije postavljeni svakoj i najmanjoj jedinici za cio tok napada. Razvijena samoinicijativa starješina nužno mora biti time usmjerena, jer uprotivnom dolazi do miješanja jedinica i poremećaja u borbenom poretku. Sve jedinice koje su uspjele ući u Kupres nisu imale jasno određene ciljeve, što se negativno odrazilo na njihovo dejstvo.

Šesto, u napadima na Kupres nisu sve jedinice ispo-ljile brzinu, odlučnost i samoinicijativu. Bilo je pojava da se čeka na dejstvo drugog, da se ne ide naprijed zato

što se stekao utisak da druge jedinice nisu postigle uspjeh, da se beskorisno troši vrijeme i municija u pripucavanju na rovove, umjesto da se pokuša izmanevrisati linija odbrane itd.

Slična iskustva u negativnom smislu dali su napadi (iako u manjim razmjerama) na Bugojno, a na Konjic, Prozor i Livno u pozitivnom smislu. Vidjećemo kako će ova iskustva biti vješto korišćena u narednim napadima i kako će nova armija postepeno izgraditi jedan zaista u mnogočemu osoben metod napada na utvrđena naseљena mjesta. Taj će metod biti do te mjere efikasan da će pred udarima naše Armije padati mnogobrojni dobro posjednuti, solidno utvrđjeni, dobro naoružani i snabdjeveni garnizoni.

4. — *Proširenje slobodne teritorije i oslobođenje Posušja*

(Skica 7)

Za vrijeme borbi oko Kupresa Vrhovni štab je jedinicama koje nisu bile angažovane u ovim borbama stavio u zadatak da očiste i prošire novooslobođenu teritoriju i da na njoj razviju politički rad objašnjavajući narodu ciljeve oslobodilačke borbe, kako bi ga okupile oko platforme KPJ, mobilisale za oružanu borbu i stvorile organe nove vlasti — narodnooslobodilačke odbore. Ove su jedinice imale zadatak i da aktivnim dejstvima i rušenjem komunikacija vežu neprijateljske snage koje su se nalazile u drugim mjestima i onemoguće im prodrore u cilju rasterećenja Kupresa. Tako je 3 brigada imala da očisti sela u sjevernom dijelu Livanjskog Polja i da se poveže sa dijelovima IV operativne zone i 5 krajiškog odreda u cilju obezbjedenja pravca od Bosanskog Grahova i Sinja. Tom odredu i dijelovima IV operativne zone stavljen je u zadatak da razviju aktivna dejstva u cilju razbijanja četnika u rejonu Bosanskog Grahova, stim da u povoljnim uslovima napadnu ovo mjesto. Prva proleterska brigada je, u sadejstvu sa dijelovima IV operativne zone, imala da očisti i proširi teritoriju južno od Duvna ka Imotskom i Posušju i pokuša zauzeti ova

dva mesta. Peta brigada je sa mjesnim jedinicama obezbjeđivala slobodnu teritoriju Prozora i okoline, a u vezi sa dejstvima glavnih snaga na Kupresu imala je da vrši pritisak ka Bugojnu i Travniku.

Vrhovni štab je bio obaviješten još za vrijeme napada na Livno da se talijanski garnizon u Bosanskom Grahovu sprema na povlačenje ka Kninu, pa je u vezi s tim naredio 6 avgusta 5 krajiskom odredu da se poveže sa Sjevernodalmatinskim partizanskim odredom i u zajednici sa njim vrši pritisak na Bosansko Grahovo sa ciljem da ga zauzme. Obavještenje medjutim, nije bilo tačno. Talijani su u Bosanskom Grahovu raspolagali u tom momentu dosta jakim snagama: 1 i 3 bataljonom 152 puka divizije »Sasari« (Sassari), a 4-og su prebacili iz Knina i prateću četu topova 65 mm. Samo mjesto sa okolnim dominantnim tačkama bilo je veoma solidno utvrđeno i organizovano za odbranu. Kao spoljna odbrana služili su četnici kojih je ukupno bilo oko 450-500. Oni su se utvrdili po okolnim terenskim tačkama na liniji s. Korita — M. Obljaj (k 1009) — V. Obljaj (k 1195) — s. Pečenci — s. Ugarci. Talijani su iz sastava navedenih bataljona držali posadu na Stožištima povrh Derala, u cilju obezbjeđenja druma za Knin na ovom tjesnacu. Oni su u ovo vrijeme pokušali da mobilišu što više mještana u četnike, radi čega su njihovoj komandi dali još 300 pušaka, ali su ove bile u magacinu, pošto ih četnici nisu imali kome dati, jer narod nije htio da ide u njihove redove.

Od jedinica 5 krajiskog odreda bili su prema Bosanskom Grahovu orijentisani 3 i 4 bataljon, a od IV operativne zone Sjevernodalmatinski odred sa svoja dva bataljona. To su bile nedovoljne snage za uništenje brojnojače i dobro utvrđene talijanske posade. Zato su se ove jedinice ograničile na aktivna dejstva protiv četnika i na rušenje druma ka Livnu.

Za to vrijeme je 3 brigada sa 1 udarnim dalmatiniskim bataljom očistila sela u sjevernom dijelu Livanjskog Polja od ustaške milicije i djelovala politički u tim selima, koja su inače bila pod dosta velikim uticajem ustaške propagande.¹¹³

¹¹³ Naređenje Vrhovnog štaba od 5 VIII S. Žujoviću, arhiv CK SKJ, reg. br. 2212; izvještaji 5 kraj. odreda od 8 VIII i 11 VIII

Štab 1 proleterske brigade je odmah poslije oslobođenja Livna orijentisao svoj 2, 4 i 6 bataljon i dijelove bataljona »Vojin Zirojević« na jug od Livna i Duvna sa zašljatkom da očiste sela ka Posušju i Imotskom i da u povoljnem momentu zauzmu ta dva mesta, zatim da se povežu sa južnodalmatinskim bataljonom »Josip Jurčević« koji je dejstvovao na prostoriji pl. Biokova i da, u sadejstvu sa njim, prošire i povežu slobodnu teritoriju. Prvi i 3 bataljon 1 proleterske brigade ostali su u Duvnu i na Borovoj Glavi u cilju kontrole i političkog rada, a u slučaju potreba i kao rezerve za pravac Kupres—Šujica.

U tom momentu su se na drumu Duvno—Posušje na položaju u visini s. Studeno Vrelo nalazili žandarmi i ustaška milicija u jačini jedne čete, a po selima južnog dijela Duvanjskog Polja bila je takođe mjesna ustaška milicija. U Posušju je bila ustaška Jasenovačka sat koja je pred jedinicama 1 proleterske brigade pobegla iz Duvna, i oko 220 ustaških milicionera. U Aržanu je bilo 140 ustaša — najvećim dijelom onih što su uspjeli pobjeći iz Livna prilikom napada naših jedinica. U Imotskom je bio 3 bataljon 25 puka divizije »Bergamo« sa ustaškom milicijom. Talijani su 4 avgusta, zbog sve veće aktivnosti bataljona »Josip Jurčević« u Južnoj Dalmaciji, dislocirali u Zadvarju 97 bataljon »Crnih košulja«. U primorskom pojusu Dalmacije i u Mostaru bile su dislocirane divizije 6 i 18 armiskog korpusa talijanske 2 armije.

Ustaše su tražile hitna pojačanja za odbranu Aržana, Imotskog, Posušja, Ljubuškog i za sprečavanje daljeg prodiranja partizana na jugoistok. Ali pomoć nije stizala niotkud, jer Pavelić nije u to doba imao nikakvih neangažovanih snaga. Tek je 15 avgusta garnizon u Imotskom ojačan sa dvije ustaške čete, ali je zato ustaška Jasenovačka sat istog dana povučena iz Posušja u Sarajevo. Talijani su 20 avgusta pojačali garnizon u Ljubuškom sa 200 vojnika i nešto artiljerije.

Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3542 i 3532; izvještaj 4 operat. zone od 12 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2938; naredenje Vrhovnog štaba od 16 VIII Operativnom štabu za Bosansku Krajinu (OŠBK), AVII, k. 2, reg. br. 35/4; izvještaj četničkog puka »Kralj Aleksandar« od 5 VIII komandantu četničke »Dinarske divizije«, AVII, reg. br. H — V — 130.

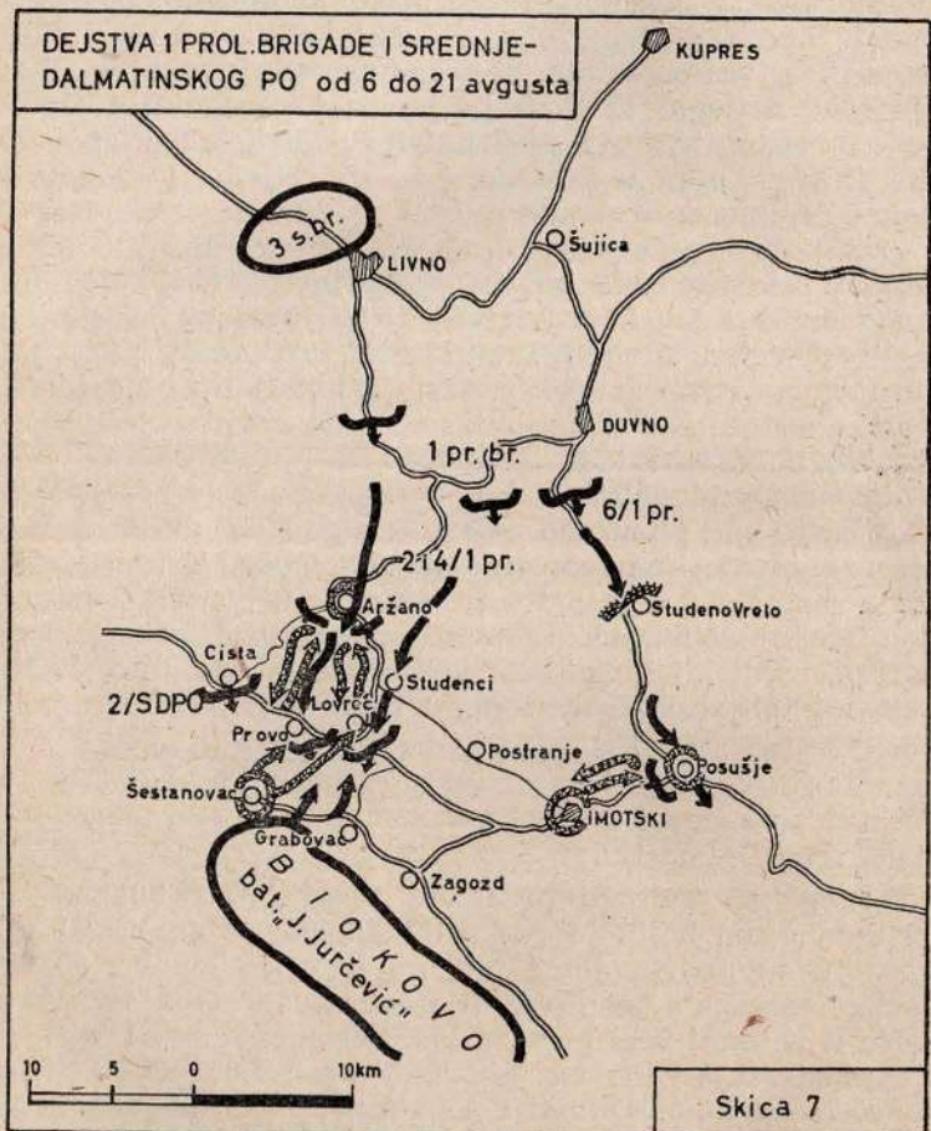
Dijelovi 1 proleterske brigade su od 6 avgusta očistili sela južnog dijela Duvanjskog i Livanjskog Polja od mje-sne ustaške milicije. Petnaestog i 16 avgusta oni razbijaju ustaške položaje u visini s. Studeno Vrelo, a takođe i jedan napad koji je izvelo oko 300 ustaša iz Posušja i još 180 iz Imotskog, zadavši im težak poraz na Klenku (k 988). Poslije ovoga nastala je u Posušju velika panika, tako da je 17-og većina ustaša, protivno naređenju, pobegla ka Širokom Brijegu. U Posušju je ostalo svega njih 100. Sedamnaestog avgusta je 6 bataljon 1 brigade ušao bez ozbiljnijeg otpora u Posušje. Za ovo vrijeme je 2 bataljon 1 proleterske brigade zauzeo s. Aržano i s. Studence — raskrsnice puteva za Imotski, Duvno, Split i Ma-karsku i očistio sela od ustaške milicije. On je 17-og ovладao i raskrsnicama Lovreć i Provo i selom Postranje, 6 km sjeverozapadno od Imotskog. U toku 18-og stigao je na njegovo desno krilo u s. Cista 2 bataljon Srednjedalmatinskog odreda. Bataljoni su svuda rušili osjetljivije objekte na drumovima. Sedamnaestog su se povezali sa jedinicama južnodalmatinskog bataljona »Josip Jurčević«, s kojim je bilo planirano zajedničko dejstvo u cilju ovlađivanja prostorijom zapadno od Imotskog. Tako su 18 avgusta 2, 4 i 6 bataljon 1 proleterske brigade i 2 bataljon Srednjedalmatinskog odreda napravili dubok prodor na jug, presjekli ili ugrozili komunikacije u Južnoj Dalmaciji i talijanske garnizone u Imotskom i Šestanovcu.

Ovakav razvoj događaja natjerao je talijansku komandu da angažuje jače snage za sprečavanje daljeg prodora naših snaga i njihovo odbacivanje sa drumova koji vode kroz Dalmaciju.

Stoga su Talijani preduzeli 19-og izjutra napad u tri kolone, od kojih je svaka bila jačine jedan bataljon, a svaku su podržavala 4 tenka i baterija topova. Prva kolona nastupala je pravcem Imotski—Posušje, a druge dvije u tjesnoj vezi pravcima s. Šestanovac—s. Provo—s. Brdari—s. Aržano i s. Šestanovac—s. Lovreć—s. Studenci—s. Aržano. Četvrti i 6 bataljon 1 proleterske brigade su u toku 20-og dočekali ispred Posušja prvu kolonu, prešli u protivnapad i protjerali je u Imotski, izbivši na njegove prilaze. Druge dvije kolone su od 19 do 21-og potiskivale 2 bataljon 1 proleterske brigade i 2 bataljon

Srednjedalmatinskog partizanskog odreda do Aržana, gdje su zaustavljene i primorane na povlačenje ka Šestanovcu.

Za čitavo ovo vrijeme 1 udarni bataljon Srednjedalmatinskog odreda kontrolisao je i rušio drum Livno—Sinj.¹¹⁴

¹¹⁴ Izvještaj Beogradskog bataljona 1 prolet. brigade od 10 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2673; naredjenje Vrhovnog štaba od 17 VIII 10 herceg. brigadi, arhiv CK SKJ,

Peta brigada je sa Konjičkim bataljonom i Prozorskom četom, pošto je smijenila 4 brigadu, kontrolisala na širokoj prostoriji oko Prozora i G. Vakufa pravce ka Bugojnu, Fojnici, Konjicu, Rami i Jablanici. Za vrijeme napada na Kupres dobila je zadatak da vrši pritisak ka Bugojnu i Travniku. Značajnijih borbi nije imala.¹¹⁵

5. — Rad na organizovanju novooslobođene teritorije

Partiska rukovodstva na terenu, oslanjajući se prvenstveno na jedinice, pristupila su odmah radu na organizovanju novooslobođene teritorije. Intenzivno se radilo na objašnjavanju linije KPJ u Narodnooslobodilačkoj borbi. Po selima i gradovima održavani su politički zborovi i konferencije, organizovane su kulturno-prosvjetne i zabavne priredbe, izdavani leci, saopštavane radiovijesti i razna obavještenja o situaciji u zemlji i na frontovima u svijetu. Jedinice i pojedinci su svojim pravilnim i korektnim stavom prema narodu vršili snažan uticaj, pokazujući tako na djelu da su pripadnici istinski narodne armije, koja se bori za nacionalno oslobođenje i društveno-politički preporod zemlje. Pored toga, jedinice su objašnjavale narodu revolucionarni smisao naše borbe i ukazivale mu na značaj stvaranja organa nove vlasti — narodnooslobodilačkih odbora, pomažući mu u njihovom orga-

reg. br. 2227; izvještaj 2 bat. 1 brigade od 19 VIII štabu brigade, arhiv CK SKJ, reg. br. 3399; naređenje načelnika Vrhovnog štaba 5 brigadi od 17 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 2248; izvještaj načelnika štaba 1 brigade od 19 VIII štabu brigade, arhiv CK SKJ, reg. br. 3226; izvještaj 2 bat. 1 brigade od 20 VIII štabu brigade, arhiv CK SKJ, reg. br. 3400 i 3401; naređenje Vrhovnog štaba od 16 VIII OŠBK, AVII, k. 2, reg. br. 35/4; izvještaj 1 brigade Vrhovnom štabu od 22 VIII i bez datuma, AVII, k. 3A, reg. br. 18/1 i 19/1; bojna relacija 3 domobranskog zbora za avgust, AVII, k. 56, reg. br. 9/2; dnevni izvještaj neprijateljskih jedinica, AVII, k. 13, reg. brojevi 17/1—11, 20/1—12, 24/1—3; »Situacija komande i trupa od 4 VIII«, rađeno u Superslodi, AVII, k. 388, reg. br. 13/1—34.

¹¹⁵ Izvještaj 5 brigade od 9 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 3300; naređenje pom. načelnika Vrhovnog štaba od 13 VIII 5 brigadi, arhiv CK SKJ, reg. br. 16388.

nizovanju i pravilnom usmjeravanju djelovanja.¹¹⁶ Od posebnog je značaja za ove krajeve bila borba protiv šovinizma koji je uslijed ustaških, a zatim i četničkih zločina, poprimio karakter bratoubilačke borbe između Srba, Hrvata i muslimana. CK KPJ i Vrhovni štab morali su u više navrata oštro intervenisati protiv raznih pokušaja da se borba protiv ustaša iskoristi za zločine nad muslimanskim i hrvatskim življem. Nekoliko slučajeva pljačke kažnjeno je sudskim presudama, s tim što se oštećenima nadoknađivala šteta.

U većim mjestima — Prozoru, Duvnu, Livnu — radili su na stvaranju organa vlasti i vojnopožadinskih organa neposredno članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba, sproveđeći neposredno uputstva Vrhovnog štaba o organizaciji vlasti na oslobođenoj teritoriji.¹¹⁷ Da bi što pravilnije i uspješnije udarili temelje nove organizacije CK KPJ i Vrhovni štab uticali su da partiska i vojna rukovodstva isprave nepravilne političke stavove.

¹¹⁶ Za aktivnost jedinica u tom smislu karakterističan je izvještaj Politodjela 1 prolet. brigade od 15 VIII 1942 u kome se, između ostalog, kaže:

»U Duvnu smo se odmah povezali partiski... Kroz partisku jedinicu postavili smo čitav rad oko organizovanja vlasti i rada na selu, a radili [smo] sa Skojevskom organizacijom koja predstavlja rezervu za partiju, jer ima priličan broj skojevaca na selu... Održali smo u Duvnu zbor, kulturnu priredbu, konferenciju žena...

U Livnu smo se odmah povezali sa OK za Livno [Okružni komitet KPJ — primjedba P. M.], a odmah zatim došao je i PK (pokrajinski komitet) za Dalmaciju sa svojim agitpropom i odborom AFŽ za Dalmaciju. Izvršili smo potpunu organizaciju partije u Livnu i okrugu... Kako su drugovi neiskusni u radu na oslobođenoj teritoriji i organizovanju vlasti pružili smo im direktnu pomoć u tome... Pomogli smo uspostavljanju rada agitpropa, organizovali zajedno sa odborom AFŽ konferenciju žena, na kojoj smo postavili organizovanje AFŽ i mobilisanje žena za rad i bolničarke. Održali smo jedan veliki zbor... (Arhiv CK SKJ, reg. br. 1006.)

¹¹⁷ U pismu drugu Titu od 22 VII A. Ranković piše o radu u Prozoru na uspostavljanju komande mjesta i narodnooslobodiлаčkog odbora, o stvaranju Prozorske partizanske čete i o izvlačenju žetve sa područja doline Rame (arhiv CK SKJ, reg. br. 608). Poslije oslobođenja Livna drug Ranković radi na istim pitanjima i u ovome mjestu (njegovo pismo od 15 VIII, arhiv CK SKJ, reg. br. 624).

Posebno treba istaći izvjesnu krutost u odnosu na pristalice raznih građanskih partija iz predratne Jugoslavije u Dalmaciji. Ovdje se smatralo da je potrebno što hitnije raščistiti sa onima koji se još nisu opredijelili ni za ni protiv Narodnooslobodilačke borbe. Stajalo se na stanovištu da treba ili da pristupe Narodnooslobodilačkom pokretu kao njegovi aktivni saradnici, ili da se razgolite kao sluge okupatora. CK KPJ je ukazivao na potrebu strpljivijeg i upornijeg rada sa pristalicama tih partija, kako bi se oni pridobili.¹¹⁸ CK KPJ i Vrhovni štab morali su da utiču i na pravilnu primjenu direktiva za čišćenje sela u kojima je bilo mjesne ustaške milicije ili četnika i u kojima je postojao njihov uticaj. Stav CK i VŠ bio je da se oružanom akcijom, pretresanjem, konfiskacijom imovine i sličnim mjerama ne može ovo pitanje pravilno riješiti. Tu je potreban uporan politički rad na otstranjivanju ustaškog ili četničkog uticaja, s tim što treba kažnjavati one koji su se istakli kao politički organizatori ustaštva ili četništva ili su vršili razne zločine nad narodom.¹¹⁹

Veoma značajan zadatak jedinica bio je tada rad na mobilizaciji novih boraca u vojsku. Pored opšte direktive u ovom smislu, Vrhovni štab je izdao i jedno uputstvo o formiranju mjesnih partizanskih jedinica na novooslobođenoj teritoriji, tako da se stvaranjem tih jedinica

¹¹⁸ U pomenutom pismu od 15 VIII A. Ranković piše drugu Titu: »Diskutovao sam sa drugovima iz PK-a (—PK KPJ za Dalmaciju — primjedba P.M.) o proširivanju narodnooslobodilačke borbe na sve one snage koje su spremne za borbu protiv okupatora i njegovih slуг. U toku diskusije naišao sam na stav koji se već odavno kod njih sprovodi a po direktivi CK-a za Hrvatsku, naime: »pretstavnike građanskih partija, koji još ne stoje otvoreno na pozicijama okupatora pozivati na pregovore i učiniti sve da se opredede za aktivno učešće u narodno-oslobodilačkoj borbi, ili ih, ukoliko ne pristaju gurnuti na pozicije okupatora i tako lakše raskrinkati u masama.« Oni kažu: »mi ne smemo dopustiti nikome da u današnjoj borbi ostane neutralan...«

¹¹⁹ U istom pismu od 15 VIII A. Ranković piše o ovome:

»... Okupatori i njihove sluge uspeli su da zavade ovdašnji narod do te mere, da je sada teško ispraviti »krivu Drinu«. Strah jednih od drugih vezan je za promenu političkog i vojnog stanja u ovim krajevima, naime, oni, u čije se ime do sada ubijalo i proganjalo, misle — i sasvim razumljivo — da su se prilike okrenule u korist do sada proganjanih i da će ovi iskoristiti priliku za osvetu...«

i njihovim političkim i vojnim akcijama stvore čvrsta uporišta na ovom terenu, koja će se održati i onda kada snage grupe brigada krenu na nove zadatke. To je bio najbolji put širenja oružanog ustanka i postepenog političkog i vojnog jačanja snaga Oslobođilačke borbe i Revolucije. Tako je Vrhovni štab dao uputstvo da se na terenu Prozor—G. Vakuf formira jedan partizanski bataljon, na terenu Bugojno—Travnik drugi, na terenu Duvno—Šujica treći, na terenu Kupresa četvrti i na terenu Livna peti bataljon. Štabovima brigada, štabu IV operativne zone i 5 krajiškog odreda stavljeno je u zadatak da svojim političkim radom, pomoći u oružju i kadrovima, obezbijede stvaranje ovih jedinica.

Nekoliko dana po oslobođenju Prozora formirana je od dobrotvornaca na ovoj teritoriji Prozorska četa, a nešto kasnije i Kupreški i Duvanjski bataljon, a nastavljen je rad na formiranju bataljona na sektoru Prozora, G. Vakufa i Travnika. Na taj način su stvorena uporišta Narodnooslobodilačkog pokreta na ovoj teritoriji, koja su se održavala i jačala za vrijeme čitavog rata. To je imalo ogroman politički značaj za razvoj ustanka u Bosni, u kojoj je pristupanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva sa teritorije G. Vakufa, Prozora, Konjica, Livna i Duvna značilo snažnu manifestaciju pobjede politike bratstva i jedinstva za koju se borila KPJ.

I rad na obezbjeđenju i sklanjanju ljetine osobito u Prozorskoj kotlini, Duvanjskom, Livanjskom, a djelimično i u Kupreškom Polju, koja ovdje prispeva u toku avgusta, bio je jedan od značajnih zadataka jedinica. Pod zaštitom vojske narod je uspio da sakupi ljetinu, a jedinice su, u saradnji sa vojnoteritorijalnim organima i organima vlasti, prikupile i evakuisele u svoje magacine dio namirnica koje su na dobrotvornoj osnovi dobijene od naroda ili konfiskovane od neprijatelja.

... Tačno je ovo: vodio sam računa o strahu koji je zavladao kod stanovništva zbog same naše pojave i koji je dobrim delom doprineo da se učvrsti uverenje, naročito kod seljaka, o tome da partizani kolju, »čupaju noseve«, ruše domove, jednom reči uništavaju sve pred sobom. Eto, zašto se mnogima moraju progledati kroz prste čak i teže krivice...

... Narodu treba dati vremena da stekne poverenje u nas i da se razuveri na praksi u to da mi koljemo sve od reda ...«

Početkom avgusta, kada su se jedinice grupe brigada povezale na prostoru Duvno—Kupres sa jedinicama IV operativne zone i 3 krajiškog odreda, Vrhovni štab je donio odluku da se bolnica ove grupe prebaci na slobodnu teritoriju Bosanske Krajine i da se smjesti u rejon Drvar—Bos. Petrovac koji je tada bio najbolje obezbijeden od neprijatelja. Bolnica je do sredine avgusta prebačena pravcem Prozor—pl. Malovan—Glamoč—Prekaja u Drvar, a odavde u rejon Oštrelja. Pokretom bolnice rukovodio je referent saniteta Vrhovnog štaba. Na putu kroz oslobođenu teritoriju ranjenici su svuda najtoplije dočekivani. Narod ih je nosio i hranio. Ranjenici proleterskih brigada — borci iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine naišli su kod naroda Bosanske Krajine na takvu brigu, ljubav i toplinu, koju nikad nisu mogli zaboraviti i o kojoj su kasnije toliko mnogo pisali i pripovijedali. Bolnica se sa oko 700 ranjenika i bolesnika privremeno smjestila u s. Drinić kod Bosanskog Petrovca, dok ne budu za nju izgrađeni paviljoni u šumi, što je na sebe preuzeo Operativni štab za Bosansku Krajinu i organi mjesne narodne vlasti. Invalidi i rekonvalescenti, koji nisu bili sposobni za borbene jedinice, dodjeljivani su za rad organima vlasti i vojnoteritorijalnim organima, u mjesna, opštinska i sreska rukovodstva KPJ i SKOJ, za rad u masovnim političkim organizacijama — NOF, AFŽ, USAOJ.¹²⁰ Najvećim dijelom komunisti, i često sa velikim

¹²⁰ Referent saniteta Vrhovnog štaba u pismu I. Milutinoviću od 6 VIII javlja:

»Po dolasku u Glamoc, povezao sam se odmah sa drugovima iz OK (Okružni komitet KPJ za okrug Glamoc — primjedba P.M.) i izložio im pitanje naših »igmanaca« (invalidi iz poznatog »igmanskog marša« 1 prolet. brigade — primjedba P.M.). Oni su obećali prihvatići ponudu da im ostavimo nekoliko drugova, jer su veoma siromašni u kadrovima — u celom sredu Glamoc ovog momenta se nalaze svega 2 partijca. Zadaci su im krupni: učvrstiti NO odbore, učvrstiti politički položaj u selima..., organizovati žetu napuštenih polja... itd. Oni su nam izložili kao svoje najhitnije potrebe: 1 zamenik polkoma odreda, 4 zamenika polkoma bataljona, 2 sekretara sreskih komiteta, 1 drugarica za org. žena, 1 sekretar štaba bataljona, 1 organizator i vaspitač dece, 1 magacijer, 1 nadzornik kujne. Posle ovoga mi smo sastavili komisiju od sekretara bolničkih celija, koja je pretresla karakteristike svih partijaca i odabrala 8 partijaca i 3 nepartijaca koje smo danas pre-

političkim iskustvom, ovi borci i rukovodioci proleterskih brigada pretstavljali su veliko pojačanje kadrovima na terenu Bosanske Krajine.¹²¹

6. — Neki podaci o razvoju ratne vještine nove armije

O taktičkim postupcima grupe brigada i ostalih snaga kojima je u ovom periodu neposredno rukovodio Vrhovni štab, bilo je riječi kroz samo izlaganje pojedinih bojeva. Međutim, ovdje je već vrijeme da uočimo neke značajne karakteristike metoda dejstava u operativnim razmjerama, koje su već sada postale izrazite i koje će se sve više razvijati saobrazno narastanju snaga čija će dejstva u ovoj ofanzivnoj kampanji i dalje usmjeravati Vrhovni štab.

Na prvom mjestu treba istaći da su pojedini planovi Vrhovnog komandanta u ovoj prvoj ofanzivnoj kampanji brigada izraz jasno određene operativne ideje, što ustvari pretstavlja nov kvalitet u razvoju ratne vještine oružanih snaga ustanka. Ovdje se susrećemo sa operacijom. Ranije — u periodu partizanskih odreda, načelno nije bilo moguće izvoditi dejstva operativnog ili operativno-strategiskog značaja, jer je to njihova organizaciona struktura i, u prvom redu, njihova teritorijalna ograničenost, one-mogućavala. Za partizanske odrede je, uopšte uzev, karakteristična nepovezanost i razdrobljenost danonoćnih akcija mnogobrojnih grupa i odreda rasutih na širokoj

dali u OK. Nismo im mogli dati 4 zampolkoma bataljona, jer za tu funkciju treba fizički sposobni drug«... (Zbornik II/5, dok. br. 86).

¹²¹ Naređenje Vrhovnog štaba od 22 VII, svim brigadama, arhiv CK SKJ, reg. br. 6912; pismo referenta saniteta Vrhovnog štaba od 6 VIII I. Milutinoviću, arhiv CK SKJ, reg. br. 1018; izvještaj referenta saniteta Vrhovnog štaba od 12 VIII Vrhovnom komandantu, arhiv CK SKJ, reg. br. 4330; izvještaj OŠBK od 12 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2876; izvještaji 4 oper. zone od 12 VIII Vrhovnom štabu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2937 i 2938; naređenje Vrhovnog štaba od 16 VIII 3 kraj. part. odredu, arhiv CK SKJ, reg. br. 2224; izvještaj referenta saniteta Vrhovnog štaba od 16 VIII Vrhovnom komandantu, arhiv CK SKJ, reg. br. 16625.

prostoriji. Efekte operativnog, pa i operativno-strategiskog značaja, oni zato i postižu ne kroz operacije, već kroz bezbroj svakodnevnih akcija mnogobrojnih odreda, kroz mnoštvo taktičkih efekata koji, zajedno uzeti, imaju za obje strane posljedice operativnog i operativno-strategiskog značaja. Ako je u dejstvima naših krupnih partizanskih odreda i bilo elemenata operatike, za šta bismo zaista mogli navesti primjere iz Srbije, Crne Gore, Bosanske Krajine itd. iz 1941 ili početka 1942 g., to je bilo uslovljeno onim mjerama Vrhovnog štaba koje su uslijedile poslije odluka u Stolicama, a koje su bile sračunate na primjenu novih organizacionih formi na stvaranju čvršće vojne organizacije, među koje u prvom redu spada formiranje bataljona u okviru odreda, operativnih štabova i pokretnih udarnih jedinica — četa i bataljona.

U uslovima kada je odnos snaga u cjelini išao i po broju boraca, a pogotovo u pogledu naoružanja i tehnike, neuporedivo u korist neprijatelja, zadržati inicijativu u svojim rukama, nametati svoju volju neprijatelju i tući ga, ostvarujući pri tome svoje vojno-političke ciljeve, bilo je moguće samo na temelju onakvih operativnih zamisli kakve smo dosada upoznali. Njihovom studijom uočavamo kako je Vrhovni komandant majstorski koristio slabosti neprijatelja i prednosti svojih snaga. Dodatačnjim partizanskim dejstvima bilo je na našem ratištu stvoreno stanje koje se u prvom redu karakterisalo rascjepkanošću inače daleko nadmoćnijih snaga okupatora i kvislinga i to sve do voda, čete i bataljona. Kad je već ustank postao stvarnost i kada su se te snage morale uhvatiti u koštar sa bezbrojnim i po čitavoj zemlji rasutim partizanskim odredima koji nisu nijedan dan propustili da ne nanesu udarac, njima je u prvom redu bilo stalo do toga da sačuvaju ono što je najvažnije — komunikacije, političke i administrativne centre, bogate privredne ili posebno značajne operativno-strategiske rejone i oblasti. A to je vodilo rasipanju i cijepanju brojnih snaga, pa ih je zato uvijek bilo malo, mada su stvarno bile jače od partizanskih deset i više puta. Pa, iako je okupatoru bilo poznato pravilo da »protiv bandi treba djelovati kontrabandama«, on to pravilo nije ni pokušao

ozbiljnije primijeniti, jer se logično nametalo pitanje: šta će onda biti sa komunikacijama, važnim rejonom i centrima, koji i jesu stvarni cilj i smisao svake okupacije? Eto, zato je grupa brigada naišla na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar na dužini od oko 70 km na dva desetinu malih posada, od kojih nijedna nije prelazila broj od 50—70 vojnika, u Prozoru i Konjicu na bataljon, u Šćitu, G. Vakufu, Šujici, Duvnu na garnizone od 50—100 neprijateljskih vojnika. S druge strane, Vrhovni komandant je u brigadama imao vanredno pokretne i ničim nevezane jedinice čiju je glavninu uvijek mogao upotrijebiti za rješavanje određenog zadatka, postižući u određenom momentu i na određenom mjestu preim秉stvo u odnosu snaga pa, zahvaljujući mogućnosti tajne koncentracije, i operativno i taktičko iznenađenje. Visoki moralni i borbeni kvaliteti i bogato ratno iskustvo predstavljali su osnovna preim秉stva brigada nad neprijateljskim jedinicama i bili solidan temelj za izgradnju taktičkih načela koja su isticala ta njihova preim秉stva i paralisa brojna i tehnička preim秉stva neprijatelja.

To je osnov za razumijevanje krupnih rezultata koje je donijela ofanziva grupe brigada za nepuna dva mjeseca. I sve te rezultate postigla je grupa od oko 4.000 boraca u uslovima kada je neprijatelj samo na prostoriji Sarajevo — Mostar — Imotski — Sinj — Livno — Mrkonjić-Grad — Travnik raspolagao bar sa četiri puta više vojnika.

— Posmatrajući opisane operacije, vidimo da Vrhovni komandant neprekidno teži da prenese dejstva na što širu prostoriju. Aktivnim dejstvom na širokoj prostoriji razvući i vezati što više neprijateljskih snaga da bi istovremeno iznenadnom koncentracijom glavnih snaga usmjerio udar u cilju izvršenja onog zadatka koji vodi ostvarenju osnovne operativno-strategiske koncepcije — to bi bilo kratko formulisano operativno načelo kojim se rukovodio Vrhovni komandant. Ovo jasno pokazuje primjer Livna i Kupresa, na koje je usmjeren jedan za drugim udar glavnih snaga, dok su pomoćne snage aktivnim dejstvima na širokoj prostoriji vezivale za sebe i razvlačile nadmoćnije neprijateljske snage na ostalim pravcima, obezbjeđujući na taj način dejstvo glavnih snaga. Kroz

nekoliko takvih uzastopnih operacija Vrhovni komandant postepeno ostvaruje svoju operativno-strategisku konцепцију — prodor ka Zapadnoj Bosni u cilju neposrednog povezivanja sa snagama Bosanske Krajine i Hrvatske i proširenja njihove slobodne teritorije, stvaranja brigada i novih uporišta Oslobodilačke borbe i Revolucije. Mićemo i dalje kroz izlaganje bojeva i operacija koje će slijediti pratiti ostvarenje te koncepcije do kraja. Dosađašnjim operacijama, mada uspjesi nisu u nekim od njih u potpunosti postignuti, ostvarivani su oni ciljevi koje je Vrhovni komandant postavljao: stvorena je široka slobodna teritorija koja je povezana sa dotadašnjim teritorijama u Bosanskoj Krajini i Dalmaciji; razbijen je na toj teritoriji okupatorsko-kvislinški sistem vlasti i vojnih uporišta i stvoren su uslovi za političko i vojničko organizovanje naroda za Oslobodilačku borbu i Revoluciju; oslobođenjem šire prostorije oko Livna, partizanske snage Dalmacije dobile su u zaleđu neposredan i solidan oslonac, što će presudno uticati na brzo jačanje tih snaga i ustanka u Dalmaciji uopšte; povezivanjem snaga grupe brigada sa snagama Bosanske Krajine i Dalmacije, Vrhovni štb je dobio daleko šire mogućnosti za dalja dejstva, što je već djelimično koristio u posljednjim borbama, a što će u narednim operacijama uzeti široke razmjere.

Međutim, neosporno je da opisane operacije nose u sebi sve one osobenosti koje su bile uslovljene karakterom snaga i cilja borbe. Mi u njima srećemo još veoma izražene elemente iz ranijeg perioda dejstava partizanskih odreda. Nisu to ni operacije kakve poznajemo u frontalnim uslovima ratovanja niti sa njima imaju neke znatnije sličnosti, sem što i u njima nailazimo na primjenu najopštijih načela, kao što su neophodnost jasno postavljenog cilja, izvođenje manevra, koncentracija snaga, postizanje iznenadenja i sl. Ali način primjene tih opštih načela je sasvim drugačiji. Međutim, treba zapaziti da su sva dejstva, koja se izvode na širokoj prostoriji, bez obzira na njihovu rascjepkanost i što često u sebi nose sve elemente tipične za partizansku taktiku, povezana jednom jedinstvenom operativnom idejom kojom su i uslovljena. Druga proleterska brigada, naprimjer, dejstvuje posljednjih dana jula i prvih dana avgusta aktivno na Kupresu.

Ta dejstva se u taktičkom pogledu ne razlikuju načelno od dejstava partizanskih odreda, ali ih 2 brigada ne izvodi u prvom redu radi opšteg zahtjeva da bude aktivna, već dejstvuje u okviru jedne opšte operativne zamisli jasno formulisane od Vrhovnog komandanta, kojom je bilo postavljeno zauzimanje Livna, čvrsto povezivanje sa dalmatinskim i krajiškim snagama i obezbjeđenje novooslobodjene teritorije.

Vidjeli smo da je bilo i neuspjeha. Kvalitativno novi oblici dejstava nosili su u sebi, razumljivo, i mnogobrojne teškoće, slabosti i greške. Vještinom rukovođenja krupnjim snagama na široj prostoriji u cilju postizanja jasno postavljenog cilja, trebalo je tek ovlađivati na bazi vlastitih iskustava, zbog čega inače pravilne ideje Vrhovnog komandanta nisu ponekad bile do kraja sprovedene. Ovdje posebno treba istaći slabosti koje su uslovljene nedostatkom brzih sredstava veze, zbog čega je rukovođenje viših štabova operacijama na široj prostoriji bilo skoro paralizovano. Zato se nedostatak takvih sredstava tek sada ispoljio u svojoj oštini. Isto tako je ozbiljno podbacivala obavještajna služba, što je uslovilo ponekad sasvim pogrešne pretstave o snazi i namjerama neprijatelja a što će, u uslovima sve zamašnijih borbi, nalagati neophodnost odgovarajuće organizacije ove službe. Značaj operativnog maskiranja i način postizanja operativnog iznenađenja zajedno sa brzinom izvođenja dejstava, takođe je veoma reljefno istaknut u operacijama koje smo obrađili. Vidjećemo kako će ova iskustva biti u narednoj etapi umješno korišćena i kako će viši štabovi postepeno ovlađati vještinom priprema i izvođenja operacija.

*